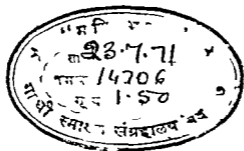

विनोबांची भारत-यात्रा

[सेवाग्राम ते सेवाग्राम]

लेखिका
निर्मला देशपांडे

परंधाम प्रकाशन, पवनार

प्रकाशक - *

भाऊ पानसे, परधाम प्रकाशन
पो पवनार (वर्धा)

सर्वे हक्क प्रकाशनाधान

६ एप्रिल १९६४

प्रति २,०००

किंमत १ ५०

मुद्रक

भाऊ पानसे, परधाम मुद्रणालय
पो पवनार (वर्धा)

अनुक्रमणिका

	पृष्ठ
१ अज्ञाति शमन	१
२ ध्यानावर्षण, निष्ठानिर्माण	९
३ व्यापक भूमिदान	२२
४ भूमि-क्रांति	३७
५ ग्राम-स्वराज्य	४८
६ क्षातिसेना-सर्वोदयपात्र	६२
७ 'आलों मी दारा'	७१
८ मोहोब्बत का पैगाम (प्रेम सदेश)	७९
९ 'अहिंसेचा साक्षात्कार	९३
१० मैत्री	१०२
११. पाकिस्तानात सोळा दिवस	११७
१२ वारा बपे तेरा महीने	१३१

प्रस्तावना

इ. स. १९५१ सालापूर्वी विनोबाचे नाव भारतातमुद्धा फारसे ऐकू जात नसे. व्यक्तिगत सत्याग्रहाचे वेळी गांधीजींचे पहिले सत्याग्रही म्हणून ते क्षणभर भारतीय राजकारणात चमकले तेवढेच. त्यानंतर पुन्हा ते पवनार येथील त्याचे आश्रमात आपल्या नेहमीच्या कार्यक्रमात गडलेले होते. पण ७ मार्च १९५१ ला जेव्हा त्यांनी प्रथम आपल्या पदयात्रेला सुरुवात केली तेव्हापासून भारतात च काय पण अखिल जगात अनेकांच्या तोंडी आज विनोबाचे नाव झाले आहे. ज्या पदयात्रेमुळे हे परिवर्तन घडून आले त्या १३ वर्षांच्या पदयात्रेचा इतिहास ह्या पुस्तकात ग्रथित केला आहे.

पुस्तकाच्या लेखिकेला असा इतिहास लिहिण्याचा असामान्य अधिकार आहे. ह्या पदयात्रेतील बरीच वर्षे लेखिकेचे कार्यच मुळी विनोबाची भाषणे लेखांकित करण्याचे असल्यामुळे त्याचे विचार ऐकण्याची, त्यावर मनन करण्याची व ते आत्मसात् करून घेण्याची अत्यंत आकर्षक संधि तिला लाभली होती. याशिवाय अहिंसेवर अपार श्रद्धा व विनोबावर अपार निष्ठा हे दोन्ही गुण प्रकर्षाने लेखिकेत असल्यामुळे व 'साहित्याचे' बाळकडू मातापित्यापासून च तिला मिळाल्यामुळे एकदर द्विस्वाण फारच उठावदार झाले आहे. वास्तविक पदयात्रा इतक्या ठरीव साच्यातून होत असते की तीत विविधतेला अवकाश बरा च कमी असायचा. नेमल्यावेळी निघायचे, नेमल्यावेळी पूर्वनियोजित स्थळी प्रोहोचावयाचे, व ठराविक भाषणे व्हावयाची. पण ह्या पदयात्रेच्या वर्णनात इतकी विविधता व असा जिवंतपणा आलेला आहे की एकदा हाती घेतलेले पुस्तक पूर्ण केल्या- शिवाय सोडता येणार नाही. हा प्रस्तावना लेखकाचा अनुभव अनेक जणाना आल्याशिवाय राहणार नाही

‘जांकी रही भावना जैसी । प्रभुमूरत देखी तिन तंसी’
या तुलसीदासाच्या उवतीप्रमाणे विनोबाचे या पदयात्रेद्वारा विकसित

होणारे व्यक्तित्व त्याच्या एका नितात भक्ताला जसे दिसून आले तसे निमंलाताईंनी यात वर्णन केले आहे.

विनोबाची पदयात्रा अहिंसेचे श्रेष्ठत्व प्रस्थापित करण्याकरता असेल. विनोबासारख्या दुर्दम्य इच्छाशक्तीच्या व अतुलनीय विचारशक्तीच्या व्यक्तीला कोणत्याहि घटनेचा उपयोग आपल्या आवडत्या प्रमेयाच्या सिद्धचर्च वापरता येतो. म्हणजे कोरापुटच्या पदयात्रेत कुणी आजारी न पडल्यामुळे जसे 'देवाचे काम करणाऱ्याचे रक्षण देवच करतो' असे म्हणता येते, त्याचप्रमाणे जर कदाचित् कुणी दगावला असता च तर एक भक्त देवाच्या घरी गेला' असे म्हणून त्याच देवाचे अस्तित्व सिद्ध करता आले असते पण जे 'भक्त' नाहीत व ज्याची अहिंसेवर तात्त्विक श्रद्धा नाही अशानामुद्धा या ग्रामदानआदोलनाच्या इतिहासातून 'लोकशाही' शक्तिशाली बनविण्याचा मार्ग दिसून येईल.

आज देशापुढे खरा प्रश्न हाच आहे. काय केले असता लोकशाही प्रभावी होऊ शकेल ? आजची पारंपरिक लोकशाही दुबळी दिसते. हुकुमशाही राष्ट्रं जास्त शक्तिशाली दिसतात. वास्तविक उलट असावयाला पाहिजे. कारण हुकुमशाही राष्ट्रात लोकशक्ति प्रगट होण्याची संधि कमी जनतेला हुकुमशाहीच्या दडपणाखाली कासावीस झाल्याची भावना नेहमी असावयाची याच्या उलट लोकशाहीत लोकांची संपूर्ण जनशक्ति प्रगट होण्याचा सभव आणि आजवर दोन्ही पद्धतीत एक प्रकारची अधोपित लढाई च सुरू आहे या लढाईत आपण यशस्वी कसे होणार ? आमची सर्व भिस्त कायद्यावर दिसते त्याकरता आमची भिस्त पक्षावर व त्यामाफत मिळणाऱ्या विधानसभा व ससदेच्या तिनिटावर आहे पण प्रत्यक्षात असे दिसते की कायदे होऊन सुद्धा प्रभावी जनमताशिवाय त्या कायद्याची अमलबजावणी होत नाही निरनिराळ्या प्रांतात कुळसरक्षणाचे जे अनेक कायदे झाले, त्यात कुळानी राजिनामे देऊन आपले हक्क स्वखुशीने सोडण्याची असख्य उदाहरणे आहेत असल्या तऱ्हेने मिळालेले कायम वहितीचे हक्क आम्हाला नकोत असे ती विचारी कुळेंच म्हणतात. मग कायदा काय करणार ? लोकशाहीत जनमत अगाऊ बदलले पाहिजे,

व मग कायदा व्हावयास हवा. Law follows public opinion in a democracy व हुकुमशाहीत कायदानें लोकमत वनविष्याचा प्रयत्न होतो. in a totalitarian state public opinion follows the Law. आपल्या देशात लोकशाही कायम ठेवून वेवळ कायदानें समाज-परिवर्तनाचा जो प्रयत्न सुरू आहे तो म्हणून च असफल ठरणार. म्हणून आधी लोकमत बदलवून मग जर आपण कायदाची कास धरण्याचा प्रयत्न केला तर च आपण सफल होऊ. 'ग्रामदान' आंदोलन हे असे करण्याचा एक प्रयत्न आहे. म्हणून लोकशाहीवर श्रद्धा ठेवणाऱ्या सर्व व्यक्तींनी व राष्ट्रांनी या दृष्टिकोनातून ग्रामदान आंदोलनाकडे पहावयाला हवे.

सर्वेटी खऱ्या लोकशाहीचा मार्ग व आदर्श अहिंसेचा मार्ग ही दोन्ही एरुच आहेत. वेवळ बहुमताच्या भरवशावर चालणाऱ्या लोकशाहीत सगळे अटळ आहे या बाबत स्फुल लोकशाही राष्ट्रांचे म्हणजे इंग्लंड अमेरिका इत्यादि देशांचे जे उदाहरण देण्यात येते ते पूर्ण विचाराती अयोग्य दिसते. कारण या देशात जी लोकशाहीची वाड झाली ती शोपणाच्या आधारावर झाली औद्योगीकरणात प्राथम्य मिळाल्यामुळे अतोनात उत्पादनवाढ व जागतिक बाजार-मेठावर एकाधिकारामुळे आधारित असलेले शोपण या दोन कारणामुळे सध्याच्या लोकशाही राष्ट्रात हा अतर्गत सधर्प आजपर्यंत दिसला नाही व अजून हि दिसत नाही. अजून हि या राष्ट्रांचे शोपण सुरूच आहे व या दृष्टीने विचार केल्यास त्याकथित साम्यवादी राष्ट्रे व लोकशाही राष्ट्रे यात काहीच फरक दिसत नाही. आजच्या समाजवादालाहि इतर राष्ट्रांचे शोपण कऱ्णे गैर दिसत नाही. व्यापाराकरता, कच्च्या मालाकरता, परस्परांत चढाओढ ही दोन्ही पद्धतीच्या राष्ट्रात सारखी च सुरू आहे इतर राष्ट्रांच्या शोपणावर आजच्या औद्योगीकरणाला वाहिलेल्या राष्ट्रांची अतर्गत लोकशाही टिकून आहे त्या शोपणाचे मार्ग बद झाल्यावर विकेंद्रित अर्थव्यवस्थेची कास सर्व जगाला घेणे भाग पडेल व तेव्हाच व्यक्ति व समाज यांचे जे अन्योन्य सबध सर्वोदयात अभिप्रेत आहेत त्या आशयाची समाज-व्यवस्था सर्व जगात नादावयाला लागेल व्यक्तीचे स्वातंत्र्य इतर कुणाहि व्यक्तीच्या शोपणा-

येर आधारित नसाये ही मल्पना मन्था लोवशाहीत हि दजू अगली पाहिजे. अहिसेची हि तीच भूमिका आहे व अशाच समाजरचनेचा मार्ग सर्वोदयाला शोषावयाचा आहे. हे अपरिग्रहीवृत्तिसिवाय भयंकर आहे. गरी लोवशाही व अपरिग्रही वृत्ति यांत निती निवटचा संवध आहे हे यामुळे दिगून येईत. तसाच संवध लोवशाही व शासनविहीनतेचा आहे. ग्रामसभेमध्ये महत्त्वाच्या प्रश्नांवर सर्वं सम्मतीचा आप्रह याचमुळे आहे. शासनविहीनतेचा शोषा अर्थ असा करता येईल की गुणाहि व्यक्तीला बहुमतान्या भरयशावर आपण दायत्या गेलो ही भावना ज्या समाजरचनेत राहत नाही अशी समाज-रचना सान्या लोवशाहीत गुडा हें व अभिप्रेत आहे. लोवशाही म्हणजे 'tyranny of the majority' 'बहुसंख्यावाचा जाच' असे म्हणायला नवी. दुसऱ्याचे तोड बंद केले म्हणजे आपण त्याचे मतपरिवर्तन केले असे होत नाही. (you cannot convert a man by silencing him) त्याच्या विचारांना चालता देऊन व ते संवध आहे. म्हणून च लोवशाही व सर्व-सम्मति यांचा निवटचा संवध आहे.

तसाच सान्या लोवशाहीचा व आंतरराष्ट्रीयतेचा हि आहे. 'जयजगत्' ही वेवळ शोषणा मध्ये इतरांचे शोषण करून तुम्ही आपल्या पोळीवर तूप ओढू नवा असा अर्थ, त्यात अभिप्रेत आहे आजच्या राष्ट्रीयतेच्या युगातून आंतरराष्ट्रीय युगात प्रवेश केल्याशिवाय हे शक्य नाही व आंतरराष्ट्रीयता विवेद्रित अर्थव्यवस्थेशिवाय संवध दिसत नाही जगाच्या बाजारपेठा-करता व जगातील वच्च्या मालाकरता जी आज जागतिक चढाओढ दिसते ती सर्वं राष्ट्रीयतेच्या सकुचित कल्पनेवर आधारलेली आहे आणि जागतिक लढाईचे बीज याच सर्वं राष्ट्रांच्या पारस्परिक स्पर्धेत आहे ही स्पर्धा विवेद्रित अर्थव्यवस्थेशिवाय मिटण संवध नाही, म्हणून ग्रामोद्योगाचा आप्रह

अपरिग्रही-वृत्ति, सर्वं सम्मती, विवेद्रित लोवशाही व ग्रामाद्याग ही अशी सान्या लोकशाहीची पायाभूत तत्त्वे दिसतात तीच सर्वोदयाची आहेत तीच अहिसेवर आधारलेल्या समाजरचनेची हि आहेत यास्तविक पाहता

लोकशाही व समाजवाद हे परस्पर एकमेकात समावेश होणारे असे शब्द आहेत. म्हणून च शाततेच्या मागनि येणारा लोकशाही समाजवाद हाच सर्वोदय होय, ही विनोबाची शिक्वण आहे. एक पाश्चात्य विचारावर व इतिहासावर आधारलेला शब्द व दुसरा भारताच्या इतिहासावर, मस्कृतीवर व विचारावर आधारलेला शब्द हा च तो फरक.

सर्वेऽपि सुखिनः मन्तु

अर्थातच आधुनिक विज्ञानाचा त्यात त्याग नाही. आधुनिक विज्ञानाशिवाय जगाचे कल्याण च होणे शक्य नाही. केवळ ते विज्ञान शोपणाचे व शासनाचे साधन बनू नये. आपण सर्व एक आहोत या आत्मज्ञानी बुद्धिशिवाय ते शक्य दिसत नाही.

हे सर्व अश्रद्धावान व केवळ विचाराला वाहिलेल्या वाचकाना सुद्धा या पुस्तकात दिसेल व साहित्याच्या ललितकलेत ते विचार अत्यंत बेमालूम वसविल्यामुळे ज्यांना ते विचार आज कडू औपघाप्रमाणे अप्राह्य वाटतात त्यांना सुद्धा ते साक्षरेच्या आवरणामुळे गोड झालेल्या औपघाप्रमाणे हळू-हळू प्राह्य होतील. मग श्रद्धावान् व निष्ठावान् लोकावद्दल प्रश्नच नाही. त्यांना सर्व च यात गोड दिसणार. मराठी वाङ्मयाची व सर्वोदय विचाराची एकत्र सेवा दोन नळींच्या एका बटुकीप्रमाणे कुमारी निर्मलाताईने या पुस्तकाद्वारे केली आहे. हे काम महाराष्ट्र सर्वोदय-मंडळाच्या आग्रहा-वरून तिने अगिकारिले म्हणून ही प्रस्तावना लिहिणे मला टाळता आले नाही. एरव्ही हे कार्य पत्करून या रसभरित पुस्तकाला नि.स्सार प्रस्तावना लिहिण्याचा प्रयत्न मी टाळला असता.

रा. कृ. पाटील

अशांति शमन : १ :

‘चरंवेति, चरंवेति ।

फलः शयानो भवति, सजिहानस्तु द्वापरः ।

उत्तिष्ठन् श्रेता भवति, कृतम् संपद्यते चरन्’

‘संचार कर संचार कर’ वेद आदेश देतात. कारण ‘क्षोपणारा कलियुगात राहतो, वसणारा द्वापर युगात, उठून उभा राहणारा श्रेता युगात नी चालणारा सत्य युगात राहतो.’ युग, माणसाचे जीवन घडवीत नाही तर माणूस युग निर्माण करतो. तुम्हाला सत्ययुगात रहायचे असेल तर सतत संचार करा. बुद्धदेवानी आपल्या शिष्यांना सांगितले की ‘चरय भिखवे चारिकम् बहुजन हिताय बहुजन सुखाय’. भिक्षूनो सर्व लोकाचे हित व्हावें, कल्याण व्हावें म्हणून तुम्ही संचार करा. चरणचक्रावरोदरच धर्मचक्र फिरूं लागेल. गीतेत भक्ताचें लक्षण सांगितले आहे की तो ‘अनिकेत. स्थिरमतिः’ असतो, त्याची बुद्धि स्थिर नी पाय फिरते असतात. ज्ञानदेव म्हणतात की ज्ञानी ‘विचरे विश्व होऊनी, विश्वाभाजी ।’

विनोदाना पदयात्रेचे लहानपणापासून वेड होतें. बडोद्याला शाळेंत नी कॉलेजात शिकताना ते सोवत्याना घेऊन रोज पाच दहा मंल फिरून यायचे त्याना अध्यात्माची ओढ होती. हिमालयात जावें, तपस्या करावी, शांति मिळवावी असे फार वाटे. त्याचवरोदर ऋतीचे हि आकर्षण होते. देशाच्या स्वातंत्र्याकरता प्राणाची बाजी लावणाऱ्या बंगालच्या आतंकारकावडे हि त्याचे मन घाव घ्यायचे १९१६ साली ते घर सोडून निघाले. काशीला पोहोचले

आणि हिमालयाची शांति वी बगालची प्राति असे द्वंद्व त्याच्या मनात सुरू झाले बाशीला सस्त्रुतचे अध्ययन करीत असताना त्यानी गाधीजीच्या एका भाषणाचा वृत्तात पाचला, गाधीजीशी पत्र-व्यवहार सुरू वेला आणि योज-लेल्या दोन्ही वाटा सोडून तिसरीच, सावरमती आश्रमाची वाट धरली ते नेहमी सांगतात वी 'गाधीजीमध्यें मला हिमालयाची शांति आणि बगालची प्राति पाचा सुंदर सगम आढळला' तेव्हापासून शांतिमय प्रातीच्या कार्याला मी माझे जीवन याहिले'

गाधीजीच्या सावरमतीच्या आश्रमात व पुढें वर्ध्याला विनोबाची जीवन-साधना सुरू झाली ज्ञानभक्तिवर्माची त्रिवेणीच जणू त्याच्या जीवनात प्रवाहित आली शेती, सूतकताई, विणाई, भगीवाम, नई तालीम, इत्यादि अनेकविध प्रकारच्या कर्मयोगात ते एवाग्र होते. 'इहलोकी कर्म करीत करीतच शभर वर्षे जगण्याची इच्छा धरावी' ही ईशावास्य उपनिषदाच्या ऋषीची आज्ञा त्यानी ऐकली होती 'कर्मतचि तुज्ञा भाग तो फळात नसो कधी' ही गीतेची वाणी त्याच्या मुखी होती ज्ञानदेवाच्या नेवासे गावी बोलताना विनोबा म्हणाले "माझे जीवन म्हणजे एक दगड आहे शबरा-चार्यानी त्यावर वेदाताचे घण मारून त्याला मजबूत केले गाधीजीनी त्यावर सुंदर कारागिरी केली पण त्या दगडाला पांझर फोडण्याचे काम ज्ञानदेवांनी केले"

चित्त भगवती ठेवून विनोबाची 'एकांत-लोकांत-साधना' बत्तीस वर्षे अखड चालली साने गुरुजीनी एकदा त्याना आर्जवून म्हटले होतें की 'तुम्ही महाराष्ट्रात हिंडा' विनोबानी उत्तर दिलें 'माझ्या पायाला चक्र आहे मी एकदा हिंडायला लागलो की मला कोणी बसवू शकणार नाही" १९५१ साली ते चक्र सुरू झाले आणि सूर्याला जशी सुट्टी माहीत नाही, गगला विसावा माहीत नाही, त्याच नियमिततेने त्याची अखड पदयात्रा चालते आहे. गेल्या तेरा वर्षांत ते सुमारे त्रेंचाळीस हजार मैल चालले म्हणजे जवळजवळ दोन पृथ्वी-अदक्षिणाच्या लांबीची यात्रा झाली

* * * *

पहाटेची अडीच-तीनची वेळ घनदाट अधार, नीरव शांति सगळें जग क्षोपलेले पण विनोबा जागे झाले आहेत वेदमंत्र गुणगुणताहेत, पाहता-

पाहता ध्यान लागले प्रार्थनेची घटा झाली ईशावास्य उपनिषदाच्या मंत्राचा पाठ झाला आणि चारच्या ठोक्याला विनोवा चालू लागले वारा पधरा मॅलाचा टप्पा गाठायचा आहे ताशी चार साडे चार मॅलाची गति झपझप पावले पडताहेत सोवतच्या लोकाना मधून मधून धावावे लागते आहे वाटेत आसपासच्या खेड्यातले लोक दर्शनाकरता धावून येताहेत विनोवा थावले सुख-दुःखाची विचारपूस झाली स्वराज्य आले परकीय सत्ता समाप्त झाली भारतीय लोक 'माणूस' बनले गुलामाची गणना माणसात होत नसते शास्त्रकार गुलामाला कुठलीच आज्ञा करीत नाहीत कारण गुलामाला धर्म सुद्धा नसतो पण स्वतंत्र झाल्यानंतर आम्ही आता आपले जीवन घडवू शकता, आमचे सुखदुःख आमच्या हाती आहे आमचा उद्धार आम्हाला करायचा आहे

पण कसा ? कोणत्या मार्गाने ? दारिद्र्य, उपासमार, शोषण, विपमता, आळस, अज्ञान ! अनेक शत्रूंचा एकसाथ मुकाबला करायचा आहे विनोवा पुन्हा चालू लागले चरणचक्रावरोवरच चित्तचक्रहि फिरू लागले ब्रिटिश साम्राज्यासारख्या वाहेरच्या बलाढ्य शत्रूशी सामना करायचे सामर्थ्य अहिंसेत आहे, हे सिद्ध झाले होतें पण आतल्या आपल्याच अतरातल्या शत्रूशी अहिंसा सामना करू शकेल का ? दारिद्र्य, विपमता, शोषण नाहीसे करण्याची शक्ति आहे का अहिंसेत ? तुमचे भव्य दिव्य वेदात-दर्शन, तुमची भक्ति, तुमची आध्यात्मिक शक्ति, आजचे प्रश्न सोडवण्यात होईल का यशस्वी ?

विनोवाची पावले पुढे पडत होती विचार कितीतरी पुढे धाव घेत होते आकाशाच्या साग्निध्यात त्यांना नवेनवे विचार स्फुरतात आकाश त्याच्याशी बोलतें सुख-दुःखाची त्याची व्याख्या मोठी मजेदार आहे ते म्हणतात 'ख म्हणजे आकाश जियें आकाश सुलभ आहे, सहज विपुल आकाश मिळतें तें सुख आणि जियें आकाश दुर्लभ आहे, तें दुःख' पंचमहाभूतापैकी ते सर्वात अधिक आकाशाचे सेवन करतात त्याचा दही मधाचा अगदी अल्प आहार पाहून डॉक्टर त्यांना विचारतात 'इतके कमी खाऊन तुम्ही जगताच कसे ?' विनोवा हसतात 'मी भरपूर आकाश खातो त्यातून माझ्या शरीरालाहि पोषण मिळतें नी मन-बुद्धीलाहि' !

पदयात्रेचा आरंभहि अकल्पितपणें झाला गांधीजीच्या निर्याणानंतर

सेवाग्रामला गाधी-भक्ताचा मेळावा जमला होता वियोगाच्या आवेगात मति स्तभित व बुद्धि कुठिल झाली होती 'पुढें काय' या प्रश्नाचे उत्तर कुणाला सापडत नव्हतें विनोबानी विचाराला चालना दिली "अहिंसा ही गाधीजीची 'वापकी इस्टेट' नाही आता अहिंसेचे प्रयोग आपल्याला करायचे आहेत.

महात्म्याचा विचार अमर आहे " त्याच वंठकीत 'सर्वोदय समाजा' च्या कल्पनेचा जन्म झाला वर्षांतून एकदा सर्वोदय-समेलन घ्यायचे, तिथें सर्वांनी जमायचे, चर्चा करायची, मार्ग शोधायचा, असे ठरले १९५१ चे समेलन हैदराबाद जवळ शिवरामपल्ली येथें घ्यायचे ठरले होते विनोबा समेलनाला हजर राहणार नव्हते आघल्या वर्षीच्या समेलनाला हि ते हजर नव्हते स्नेही मडळीनी गळ घातली आणि शेवटी निक्षून सांगितले—'तुम्ही येणार नसाल तर समेलन होणार नाही, विनोबानी क्षणभर विचार केला, म्हणाले "ठीक आहे मी येईन समेलनाला, पण पायी चालत येईन।"

पायी चालत! वर्धाहून हैदराबादला पायी जाणार! सगळघाना आश्चर्याचा धक्का बसला जुन्या काळात गतिवान् वाहनें नव्हती तेव्हा लोक पायी यात्रा करीत असत बुद्धदेव, महावीरस्वामीनी अखड विहार केला. शकराचार्यांनी दोनदा भारताची प्रदक्षिणा केली कवीरदास, गुरु नानक, एकनाथ महाराज यानी हि पायी यात्रा केली पण या विसाव्या शतकात, मोटारी, आगगाड्या नी विमानाच्या युगात पायी यात्रा? विनोबाचे मन वळवण्याचा पुष्कळ प्रयत्न झाला पण विनोबाचा सकल्प म्हणजे दगडावरची रेव. 'जनतेच्या साधनानी, जनतेकडे गेलें म्हणजे जनतेच्या हृदयाचा ठाव घेता येतो आध्यात्मिक दृष्टीने पदयात्रेचे विशेष महत्त्व आहे आणि अहिंसेचे शोध करायचे असतील तर सर्वोत्तम साधन आहे, पदयात्रा' हे आतले चिंतन. आणि वाहेरमात्र ते वाहीच न बोलता, ७ मार्च १९५१ ला हैदराबादच्या दिशेनें चालू लागले

शिवरामपल्लीच्या समेलनात तेलगणातील परिस्थितीची माहिती कळली सारा तेलगणा पेटला आहे हिंसेचे धंभान चालले आहे कम्युनिस्ट लोक जमीनवाल्यांना लुटतात, त्याचे छून करतात, त्यांच्या जमिनी हिसवावून घेतात व गरीबाना वाटतात या अत्याचाराना आळा घालण्यावरतां सरकारनें तें येें सेना पाठवली आहे! सरकार दरताल पांच कोटी रुपयाचा खर्च करीत

आहे विनोबानी विचार क्लेशा की परिस्थिति प्रत्यक्षच पहावी म्हणजे खरें काय तें कळेल प्रथम त्यानी हँदरावाद जेलमध्ये जाऊन कम्युनिस्ट कैद्याची भेट घेतली व त्याचे म्हणणे ऐकून घेतले पूर्वीच्या हँदरावाद राज्यातील तेलगु भाषा बोलणाऱ्या प्रदेशाला तेलगाणा म्हणतात त्यातील नलगोडा व वरगळ या दोन जिल्ह्यात परिस्थिति विशेष विळट होती त्या भागात प्रवेश करताना सरकारने व स्नेह्यानी सोबत सशस्त्र शिपाई राहू द्या म्हणून आग्रह केला जिथे दिवसाढवळधा खून पडतात तिथे विनोबा एकटे गेले विनोबानी साफ नकार देत म्हटले 'मी शांति सैनिक या नात्याने तय्ये जात आहे माझे रक्षण ईश्वर करील ईश्वरभक्ताला कसलेच भय नसतें'

तेलगाणात विनोबाना काय दिसले ? पडलेले, अर्धवट जळलेले भयाण वाडे, भगलेली मनें, भेदरलेले, धावरलेले भकास चेहरे ते वाडे आकाशातून पडणाऱ्या पावसामुळे पडले नव्हते, की विजेमुळे जळले नव्हते, तर तिथेच राहणाऱ्या माणसानी पाडले, जाळले होते माणसाच्या पोटात भडकलेल्या भुकेच्या ज्वालात सारे काही भस्मसात होऊ पाहत होते शेतावर दिवसरात्र रावणाऱ्या मजुराला पोटाभर अन्न नी आगभर वस्त्र मिळत नव्हते त्याची स्वतःची इच भर देखील जमीन नव्हती आणि जे कघो हाती नागरहि धरीत नसत ते जमीनीचे मालक म्हणवीत होत कम्युनिस्टानी भूमिहीन गरीबाना म्हटले 'तुम्ही किती दिवस असेच सहन करणार ? लुटा ही धान्याची कोठारे कोणो अडवील तर उडवा त्याची डोको आपण शांति करू या ' जाळपोळ, लुटालूट, कत्तली या नित्याच्या गोष्टी झाल्या होत्या रात्रीच्या वेळी शेजारच्या झाडीत लपून बसलेले कम्युनिस्ट लुटायला येत, तर दिवसा कम्युनिस्टाचा निपात करायला आलेले सरकारचे सैनिक सतावीन लोक त्रस्त, भयग्रस्त होऊन गेले होते

तेलगाणात भडकलेल्या अशातीच्या आगीचे प्रमुख कारण होतें— भूमिसमस्या ! जमिनीचा प्रश्न सुटल्याशिवाय, कसणाऱ्याला जमीन मिळाल्या- शिवाय, अशातीची आग विझणार नाही, हे विनोबाच्या चटकन् लक्षात आले. शेतावर रावणाऱ्या प्रत्येक भूमिहीनाला जमीन मिळाली पाहिजे, असे त्याना अनेक वर्षांपासून वाटत होतें देशाच्या फाळणीनंतर दिल्लीजवळ निर्वासिताच्या छावण्यात काम करताना विनोबाना याची तीव्रतेने जाणीव झाली होती.

पाकिस्तानातून आलेल्या निर्वासितांपैकी जे भूमिहीन होते त्यांना इकडे आल्यावर जमीन मिळाली नव्हती. सरकारने दिलेले आश्वासन पाळले नव्हते, याची त्यांना खत होती. भूमिहीनांना जमीन मिळवून देण्याचा अहिंसक मार्ग कोणता, यावर ते तेव्हापासूनच विचार करू लागले होते.

१८ एप्रिल १९५१ रोजी त्यांचा मुक्काम नरगोडा जिल्ह्यातील पोचमपल्ली या गावी होता. गावच्या बाहेर हरिजनानी आपल्या जीवनाची शोककथा त्यांना सांगितली. 'आमच्या जवळ जमीन नाही, दुसरा कुठलाहि धदा नाही. आम्ही पोट कस भरायच?'. आम्हाला थोडीशी जमीन मिळाली तर मेहनत करू. नी चार घास आनदाने खाऊ.'

'किती जमीन हवी?'

• 'ऐशी एकर. आम्ही ऐंशी लोक आहोत.'

'तुम्हाला जमीन मिळाली तर सारे मिळून सहकारी शेती कराल?'

'होय करू.'

'ठीक आहे. तर लहून या. तुमचा अर्ज मी सरकारकडे पाठवीन.'

गावातले एक सुखवस्तु शेतकरी श्री रामचंद्र रेड्डी जवळच बसले होते. ते एकदम म्हणाले 'मी देतो शंभर एकर जमीन' सगळ्यांना आनंदनी आश्चर्याचा धक्का बसला.

सध्यानाळी नेहमीप्रमाणे जाहीर सभा झाली. विनोबानी दात्याचे अभिनंदन केले. गावच्या हिताच्या चार गोष्टी सांगितल्या.

रात्र झाली, सगळे आनदात झोपी गेले, पण विनोबाना झोप येईना. दिछान्याला पाठ लागताच नेहमी 'ब्रह्मलोकी' जाणारे विनोबा कितीतरी तास जागेच होते. अतरात विचारमयन चालले होते. 'वाय घडले आज? एकांने जमीन मागितली. नी दुसऱ्याने दिली. आजवर असे कधी घडले आहे का? मठ मंदिर मशीदीकरता दान देणारे पुष्कळ असतात. पण भूमिहीनांचा जमीनीवर अधिकार आहे, असे म्हणून कधी कुणी दान मागितलें नाही की दिले नाही. अशा रीतीने दान मागून भारतातल्या सर्व भूमिहीनांना जमीन देता येईल का?' विचार मालिबेतला पुढचा मणि ओघळून खाली पडला. विनोबाच्या जीवनात ईश्वराचे पहिले स्थान तर गणिताचे दुसरें गणिती डोक्याने क्षणात हिशोब केला. भारतात सुमारे पाच कोटी भूमिहीन लोक

आहेत. प्रत्येकी निदान एक एकर जमीन चायची म्हटली तरी पाच कोटी एकर जमीन मिळायला पाहिजे.'.....छे ! शक्य नाही ! पाच कोटी एकर जमीन मिळणे शक्य नाही ! माणसाला जीवापेक्षा देखील जमीन प्रिय असते जमिनीकरता अगदी सख्खे भाऊ देखील भाडतात. जमिनीकरताच ना महाभारत युद्ध झाले ! दुर्योधनाने फक्त पांच गावे दिली असती तर सहार टळला असता पण सुईच्या अग्रावर मावेल एवढी जमीन सुद्धा चायला ती तयार झाला नाही. अशी ही प्यारी जमीन माझ्यासारखा क्षुद्र माणूस मागणार कसा नी त्याला देणार कोण ! नाही, मी हे काम करू शकणार नाही'..... बुद्धीने निर्णय दिला. प्रथम-दानाची ती घटना इतिहास प्रवाहात तेव्हाच लुप्त झाली असती. पण चार दोन क्षणातच अतरगातून एक आवाज उमटला, "तुला हे काम केलेच पाहिजे तुझी अहिसेवर श्रद्धा आहे ना ? हा अहिसेच्या कसोटीचा क्षण आहे भूमिसमस्या अहिंसक मार्गाने सुटणार नाही तर अहिसेला आपला पराभव कबूल करावा लागेल आणि हिसेकरता मैदान मोवळें करून घ्यावे लागेल. अशा वेळी पण तू चूप बसणार ? तुझ्या अहिसेत दम नसेल तर तुझा अहिसेचा दावा तुला सोडवावा लागेल अन् हिसेचा मार्ग घ्यावा लागेल. बोल ! अशावेळी तू स्वस्थ बसणार !'... .विनोवाना स्वस्थ बसणे शक्य नव्हते. अहिसेच्या उपासनेत त्यानी आपले जीवन अपण केले होते. अहिसेवर त्याची असीम श्रद्धा होती अहिसेत जगातले यच्चयावत् प्रश्न सोडवण्याची शक्ति आहे, ही त्याची अढळ निष्ठा होती ते म्हणतात 'मी तुच्छ जीव, दुवळा, शक्तिहीन ! पण माझ्या शक्तीने का काम होणार होते ? ज्याने मला आदेश दिला त्या परमेश्वरावर पूर्ण भरोसा ठेवून मी निर्णय घेतला. देवाचे काम अपूर्ण नसते, हे मला माहित होते. ती जेव्हा वाळाच्या पोटात भूक निर्माण वरतो, त्याआधीच आईला दूध देऊन ठेवतो जो मला दान मागायची प्रेरणा देत आहे, तोच इतराना दान देण्याची प्रेरणा देईल.'

ईश्वरावर विस्वास सोडून विनोवानी दुसऱ्या दिवशी भूदान मागितले आणि त्याना मिळाले. तेलगणातल्या दोन महीन्याच्या यात्रेत त्याना बारा हजार एकर जमीनीचे दान मिळाले 'हवा पाणी आणि सूर्य-प्रकाश याप्रमाणे जमीन देखील ईश्वराची देणगी आहे आणि म्हणून ती सर्वांसाठी आहे. जमिनीचा मालक माणूस होऊ शकत नाही. ईश्वरच निचा खरा मालक आहे

जमीन ही आपली आई आहे नी आपण सारी तिची लेकरे आहोत वेदात म्हटले आहे 'माता भूमि पुत्रोऽहम् पृथिव्या ।' 'तुम्ही पाच भाऊ असाल तर मी—सहावा मी दरिद्रनारायणाचा प्रतिनिधि आहे गरीबाच्या वतीने त्याचा न्याय्य हक्क मागतो आहे दान म्हणजे भिक्षा नव्हे शकराचार्य म्हणतात—'दान सविभाग' दान म्हणजे समविभाजन कालपुरुष सम-विभाजनाची मागणी करीत आहे देशावर सकट आले म्हणजे यज्ञ करण्याची पद्धत आहे आजच्या सकटातून मुक्त होण्याकरता भूदान यज्ञात जमीन अर्पण करा' लोकाना हे विचार पटत नी ते दान देत कम्युनिस्टांच्या भीतीने शहरात पळून गेलेल्या जमीनवाल्यांना ते सागत 'भूमि-हीन तुमचे भाऊ आहेत त्यांना जमीन देऊन त्याची दुखे दूर करणे हे तुमचे काम आहे तुम्ही त्यांना प्रेमाने आपलेसे कराल तर तुम्हाला भीतीने पळून जावे लागणार नाही' कम्युनिस्टांना ते म्हणत 'असे रात्री बेरात्री येऊन काय लुटता? माझ्यासारखे दिवसाढवळ्या प्रेमाने लुटायला शिका' सरकारच्या सैनिकाना सागत 'कम्युनिस्ट काही वाघविध नाहीत बंदुकीने वाघाची शिकार करता येते पण कम्युनिस्ट तर चित्तनशूर आहेत त्यांच्या जबळ एक विचार आहे विचाराचा मुकाबला विचारानेच होऊ शकतो गरीबाना म्हणत 'कत्तलीने कधी कुणाच भल झाल आहे का? अहिंसेचा अवलंब करून आपला न्याय्य हक्क मिळवा'

भूमिसमस्या एक जागतिक समस्या आहे, याची ते वारवार जाणीव करून देत 'अण्वार्याच्या या युगात माणसासमोर दोनच पर्याय आहेत टोटल वॉर किंवा अहिंसा अहिंसेची, प्रमाची शक्ति प्रकट झाली नाही, तर विश्वयुद्ध अटळ आहे' भूदानाच्या वर्षावाने अहिंसेच्या पाण्याने तेलगणातील अशातीची आग हळूहळू विझू लागली भारताचे पंतप्रधान प नेहरू पार्लमेंटमध्ये म्हणाले 'आमची शक्तिशाली सेना जे काम करू शकली नाही, ते एका अस्थिपत्रर दिसणाऱ्या माणसाने सहज करून दाखवले । बुद्धदेवानी अडीच हजार वर्षांपूर्वीच सांगितले होते की वैरानी वैराचा नाश होत नाही

निर्वोदतेने च वैर नाहीसें होनें, हा सनातन धर्म आहे

न हि धेरेण येदानि सम्मतीथ कुदाचनम्

अधेरेन च सम्मति एस धम्मो सनत्ततो

* * *

ध्यानाकर्षण, निष्ठानिर्माण : २ :

तेलगणाची यात्रा आटोपून विनोबा पवनारच्या आपल्या परधाम आश्रमात परतले आश्रमवासीयासमोर प्रकट चिंतन करीत ते म्हणाले “जगात अंतिम सघर्ष साम्यवाद आणि सर्वोदय या दोन विचारात होणार आहे यात्रेतल्या अनुभवानी माझे हृदय भरून आले आहे मानवाच्या हृदयातील चागुलपणावर विश्वास ठेवून मी तेथे गेलो, आणि प्रभूने त्याचीच प्रतीति घडवली मी जर मानले असते की माणूस वाईट आहे तर मला तसाच अनुभव आला असता कल्पवृक्षाखाली वसून जशी कल्पना करावी तसे फळ मिळते ”

त्याचवेळी भारताची पहिली पंचवार्षिक योजना तयार होत होती त्यावर चर्चा करण्याकरता म्हणून प नेहरूनी विनोबाना तातडीने दिल्लीला येण्यामवधी आप्रहाचे पत्र पाठविले विनोबानांनी उत्तर दिले 'मी अगदी तावडतोप निघतो आहे पण पापी' १२ सप्टेंबरला दिल्लीच्या दिशेने कूच केले 'तेलगणात कम्युनिस्टांच्या वडग्याला घाबरलेल्या लोकांनी तुम्हाला जमीन दिली दुमरीमडे कोण देशार?' मसयाम्याची सरपत्ती सतत चालूच होती पण पवनार ते दिल्ली या आठशें मैलांच्या यात्रेन, भूदान मिळाले नाही, अग्रा दिवस विरळा या प्रदेशावर गेली तीन-चारशे वर्षे कुठल्याहि राजाची मत्ता अंमली तरी जनतेच्या हृदयावर तुम्हीसोरामायणाची च सत्ता घालते त्यामुळे 'सर्व भूमि गोपालकी' हे तुलसी-वचन जनतेच्या हृदयाचा ठाव घेत असे 'भूमिगमत्या सोडविण्याचे तीन मार्ग आहेत. कत्तल,

कायदा नी करणा वत्तलीच्या मार्गानें हा प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न रक्षि-
याने व चीनने केला पण हिसेतूा प्रतिहिसेचे दुष्टचक्र गुरू होतें परगु-
रामानें हाती शस्त्र घेउन नि क्षत्रिय पृथ्वी करण्याचे एकवीस वेळा प्रयोग केले
पण ते अयशस्वीच झाले कायद्याच्या मार्गानें भूमिवाटप कराल तर त्या-
तून असद्य प्रश्न नी भाडणे निर्माण होतात करणेच्या मार्गानें जमीनीबरो-
बर प्रेमहि वाटले जातें, हृदयें जुळतात करणेचा मार्ग हा भारतीय
संस्कृतीचा मार्ग आहे

सातपुडा, विंध्याचलाच्या रागा ओलाडीत विनोबा पुढें चालले होते.
वाटेंत नर्मदा आली शंकराचार्यांचे गुरू गोविंदपाद नर्मदातीरी राहत,
शंकराचार्यांना तिर्येच ज्ञान प्राप्त झाले त्याच्या नर्मदापटवात 'गतम् तदं व
मे भयम् त्वदंबु वीक्षीतम् यदा' चा उल्लेख आहे शंकराचार्यांची विचारावर
श्रद्धा एखाद्या मदमतीने त्यांना विचारले की तुम्ही पन्नासदा कुणाला विचार
समजावून सांगितला तरी हि त्याला समजला नाही तर काय कराल ?
प्रश्नवर्त्याला वाटले ते आता तरी शस्त्राला मजुरी देतील. पण ते सातपणे
उद्गारले 'मी एकावन वेळा विचार समजावून सागेन' विनोबाची
हीच निष्ठा आहे ते मानतान की विचाराइतके प्रभावी शस्त्र जगात दुसरे
कुठलेच नाही 'मी भिक्षा मागायला आलो नमून तुम्हाला विचाराची दीक्षा
द्यायला आला आहे जमीनीची व्यक्तिगत मालकी हे पाप आहे, अधर्म,
अन्याय आहे आजच्या, चुकीच्या जीवनमूल्यावर आधारित समाज-
व्यवस्थेंत आमूलाग्र परिवर्तन म्हणजे त्राति करणें, हे आमचें उद्दिष्ट आहे-
त्राति प्रथम हृदयात होते आणि भग समाजात हृदयपरिवर्तन, जीवनपरि-
वर्तन आणि समाजपरिवर्तन ही त्रातीची त्रिविध प्रक्रिया आहे'

जिये जिये विनोबा जात तिथें तिथें त्रातीची हाक देत नी जनता त्याला
प्रतिसाद देई. पहाटेची वेळ विनोबा वाचत बसले आहेत एक गृहस्थ भक्ति-
भावानें प्रणाम करतात 'आज लवकर उठून स्नानसध्या आटोपून आपल्याला
दान द्यायला आलो आहे' त्याच्या हाती पचवीस एकराचें दानपत्र
आहे 'जमीन किती आहे तुमच्याजबळ' विनोबा विचारतात 'सहाशे
एकर' 'अन् भाऊ किती?' 'दोन', 'तर मी तुमचा तिसरा भाऊ माझा
हिस्सा मला द्या'. दात्यानें दुसरें दानपत्र मागितले अन् दोनशें एकराच्या

दानावर सही केली

कुठल्याशा एका गावात दिवस मावळून गेला तरी कुणीच दान दिलें नव्हतें एका गरीब तेल्याला राहवले नाही त्याच्याजवळ असलेल्या तुट-पुज्या जमीनीतील एक हिस्साचे दान देण्याकरता तो पुढें आला तू काय देणार ? तुझ्याजवळ तर कमी जमीन आहे ' माझ्यापेक्षा हि जो गरीब आहे, भूमिहीन आहे, त्याच्याकरता देतो आहे मी जमीन ' विनोबा नेहमी सागत " कुराणात मजेदार गोष्ट आली आहे स्वर्ग (जन्नत), नर्क (दोजख) या दोहोमध्ये एक तिसरी अवस्था आहे ' वरजख ' पाप करणारा नर्कात जाईल, पुण्य करणारा स्वर्गात, नी ज्याचे पापपुण्य समान आहे तो वरजख मध्ये जाईल तेथें जाणाऱ्याचा एक डोळा हसरा नी एक रडका राहिल. जो डोळा नर्काकडे पाहिल तो हसेल, तो विचार करील की नर्कापेक्षा तर माझी स्थिति चांगली आहे जो स्वर्गाकडे पाहिल त्याला वाटेल की स्वर्गात किती चैन आहे, मला काहीच मिळत नाही अन् तो रडेल आपण सारे वरजखमध्ये असतो आपल्याहून जे धीमत आहेत त्याच्याकडे पाहू तर मनात मत्सर द्वेष दुःख निर्माण होईल नी आपल्याहून हि जे गरीब आहेत त्याच्याकडे पाहू तर मनात करुणा, दया निर्माण होईल म्हणून नेहमी खाली पहावे-

मध्यप्रदेशातल्या सागर या शहरी गाधी-जयतीच्या जाहीर सभेत बोलताना विनोबांनी पाच कोटी एकर जमीनीची मागणी जनतेपुढें ठेवीत म्हटले की ' देशात पाच कोटी भूमिहीन आहेत लागवडीखालची जमीन तीस कोटी एकर आहे त्या जमीनीचा सहावा हिस्सा मला हवा आहे राजाला सहावा हिस्सा देण्याचा आपला जुना प्रघात आहे आजचा राजा आहे—गरीब जनता, दरिद्रनारायण त्याच्यावरता पाच कोटी एकर जमीनीचे दान द्या भारतीय संस्कृतीच्या गभानून प्रकटलेली ही श्रातीची अभिमत भारतीय पद्धति आहे '

मथुरा वृष्णलीलेच्या अगणित स्मृतीनी अभिमंत्रित झालेली नगरी-वृष्ण याच परिसरात खेळला, वागडला गवळपाच्या पोराना जन्मवून तो दहीदूध वाटत असे नी ' वाटून घ्या ' हा सदेश देत असे तो गाई चरायला नेई, त्याची सेवा करी नी सगळी कामें समान योग्यतेची आहेत, शरीरश्रम प्रत्येकानें करावा हे न बोलता सांगे गावचे गोत्रुळ वसे करायचे हे त्याने ह्येंच शिक्केंल इन्द्रानें रागावून पावसाचा मारा मुरू वेल तेंव्हा गोत्रुळातल्या

सर्व लोकांना जमवून त्याने गोवर्धन पर्वत उचलला नी सर्वांचे रक्षण केले तुम्ही सर्वजण, लहान थोर, स्त्री पुरुष सारे आपापल्या लाठ्या लावा असे सागून मग त्याने आपली करगळी लावली नी गोवर्धन वर उचलला गेला सगळी माणसे मिळून सहकार्याने काम करतात तेव्हा देव त्यांना मदत करतो, हे त्याने धडा घालून शिकविले कृष्णाच्या नगरीत विनोबाना गीतेतल्या साम्ययोगाचे स्मरण झाले "गीता सांगते 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरत ससिद्धिम् लभते नर' 'आपुल्या आपुल्या कर्मी दक्ष तो मोक्ष मेळवी,' मोक्षाचा अधिकार सर्वांना आहे आपापले कर्म, मग तें ब्राह्मणाचे असो की भग्याचे असो, निष्काम बुद्धीने व ईश्वरार्पण वृत्तीने करणारा मोक्ष मिळवतो शरीरश्रम करणे नीच काम आहे अशी चुकीची धारणा रुढ झाल्यामुळेच भारत गुलाम बनला श्रमप्रतिष्ठा गेली, उच्चनीचता, स्तृश्यास्पृश्यता आली, नाना भेदभावानी समाज पोखरून निघाला आणि इयजाना मोकळे रान मिळाले आपल्याला साम्ययोगाची स्थापना करायची आहे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक समानता आणायची आहे कामाची किंमत पेश्याने करणे चूक आहे बौद्धिक व शारीरिक श्रमाच्या कामाचे मूल्य समान मानले पाहिजे राष्ट्रपतीच्या आणि भग्याच्या पगारात फरक कशाला करायचा? दोन्ही कामाची समाजाला गरज आहे प्रत्येकाने आपापल्या शक्तिनुसार समाजाची सेवा करावी व आपापल्या गरजेप्रमाणे समाजाकडून वेतन घ्यावे आम्हाला हाताच्या पाच बोटासारखी समता हवी आहे अगदी गणिति समता नको पाच बोटें कापून एकसारखी करणे हास्यास्पद ठरेल पाच बोट्यात अंतर आहे, पण अगदीच थोडे एक बोट एक इंच, नी दुसरे एक फूट असे नाही पाच बोटें सहकार्याने काम करतात म्हणून अमध्य कामे करू शकतात प्रत्येक बोट्याची स्वतः शक्ति नी योग्यताहि आहे तिचा विकास होतो असेच समाजात व्हावे "

दोन महिन्याची यात्रा करून विनोबा दिल्लीला पोहोचले आणि राजघाटावर गांधीजींच्या समाधीजवळ एका नवीन तयार केलेल्या सुंदर स्थापनेत अकरा दिवस राहून पुढे उत्तर प्रदेशाच्या यात्रेवर निघाले दिल्लीतल्या वास्तव्यात सर्व क्षेत्रातील अनेक लोकांनी भेटीगाठी झाल्या प्लॅनिंग कमिशनच्या सभासदांनी दोन दिवस मनमोकळी चर्चा झाली विनोबानी

स्पष्ट सांगितले की सर्वांना काम आणि भाकरी देणे हे नॅशनल प्लॅनिंग (राष्ट्रीय आयोजन) चे पाँस्चुलेट (गृहीततत्त्व) आहे. माझा ग्रामोद्योगा-वाबत काहीच आग्रह नाही पण मी तुम्हाला एवढाच प्रश्न विचारतो की मोठ्या यंत्रोद्योगाद्वारे तुम्ही आज सर्वांना काम देऊ शकता का? आमचा चर्खा, आज या क्षणाला सर्वांना काम देऊ शकतो. आज तुम्ही चर्खाला उत्तेजन द्या. उद्या जर तुम्ही दुसऱ्या कोणत्या उद्योगाद्वारे काम देऊ शकाल तर हा चर्खा तुमचे पाणी तापवण्याचे काम करील. पंतप्रधानांनी अन्नधान्याच्या वावरीत दोन वर्षांत देश स्वावलंबी करण्याचा सकल्प केला पण तो पार पडला नाही याबद्दल विनोबा कठोर शब्दात म्हणाले 'तर भग त्यांनी राजी-नामा घ्यायला हवा. "रघुकुल रीति सदा चलि आई। प्राण जाई अरु वचन न जाई". . दिल्लीच्या नागरिकाना विनोबांनी सांगितले 'जिये त्याग-तपस्या आहे, तिथे शक्ति आहे. स्वराज्यापूर्वी शक्तीचे अधिष्ठान राजकारणात होतं. आता ते सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात आहे. . . कायदा सर्वांत शेंवटी येतो. आधी कायद्याकरता अनुकूल वातावरण निर्माण करायला हवे. स्वातंत्र्यानंतर काँग्रेसची सघटना विसर्जित करून लोक-सेवक संघ स्थापन करण्याचा गांधीजींचा सल्ला काँग्रेसने मान्य केला असता तर सस्थेचे व देशाचे भले झाले असते."

एक माणूस भूमिसमस्या सोडविण्याच्या उद्देशाने दान मागतो नी शेंकडो लोक त्याला दान देतात, ही घटना म्हणजे एक चमत्कारच होय असे जगाला वाटलं. पवनार ते दिल्लीच्या यात्रेत अठरा हजार एकर जमीन मिळाली. तेलगणाच्या यात्रेत रोजची सरासरी दोनशे एकर जमीन मिळाली तर या यात्रेत रोजची तीनशे एकर-मिळाली. ज्या भागात कम्युनिस्टांचे कामच काय पण नाव देखील लोकाना माहित नव्हतं तेथे अधिक जमीन मिळालेली पाहून लोकांचे ध्यान या अभिनव कार्याकडे आकर्षितले गेले.

अगणित साधु-सतांच्या, ज्ञानी-मुनींच्या चरण-धुळीने ही भरतभूमि पुनीत झाली आहे. त्यातहि काहीं प्रदेश विशेषच भाग्यवान उत्तर प्रदेशाच्या डोक्यावर 'पृथिवीचा मानदंड' हिमालयाचे छत्र आहे. वद्रीनाथ-केदारनाथ गगोत्री-जम्नोत्री, हरिद्वार अशी कितीतरी तीर्थक्षेत्रे हिमालयाच्या 'बुशीत लपली आहेत. गांधीजी म्हणून 'हिमालय हा तपस्येचा पहाड आहे त्याची

उची म्हणजे मानवी तपस्येची उची आहे अमेरिकन लेखक व्हिन्सेन्ट शीन म्हणतो, 'भारतीय लोकात अध्यात्म्याची ओढ अधिक वा, याचे उत्तर हिमालय देतो' अवनी-अवराला हिमसूत्राने जोडणारा, जीव आणि शिवाला ज्ञानसूत्राने जोडणारा, सत्य आणि स्वप्नाला काव्यसूत्राने जोडणारा नगाधिराज हिमालय माणसाला सतत हाक मारीत असतो पीडित पामराना पावन करायला, तो 'देवतात्मा' गंगा-यमुनेला पाठवतो गंगा-यमुनेचे जीवनदायी जल उत्तर प्रदेशाची भूमि समृद्ध बनवते काशी, प्रयाग, अयोध्या, मथुरा या साऱ्या नावाचे आज हि भारतीय मनाला आकर्षण आहे राम आणि वृष्णाच्या या भूमीत विनोबाच्या हाकेला जनमनाने प्रतिसाद दिला तर त्यात नवल तें काय ?

देवाने दिवस दिला आहे काम करण्याकरता नी रात्र ध्यान व विश्राम करण्याकरता असे विनोबाचे मत शहरात रात्री होणारा दिव्याचा झगझगाट पाहून ते म्हणतात 'तुम्ही अधाराला देखील आग लावता' रात्रीचा पहिला प्रहर सपण्यापूर्वी च विनोबा यात्रीदलात शांति पसरते रामचरण नावाचा एक आघळा माणूस दूरवरच्या खेड्यातून वलगाडीचा प्रवास करीत विनोबाच्या मुक्कामी पोहोचला तेव्हा सारे जापी गेले होते त्याने कुणाला तरी उठवले. 'सत बाबाला दान देण्याकरता म्हणून मी मुढाम इतक्या दुरून आलो त्याना उठवू नका, त्रास होईल माझे दानपत्र तेवढे त्याना द्या !' तो दान देऊन निघून गेला दुसऱ्या दिवशी ही गोष्ट विनोबाना कळली तेव्हा ते सद्गदित झाले "त्याने मला प्रभु रामाच्या चरणाचे दर्शन घडविले . . . तो आघळा नव्हता, देवच होता त्याला कुणी सांगितले दान द्यायला ? कुणी दिली प्रेरणा ? त्याला डोळ्याविना दर्शन कसे झाले ? . . . ह देवाचे काम आहे तोच आपल्याकडून करवून घेत आहे आपल्याला फक्त निमित्तमात्र घनायचे आहे "

१९५२ च्या एप्रिलमध्ये वाराणसीजवळच्या सेवापुरी आश्रमात सर्वोदय-समेलन झाले एक वर्षाची पदयात्रा करून विनोबा तेथे पोहाचले तेहा नव्वद हजार जमीनीची दानपत्रे त्यांच्या हाती होनी तेवढ्यात काशी-नरेश भेटायला आठे नी त्यानी दहा हजार एकराचे दान अर्पण केले तरी हि ल्याखाला दहा पाच एकर कमी पडत होते समेलन सुरू होण्याच्या काही तास

आधी विनोबाच्या जन्मभ्रामाहून, कुलावा जिल्ह्यातील गागोद्याहून एक तार आली विनोबाच्या चुलत भावानी एक छोटेसे दान पाठवले अन् समेलनात एक लाख एकराची घोषणा झाली !

समेलनात अखिल भारतीय सर्वसेवासघाने भूदानयज्ञाचे काम उचलण्याचा ठराव केला आणि दोन वर्षांत सवध देशभर पचवीस लाख एकर जमीन प्राप्त करण्याचा सकल्प केला आजवर विनोबा एकाकी होते आता 'एकाकी पाऊला मागुनि लक्षावधि' चालणार होते जमीन मागण्याचे काम हे विनोबासारख्या सतालान्व शक्य आहे असा सर्वांचा समज होता भूदान हे अहिंसक ऋतीचे अभिनव तंत्र आहे, याची जाणीव अजून देशाला व्हायची होती गाधीजीच्या पार्थिव देहाबरावर त्यांचे तत्वज्ञान हि भस्मसात् झाले, असे अनेकाना वाटे. गाधीप्रणीत विधायक कार्य देशभर करणारे शेंकडो कार्यकर्ते आपापली कामे चालवीत होते पण निर्जीव पुतळ्याप्रमाणे त्यांच्या कामात प्राण उरला नव्हता त्यांच्या चरख्यातून सूत निघे पण जगाला अहिंसेची दीक्षा देणारा ऋतिविचार निघत नसे 'अणुयुगात जगासमोर आ वामून उभे असलेले प्रश्न अहिंसेनेच सोडवता येतील गाधींचा देश हें काम नाही करणार तर कोण करील ? याची आच उरली नव्हती पण विनोबाच्या यात्रेमुळे जणू प्राण-संचार झाला सर्वोदय हे स्वप्न नसून सत्य आहे गाधींच्या देशाकडून जगाच्या फार अपेक्षा आहेत याची जाणीव झाली एक विधायक कार्यकर्ते भजन गात 'गौतम ऋषिकी नारी अहिल्या पत्थरसे तुम ताऱ्यो राम' आम्ही दगडासारखे निष्प्राण बनलो होतो विनोबानी आमच्यात प्राण ओतून आमचा जणू अहिल्योद्वार केला रहानथोर कार्यकर्ते भीत भीत लोकाना भूदान मागू लागले अन् जनताजनार्दन त्यांना भूदानच नव्हे तर श्रद्धेचे हि दान देऊ लागला गगा-यमुनेच्या राम-कृष्णाच्या काशी प्रमाणच्या भूमीतें कार्यकर्त्यांत निष्ठा निर्माण केली

विचारभेद, मतभेद असले तरी गरीबांच्या कल्याणाच्या, राष्ट्रनिर्माणाच्या कामात सर्व पक्षानी एकत्र यावें असे विनोबा नेहमी आवाहन करीत 'राजकीय पक्षाची शक्ति आपापसात भाडण्यात खर्च होते त्यामुळे शक्तीची वेरीज न होता वजावाची होणे आणि देशाला अगदीच अल्प शक्तीचा लाभ मिळतो भूदानाचे कार्य ह 'सर्वेषाम् अविरोधेण ब्रह्मकर्म समारभे' असे कार्य

आहे हे कार्य भारतीय संस्कृतीला अनुकूल असे कार्य आहे, यात सामाजिक व आर्थिक प्राप्तीचे बीज आहे आणि या कार्याने विश्वशांति स्थापन करण्यास मदत होणार आहे तेव्हा यात सर्वांनी सहकार्य करावे ” विनोबाना भेटायला येणाऱ्या मडळीत नाना पक्षाचे लोक असत ‘मी . पक्षातर्फे आपल्याला हार घालतो आहे’ विनोबाना ते आवडायचे नाही “मी तुमचे लेवल जाणत नाही मी तुमच्याकडे फक्त माणूस या नात्याने पाहतो. आपण सर्वांनी एकमेकांना माणूस म्हणूनच ओळखावे ”

विनोबाचे सारे काही विलक्षणच मोरावाई म्हणते ना, ‘उलट भई मेरे नयननकी’ लोक गतकाळातील गोष्टी सागून मुस्कारा टाकीत म्हणत ‘गेले ते दिवस’। आता जिकडे पहावे तिकडे भ्रष्टाचार, लाचलुचपत, स्वार्थ याचा नगा नाच चाललेला दिसतो विनोबाना हे पटत नाही ते महाभारतातील गोष्ट सांगतात ‘घूत सपला, पाडव हरले, द्रौपदीला पणाला लावले होते त्यातहि ते हरले दुःशासनाने द्रौपदीची वेणी खेचून तिला भर सभेत ओढत आणले द्रौपदीने सर्वांना सवाल केला ‘स्त्री जड संपत्ति आहे का पणाला लावायला?’ सभेत भीष्म द्रोण विदुरासारखे महाज्ञानी बसले होते पण मूग गिळून स्वस्थ बसले कोणीहि उत्तर देऊ शकले नाही आणि आज? आजचा छोटासा शाळकरी पोरगा देखील सागेल की स्त्री काही जड वस्तु नाही, ती माणूस आहे तिला पणाला लावणे चूक आहे मग सागा बर, माणसाची प्रगति होते आहे की अधोगति? पूर्वीच्या

वाळी मोठमोठ्या राजाना कितीतरी राण्या असत अन् त्याची लाज वाटणे तर दूरच राहिले, त्यात प्रतिष्ठा मानली जाई आणि आज, एखाद्याला दोन घायका असल्या तर तो विचारा खाली मान घालून स्पष्टीकरण देऊ लागतो पहा केवढा फरक झाला आहे! याचा अर्थ असा की कामनियमन पुष्कळ झाले आहे आता अर्थनियमन करायचे आहे काही दिवसांनी असे होईल की आपल्या जवळ जास्त जमीन आहे, ह सागायची माणसाला लाज वाटे

जैनपुरला तेथील राजेसाहेब प्रमुख यजमान होते ते जनसंघाचे एव नेते मानले जात त्यांनी स्वतः भूदान दिले व आपल्या सहाय्यांना ह्या कामात सहकार्य करण्यास सांगितले त्यांना वर्णाश्रम धर्माची नवीनच व्याख्या ऐक्यायला मिळाली ‘वर्णव्यवस्था म्हणजे वर्गहीन, स्पर्धा रहित-

समाजरचना.' . . . . . उत्तर प्रदेशात आर. एस्. एस्. च्या कार्यकर्त्यांचेहि पुष्कळ सहकार्य मिळत असे त्याच्या प्रातःभरच्या कार्यकर्त्यांच्या मेळाव्यात विनोबा म्हणाले 'हिंदू धर्म समुद्रासारखा व्यापक नी विशाल आहे सज्जित विचार त्याला सहन होत नाही. समुद्र सर्वं नद्यांचा स्वीकार करतो. आपल्याला सर्वांकडे प्रेम व सहानुभूतीच्या वृत्तीने पहायचे आहे. सारे आपलेच आहेत'.

लखनऊ, उत्तरप्रदेशाची राजधानी विनोबा तेथे पोहोचले, त्या दिवशी बुद्धजयंती होती वैशाखातल्या निरभ्र आकाशात पौर्णिमेचा चंद्र चमकत होता. धरतीवर माणसाचा सागर होता पण त्यात लाटा उसळत नव्हत्या. शांत एकाग्रचित्ताने सारे सतवाणी ऐकत होते "वेदात म्हटले की—

मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम्

मित्रस्याऽऽहम् चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे ।

सर्वं भूतमात्रानी माझ्याकडे मित्राच्या नजरेने पहावे असे मला वाटते म्हणून मीहि सर्वांकडे मित्राच्या नजरेने पाहतो. . जग तर आरसा आहे. आपण स्वच्छ निर्मल असू तर आरस्यात मलिनता दिसत नाही . . . . . अहिंसेचे, निर्वैरतेचे प्रमेय बुद्धदेवासारख्या महापुरुषाच्या जीवनाच्या छोट्याशा प्रयोगशाळेत अनेकदा सिद्ध झाले आहे मानवी इतिहासात गांधीजीनी प्रथम त्याचा सामूहिक क्षेत्रात प्रयोग केला आपल्याला आता आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रात सामूहिक अहिंसेचा प्रयोग करायचा आहे. हिंसा की अहिंसा या प्रश्नाचा निर्णय घ्यायला भारत आज स्वतंत्र आहे. नीट विचार करून निर्णय घ्या हिंसेचा मार्ग घ्याल तर रशिया किंवा अमेरिकेला गुरु मानून त्याचे पाय धरावे लागतील अहिंसेचा मार्ग घ्याल तर भारत सर्व जगाचा गुरु होईल प्रलयकाळात मार्कंडेय ऋषींनी जगाला तारले अशी कथा आहे विश्वसंहाराच्या या प्रलयातून जगाला वाचवण्याचे काम आपल्याला करायचे आहे हवेला नी विचाराला कुणीच अडवू शकत नाही. एकतर तुम्ही आपला विचार बाहेर पाठवाल नाही तर बाहेरचे विचार घ्याल. —करा निर्णय ! बुद्ध देवांनी सुरू केलेले धर्मचक्र-प्रवर्तनाचे अणुरे कार्य आज आपल्याला पूर्ण करायचे आहे."

पुराणान वामनावताराची कथा आहे वामनाचे रूप धारण करून विष्णु बळीराजाकडे गेले आणि त्यानी फक्त तीन पावलाचे दान मागितले पहिल्या पावलात त्यानी सबंध पृथ्वीला व्यापून टाकले दुसऱ्या पावलात स्वर्गाला व्यापले नी बळीराजाला विचारले की तिसरे पाऊळ कुठे ठेवू तेव्हा बळीने आपले मस्तक पुढे वेढे वामनाने बळीराजाच्या मस्तकावर पाप देऊन त्याला पाताळात ठकलले 'नम्र झाला भूता, त्याने षोडशे अनता' विनोबा जननेला सांगत की "मी वामनाचे रूप घेऊन फक्त तीन पावलाचे दान मागायला आलो आहे भूमिहीनाकरता सहाय्या हिश्याचे भूदान द्या, हे माझे पहिले पाऊळ आहे 'शिवो भूत्वा शिवम् यजेत्' या न्यायाप्रमाणे गरीबांच्या सेवेला लागू, हे दुसरे पाऊळ नी सर्व जमीनीची मालकीच सोडा, हे तिसरे पाऊळ आहे'

कधी कधी समेत विनोबा लहान मुलाना विचारीत, 'पाडव हे किती भाऊ होते?' 'पाच' विनोबा म्हणत, अगदी चूक मुले बुचकळ्यात पडत विनोबा सांगत "पाडव पाच नव्हते, सहा होते कर्ण हा त्याचा सहावा भाऊ होता पण ते त्याला विसरले, त्यामुळे तो कौरवांच्या पक्षात सामील झाला आणि त्याने महाभारत-युद्धाच्या रूपाने सहाय घडवून आणला तुमच्या गावचे भूमिहीन हे तुमचे सहावे भाऊ आहेत तुम्ही त्यांना विसराल, त्यांना जमीन देणार नाही तर महाभारत-युद्धाहूनहि भयंकर असा सहाय होईल"

सशयात्म्यांच्या शकाना अतच नसतो हजारो एकर जमीन मिळत असलेली पाहूनहि लोक विनोबाना म्हणत "या कलियुगात भूदानासारखे प्रेमाने श्रांति करण्याचे काम यशस्वी होणे शक्य नाही" विनोबाना प्रथाचा नी अनुभूतीचा आधार मिळे "कली खलु भविष्यन्ति नारायण परायणा । कलियुगातील लोक नारायण परायण नारायणाचे उपासक होतील नारायण म्हणजे नर-समुदायात वास करणारा देव नारायणाची उपासना म्हणजे मानवाची सेवा कलियुगातील लोक करतील असे भागवतातच लिहून ठेवले आहे

कानपुर जिल्ह्यातील पुखराया गावी विनोबाच्या हस्ते भूमि वितरणाचा पहिला समारंभ झाला विनोबानी स्वतः जमीन पाहून घेतली गंगेचे पाणी पिऊन सुपीक झालेली उत्तम जमीन होती मधला एक तुकडा दानात मिळाला

नव्हता. विनोदानी जमीन-मालकाला म्हटले 'तेवडी जमीन ठेवून तुम्ही काय करणार?' तोहि जमीन दानात मिळाली. भूदानाची जमीन वाटण्याची एक विशिष्ट पद्धति आहे. प्रथम सर्व गावकऱ्याची सभा घेतली जाते. गावात भूमिहीन कोण व किती हे सभेत वळने. सर्वांच्या साक्षीने जमीन वाटली जाते म्हणजे योग्य माणसालाच जमीन मिळते. साधारणत. सरासरीने माणशी एक एकर या पद्धतीने प्रत्येक कुटुंबाला जमीन दिली जाते जमीन बरी आहे हे पाहून कमी जास्तहि दिली जाते. कुटुंबाला वर्षाला पुरेल एवढे धान्य मिळावें अशी अपेक्षा असते. ज्याला जमीन मिळते, त्याला ती विकण्याचा किंवा गहाण ठेवण्याचा अधिकार नसतो. त्याने मेहनत करावी व आपले पोट भरावें, मात्र बरता त्याला जमीन मिळते. सर्व प्रांतातील सरकारानी भूमिवाटप सुलभ व्हावें म्हणून कायदा केला आहे त्याद्वारे जमीनीचे हे हस्तांतरण कामदेशीर मानले जाते व त्याला रजिस्ट्रेशन फी लागत नाही ज्याला जमीन मिळते त्याला पाच वर्षांपर्यंत शेतसारा माफ असतो. कारण जमीन मिळाली तरी त्याच्याजवळ पैसा नसतो. शेतीकरता लागणारी इतर साधने बी-वियाणे, नागर, बैलजोडी वगरेची हि मदत त्याला हवी असते. काही ठिकाणी गावकरी लोक मदत करतात तर कुठे शहरातील लोक 'साधनदाना' च्या द्वारे मदत करतात. विनोदा दात्याला म्हणतात 'ज्याला तुम्ही प्रेमाने जमीन दिलीत त्याचा ससार हि घाटून या.'

भूमिहीनाना भूमि मिळणार यावर प्रथम लोकांचा विश्वास बसत नव्हता. आजवर असे कधी घडले नव्हते मंगल बलदा, धूप दीप यांच्या साभिध्यात भूमिवाटपाच्या मंगल प्रसंगाची सुरवात झाली. एकाने वाटपाचे नियम सांगितले, 'जो भूमिहीन असेल, ज्याला शेती करता येत असेल व करण्याची इच्छा असेल आणि ज्याला उपजीविकेकरता दुसरा कोणताच धंदा नसेल त्याला जमीन मिळणार. कमीतकमी एक तृतीयांश जमीन हरिजनाना मिळणार.' सभेमध्ये 'पात्र' व्यक्ति वारा होत्या नी मिळालेली जमीन फक्त सहा जणाना पुरेशी होती मग जमीन कुणाला मिळणार? वाटपाच्या पद्धतीनुसार भूमिहीनानी स्वतःच निवड करायची होती त्याच्यातले जे सर्वात अधिक गरीब नी गरजू होते त्याची नावे त्यानाच सागायची होती. विनोदा व्यासपीठा-वहन उतरले, भूमिहीनाशी सुखदुःखाच्या गोष्टी करू लागले. तेवढ्यात

एक हरिजन सद्गदित होऊन बोलला " मला जमीन देऊं नका, त्या दुसऱ्याला द्या. तो माझ्यापेक्षाहि अधिक गरजू आहे त्याची लहान लहान कच्ची बच्ची आहेत. माझे मुलगे मोठे आहेत, आम्ही मोलमजूरी करून पोट भरून जमीन त्याला द्या. मला नको. . . . . ऐकणाऱ्याच्या डोळ्यांतून आसवे ओघळली. हे काय घडत होतं? आज जगात सर्वत्र स्वार्थाचा युजयुजाट चालला असताना एक गरीब हरीजन मान उचावून म्हणतो, 'मला नको, त्याला द्या', नव्या समाजरचनेच्या सर्वोदयाच्या आगमनाची चाहूल होती. राक्षसाच्या सहाराकरता आपल्या हाडाचे दान देणाऱ्या दधीबि ऋषीच्या भूमीत जन्म घेतलेला एक पुण्यात्मा आपल्याहून अधिक गरीब असलेल्या एका माणसावरता, त्याग करित होता. . . . विनोबानें जमलेल्या मडळीना विचारले 'असा मगल बेळी तुम्ही स्वस्थ बसणार का?' एक माणूस घटबन म्हणाला, 'मी देतो पाच एकर जमीन.' 'फार छान! पण आणखी पाच जणाकरता जमीन हवी आहे, म्हणजे सर्व भूमिहीनाना देतो येईल' दोघानी दान दिले 'असा आनदाचा प्रसंग पुन्हा येणार नाही सरकारी वागदपत्र घेऊन आलेला गरीब पटवारी हे सर्व पाहत होता. त्याला राहबले नाही. 'लिहून घ्या माझी सव्वा दो बीघे जमीन!' पाकिस्तानांतून आलेला एक निर्वासित जवळच बसला होता. इयें आल्यावर मेहनत करून आपल्या उध्वस्त जीवनाची वाग पुन्हा फुलवण्याचा तो प्रयत्न करित होता. त्याच्या हृदयातील करुणा त्याला स्वस्थ बसू देईना. 'मी माझी सगळी जमीन वारा बीघे दान देतो.' . . . . करुणेच्या वर्षावाने सर्व भूमिहीनाच्या जीवनाला नवी पालवी फुटली, सर्वांना जमीन मिळाली जमीन घेणाऱ्याच्या नी देणाऱ्याच्या चेहऱ्यावर सारखाच आनंद झळकत होता. विनोबा नेहमी सांगतात 'भूदानात सर्वांचे कल्याण आहे, देणाऱ्याचेहि नी घेणाऱ्याचेहि. एकाचे हित दुसऱ्याच्या विरोधी असतं हे तत्त्व चुकीचे आहे अहिंसेच्या मार्गाने सर्वांचे हित साधता येतं' . . . . विनोबाच्या या सूत्रावर तेथे जीवनभाष्य लिहिले गेले

वैशाखातले दाहक ऊन चोहीबडे सारी रखरखीत सृष्टि अन् उत्तर प्रदेशाची जीवघेऊ 'लू'! पण विनोबाना 'आनदाचे डोही आनद तरा' या पळीकडे दुसरी अनुभूति नाही वेदामध्ये सूर्याला मित्र म्हटले

आहे मित्र भेटायला म्हणून जवळ आला तर आनंद नको वाटायला ? असा त्याचा युक्तिवाद त्यांना ऊन जाळून नाही, थडी गोठवत नाही की पाऊस भिजवत नाही वेदात म्हटले आहे की 'भक्ताला वसत, श्रीम, वर्षा शरद हेमत शिशिर, हे सारच ऋतु रमणीय भासतात ' भक्तीच्या मस्तीत माणसाला ऋतुचक्राचे भान कुठून होणार ? त्यातच उत्तर प्रदेशच्या मात्रेन विनोबाच्या हाती सव्वातीन लाख एकर जमीनीचे भूदानहि आले होते हमीरपुर, जिल्ह्यात यात्रा चालली होती २३ मे १९५२ वेतवा नदीच्या तीरावर शेजारच्या मगरोठ गावचे निवासी स्वागतार्थ जमलेले विनोबांनी भद्र दिला 'सारी जमीन देवाची गाव म्हणजे आपले विशाल कुटुंब ' मगरोठचे जमीनदार दीवान शत्रुघ्नसिंह व त्यांच्या पत्नी रानी राजेन्द्रकुमारी यांनी राष्ट्रीय चळवळीत फार मोलाची कामगिरी केली होती त्यांच्या तपस्येमुळे जमीन खोदून तयार होती विनोबांनी त्यात विचारवीज पेरले मगरोठच्या गावकऱ्यांनी जमीन देवाची करण्याचे ठरवले दीवानसाहेबांनी आपली सर्व जमीन दान दिली दुसऱ्या दिवशी त्यांनी विनोबांच्या हाती एक कागद दिला भारतातले पहिले ग्रामदान घोषित झाले रक्ताचा घेवहि न साडता, कुणाच्याहि हृदयाला न दुखवता, कुणाचहि अहित न करता जमीनीची व्यक्तिगत मालकी नाहीशी झाली

पहिल्या परमाणुचा विच्छेद झाला तेव्हा वैज्ञानिकाना कल्पनाहि नसेल की त्यातून विज्ञानालाच नव्हे तर मानवी जीवनालाहि कलाटणी मिळणार आहे मगरोठच्या त्या पहिल्यावहिल्या ग्रामदानाने माणसाच्या मनाला नी जगाला कुठली कलाटणी मिळाली, ह उद्याचे इतिहासकारच ठरवू शकतील

व्यापक भूमिदान : ३ :

बुद्ध महावीराच्या पावलाच्या स्पर्शाने पावन झालेली विहारभूमीची वाट, राजप्रासादात राहून हि विरक्त राहिलेल्या राजपि जनकाच्या विदेह भूमीची वाट, शस्त्रसन्ध्यास घेऊन प्रेमास्त्राने जग जिंकणाऱ्या सम्राट अशोकाच्या मगधभूमीचा मार्ग घेतल्यापासून विनोवा सतत आवाहन करीत "बुद्धविहार भूमीच्या वशजानो, अहिंसेच्या करुणेच्या मार्गाने श्रांति होऊ शकते, हे तुम्हाला सिद्ध करून दाखवायचे आहे श्रांति म्हणजे जीवनमूल्यामध्ये परिवर्तन-या अणुयुगात जो तलवार व हिंसेचा आश्रय घेईल तो जुनाट प्रतिक्रियावादी ठरेल ज्या दुर्जनाला नाहीसे करण्याकरता, तुम्ही हाती शस्त्र घ्याल, तो नाहीसा झाल्यानंतर तुमच्यात प्रवेश करेल, त्याचे शस्त्र तुमच्या हाती आले म्हणजे तुम्हीहि त्याच्याच सारखे दुर्जन वनाल रशिया व चीनचा इतिहास आपल्याला हेच सागत आहे जेव्हा साध्यापरोबर साधनातहि श्रांति होणे तेव्हाच खरी श्रांति सम्यक् श्रांति किंवा सश्रांति होते '

कम्युनिस्ट कार्यकर्ते जनतेला सागत 'या डोंगी साधूपासून सावध रहा जमीनदाराचे हृदय-परिवर्तन बघीतरी होणे शक्य आहे वा? त्यांना तर बडगाच दाखविला पाहिजे ' विनोवा कम्युनिस्टांना विचारत 'कार्ल मार्क्स बडगा घेऊन तुमचे परिवर्तन करायला आला होता वा रे? तुम्ही स्वतः कम्युनिस्ट बसे वनलात? मार्क्सच्या एका पुस्तकाने तुमचे हृदय-परिवर्तन केले तेव्हा तुम्ही स्वतःच हृदयपरिवर्तनाचे प्रतीक आहात तुम्ही श्रांति श्रांति म्हणून ओरडता, पण श्रांति कशाला म्हणतात हे तुम्हाला माहीन नाही.

तुम्ही श्रातीला एका चौकटीत बसवू पाहता पण कुठल्या हि पुस्तकात लिहिल्या-प्रमाणे का कधी श्राति होते ? साच्यात घातल्याने श्रातीच नाहीशी होते. या भारतात श्राति कशी करायची हे तुम्हाला कळत नाही मी वेदापामून गाधीपर्यंत भारतीय सस्वृतीच्या सर्व विचाराना पचवले आहे म्हणूनच मी सागत आहे की भारताचे एक स्वतंत्र तत्त्वज्ञान आहे, एक मिशन आहे, श्रातीचे एक भारतीय तंत्र आहे '

श्रातीच्या भारतीय तंत्रातले सगळेच काही न्यारे आहे विहारच्या यात्रेत आरभीच्या तीन चार महिन्यात विनोवाना दानपत्रे खूप मिळाली पण बहुतेक सारी गरीबाची होती चार दोन गुठ्याच्या त्या दानपत्राना विनोवानी 'शबरीची वोरें' नी 'सुदाम्याचे पोहे' असे नाव दिले देवाला असे दान फार आवडते गरीब शेतकरी आपल्या तुटपुज्या जमीनीतला एक तुकडा भूदानयज्ञात श्रद्धेने अर्पण करीत तेव्हा विनोवा म्हणत 'त्यानी आपल्या काळजाचे तुकडे अर्पण केले आहेत यातूनच अहिंसक शक्ति प्रवटेल त्याग आणि तपस्येतून नवी शक्ति निर्माण होऊ लागली

'सुरम्य शक्तिके लिये जमीन दो, जमीन दो'

महान श्रातिके लिये जमीन दो जमीन दो'

खेड्यापाड्यात हा आवाज दुमदुमू लागला दान देणारे गरीब शेतकरी अहिंसक श्रातीचे अग्रदूत ठरले त्याच्या त्यागाने इतराना प्रेरणा मिळाली मोठमोठे जमीनदार दान घ्यायला पुढे येऊ लागले

पालकोटचे राजेसाहेब विनोवाना म्हणाले 'आपल्या सोबत आठ-पंधरा दिवस रहायची इच्छा आहे' आजुवाजूचे लोक हसले हा राजा अन पायी चालणार ! राजेसाहेब धार्मिक वृत्तीचे सज्जन पुरप होते पदयात्रेत विनोवाशी चर्चा करीत तेव्हा विनोवा सागत 'भूदानयज्ञाच्या द्वारे देशात मानवतेच्या धर्मविचाराची स्थापना होत आहे धर्माचे दोन विभाग आहेत—परिवर्तनशील आणि अपरिवर्तनशील सत्य, प्रेम, करुणा, ईश्वरभक्ति, ह्या गोष्टी कुठल्याहि काळात, कुठल्याहि परिस्थितीत न बदलणाऱ्या अशा आहेत आणि सर्व धर्म त्याचे प्रतिपादन करतात पण काही गोष्टी देशकाल-परिस्थितीनुसार बदलत असतात पूर्वी 'राजा कालस्य कारणम्' म्हटले जाई, आता 'प्रेजा कालस्य कारणम्', म्हटले जाणार समता हा आजचा युगधर्म

आहे करणेच्या द्वारे म्हणजे आध्यात्मिक मार्गाने भूमिसमस्या सोडवणे, हे प्रत्येक धार्मिक म्हणविणाऱ्याचे आजचे वरुण्य आहे भुवेलेल्याला खाऊ घालणे, तहानटेल्याला पाणी पाजणे ही खरी भक्ति आहे' .

राजेसाहेब नवनवे विचार ऐकत, त्यावर विचार करीत अखेरीस त्याच्या जिल्ह्यातल्या राची शहरी त्यानी साडेपचेचाळीस हजार एकराचे दानपत्र भक्तिभावाने अर्पण करीत जाहीर सभेत म्हटले की 'विनोबा आमची जमीन घेतात नी आम्हाला जीवदान देतात त्यानी आम्हाला वाचवले आहे नाहीतर रशिया-चीनच्या जमीनदाराप्रमाणे आमची हि दुर्गति झाली असती या भूदान-यज्ञात जमीन अर्पण करण्यात आमचे हित आहे वाळाची पाऊले ओळखून वागण्याने आमचे कल्याण होईल नाहीतर विनाश अटळ आहे' विनोबा त्याना म्हणाले 'मला नुसती जमीन नको आहे मला तुमचे हृदय पण हवे आहे तुम्ही आमचे काम हाती घ्या' . महालात राहणारे, मोटारीत हिडणारे राजेसाहेब भूदानाचे कार्यकर्ते बनले, खादीचा साधा पोशाख चढवून अहिंसक त्रातीच्या धर्मविचाराचा प्रचार करीत पायी हिंडू लागले आपल्या नातेवाईकाकडून, स्नेह्याकडून भूदान प्राप्त करू लागले, भूमिहीनाना जमीन वाटू लागले, कालचा शोषक आज सेवक बनला हृदय-परिवर्तनातून जीवन-परिवर्तन झाले आणि समाज-परिवर्तनाचे कार्य सुरू झाले

पाटण्याला, असोकाच्या पाटलीपुत्र नगरीत, २३ ऑक्टोबर १९५२ च्या जाहीर सभेत विनोबानी सपत्तिदान-यज्ञाची घोषणा केली " आजवर मी फक्त भूदान घेत असे आता सपत्तिदान हि घेईन म्हणजे पैसा हाती घेणार नाही, पैसा दात्याजवळच राहील 'मी दरसाल आपल्या उत्पन्नाचा "अमुक" हिस्सा समाजाला अर्पण करीत राहीन' अशा आशयाचे दानपत्र तेवढे माझ्या हाती राहील दानातील पैसा दाता स्वतःच समाजसेवेच्या कार्यात खर्च करील नी हिशोब माझ्याकडे पाठवील नी कसा खर्च करायचा याबद्दल त्याला मार्गदर्शन मिळत राहील मला दात्याचा फक्त पैसाच नाही तर बुद्धि व शक्ति पण हवी आहे भारतातल्या प्रत्येक भागसाने आपल्या सपत्तीचा एक हिस्सा गरीबाच्या सेवेत लावावा, ह्या धर्मविचाराची दीक्षा सर्वांना घ्यायची आहे" सर्वोदयाच्या अर्थशास्त्राचे तात्विक

विवेचन ते अनेकदा करीत साम्ययोगाच्या अर्थरचनेचा आधार त्यांना वेदोपनिषदात मिळते 'त्यक्तेन भुजोषा' त्याग करून मग भोग करा 'सपत्ति सप्त रघुपतिके आही' सारी सपत्ति देवाची आहे सपत्तीवर भागमाची व्यक्तिगत मालकी राहणे हा अधर्म आहे तत्त्वज्ञानाच्या आधाराविना कोणताहि विचार टिकू शकत नाही आमच्या विचाराचे अधिष्ठान आहे अपरिग्रह आज जगात अपहरणाचा विचार पसरित आहे अपहृत्यांचे अपहरण करून समविनरण करावे असा तो विचार आहे आम्ही अपरिग्रहाचा विचार जगाला देत आहोत पूर्वीचे ऋषि यज्ञात आहुति देतात म्हणत 'इन्द्राय इदम्, न मम' हे इन्द्राचे आहे, माझे नव्हे, तसे आता आपण म्हणू या, 'समाजाय इदम्, न मम' हे समाजाचे आहे, माझे नव्हे प्रत्येकाजवळ, जमीन, सपत्ति श्रमशक्ति, बुद्धि, विद्या, त्यापैकी जे काही आहे, ते त्याने समाजाला अर्पण करावे आणि मग समाजाकडून प्रसादरूपाने जे मिळेल ते ग्रहण करावे अपरिग्रहाच्या आधारावर नवी समाजरचना निर्माण करणे हे आमचे उद्दिष्ट आहे आजच्या एकांगी नीतिऐवजी पूर्ण नीतीची प्रस्थापना करायची आहे आजचा समाज चोराला शिक्षा देतो पण त्याच्या बापाला प्रतिष्ठा देतो धनसंग्रह करणारा, दान न देणारा कजूस हा चोराचा बाप आहे, तो चोर निर्माण करतो मुलाला जेलात पाठवायचे आणि बापाला वाहेर राहू द्यायचे हा कुठला आला आहे न्याय ?'

बिहारच्या यात्रेत अचानक विघ्न आले टाटानगर मुक्कामी विनोदाना ताप भरला आणि तो मॅलिंगट मलेरियाचा ठरला तापातच ते चाडिलपर्यंत पोहोचले आणि तेथे त्यांना तीन महिने मुक्काम करावा लागला विनोदाना औषध घेण्यास नकार दिला ताप चढत होता वेदना वाढत होत्या. अन् वेदाती विनोदा विनोदाने म्हणत होते 'आता मी वेदनेच्या हिमालयावर पोहोचलो'' 'तू देह नसून आत्मा आहेस 'तत्त्वमसि', देह नश्वर आहे आत्मा अमर आहे' ह्या वेदान दर्शनाची विनोदाना अनुभूति असल्यामुळे देहाच्या कष्टाची त्यांना कधी जाणीव देखील होत नसे थर्मामिटर भलता आकडा दाखवी नी सभोवतालच्या लोकांच्या ताडचे पाणी पळे, पण विनोदा नेहमीप्रमाणेच शांत, प्रसन्न असत, विनोद करीत, हसत, हसवीत. पुढे तर एक एक क्षण कठिण जाऊ लागला, जीवन-मृत्यूची सीमारेषा दिसू लागली राष्ट्रपति, पंतप्रधान वगैरे अनेकानी

सदेश पाठवून औपघ घेण्याविषयी विनवले विहारचे मुख्यमंत्री तर हाती औपघ घेऊन त्याच्या पलगाशी धरणें धरूनच वसले अखेरीस विनोबानी औपघ घेतले अन् काही तासात तय उतरला

चाडिलला पाचवे अ भा सर्वोदय समेलन झाले राष्ट्रपति राजेन्द्रबाबू समेलनाला हजर होते त्याचे शरीर दिल्लीला 'राष्ट्रपति भवना'त असे नी हृदय विनोबाच्या सोबत त्याच्या विहारची पदयात्रा करी समेलनात विनोबानी सर्वोदय-दर्शनाच्या एका महत्त्वाच्या पैलूवर प्रकाश टाकला, "शासनमुक्त समाज स्थापित करणें हे आमचे ध्येय्य आहे त्याकरिता हिंसाशक्तीच्या विरोधी, दडशक्तीहून भिन्न लोकशक्ति निर्माण करायची आहे आमच्या कार्य-पद्धतीचे दोन विभाग आहेत—विचारशासन आणि कर्तृत्व-विभाजन" . साम्यवाद व सर्वोदय विचाराची तुलना करीत त्यानी काही मूलगामी मुद्दे माडले

"काहीना नद्या नी काहीना नाले वा म्हणतात? काही प्रवाह असे असतात की ज्याच्यात दुसरे प्रवाह, नद्यानाले, मिळोत की न मिळोत, ते क्षीण होत नाहीत. त्याचा स्वतःचा असा एक स्रोत असतो तर काही प्रवाह काही काळ विशाल रूप धारण करून मग मुकून जातात विचार प्रवाहाना व चळवळीना हि हाच नियम लागू आहे साम्राज्यवाद हा एक क्षीण विचार आहे काही काळ त्याचा खूप जोर राहिला पण आता तो टिकणार नाही हे सर्वांना वळून चुकलें आहे साम्राज्यवादाची प्रतिप्रिया म्हणून मार्क्सवादाचा जन्म झाला गेल्या शभर वर्षांत मार्क्सवादानें साऱ्या जगावर प्रभाव पाडला-पण तो एक प्रतिप्रियारूप विचार असल्यामुळे तोहि दळू दळू क्षीण होत जाणार-सर्वोदय विचार हा एक स्वतन्त्र, स्वयम् विचार आहे, तो कशाचे उत्तर किंवा प्रतिप्रिया नाही त्याची मुळें भारतीय सस्कृतीन खोलवर रजली आहेत-त्यामुळे तो एक अमर, अक्षीण असा विचार आहे '

चाडिलच्या मुक्कामातील एक घटना दुपारची वेळ विनोबा वाचनात मग्न एक गृहस्थ आले आणि प्रणाम करून समोर वसले वितीतरी वेळ विनोबाचे त्याच्याकडे लक्षच गेले नाही नंतर जेव्हा त्यानी मान वर करून पाहिले, तेव्हा त्या गृहस्थानी एक बागद अपंग केला एकावर अनेक मूल्ये असलेले असे तें दानपत्र हातें कोणीतरी धाडाय करून दिगी 'हे रामगडचे राजेमाहेव एक लाय एकर भूमीचे दान घायला आठे आहें' 'जमीन

दिलीत, ठीक केले पण आता आणखी जमीन मिळवण्याचे काम करा' राजे-साहेबानी आदेश मान्य केला विनोवा पुन्हा वाचनात गुग झाले एक लाख एकर जमीन मिळाली देणान्याने आपणहून, न मागत दिल्ली भूदानाचे कार्य करण्याचे आश्वासन दिले अन् तरीहि काहीच घडले नाही, अशी त्याची वृत्ति । यात्रेत कधी कधी अगदीच कमी जमीन मिळाली एकदा तर फक्त सव्वा एकर मिळाली. त्या हि दिवशी त्याची तीच प्रसन्न सात अविकल मुद्रा । ते हसत म्हणाले 'सव्वा एकर म्हणजे सत्यनारायणाचा प्रसाद मिळाला' सुख-दुःख मान अपमान, यश-अपयश ही सारी द्वंद्वे जिरविल्यानंतरच अखड आनदाची अनुभूति होते

पहिल्या दोन वर्षांच्या यात्रेत विनोवा प्राचीन दडकाप्रमाणे चातुर्मासात एका ठिकाणी थावले पण बिहार यात्रेपामून त्यानी पावसाळ्यातहि पदयात्रा चालूच ठेवण्याचे ठरवले त्या वर्षी बरुणराजा जणू कोपला होता सारखा पाऊस नी सर्व नद्याना अतोनात पूर पुराच्या सकटाने सारा उत्तर बिहार म्हणजे गंगेच्या उत्तरेचा भाग नस्त आणि ज्या भागात पुराचा तडाखा जास्त तिथेच विनोवाची यात्रा चालली होती कित्येकदा कबरभर पाण्यातून मॅलचे मॅल चालावे लागे सभेच्या वेळी आकाश कोसळे तेव्हा तर विनोवा लोकाना सागत 'केवढा आनदाचा प्रसंग आहे हा परमेस्वर या जलधाराच्या रूपाने आपल्याला अनंत हस्ताने आर्लिगन देत आहे हा पाऊस पडतो आहे म्हणजे प्रभूची वृपाच आवाशातून खाली पडते आहे' त्याचवेळी दक्षिण बिहार-मध्ये अवपंणामुळे लोक हवालदिल झाले होते विनोवा लोकाना म्हणत 'तुम्ही आजवर जमीनीचे वाटप चुकीचे केले, भूमिहीनाना जमीन दिली नाही म्हणून देवहि पाण्याचे वाटप हे असे करतो कुठे अति पाऊस देतो तर कुठे अगदी कमी' मुसळधार पाऊस असो, भाजून वाढणारे ऊन असो, की कडाक्याची थंडी अमो विनोवाच्या यात्रेत कधी छड पडला नाही की त्याच्या आनदाला कधी गालघाट लागले नाही 'आनदाचे डाही, आनद तरंग, आनदचि अग, आनदाचे।' अशी त्याची सदैव स्थिति, बिहारच्या यात्रेला त्यानी नावच दिले 'आनद यात्रा' ।

भारतानल्या चौदा स्वयंभू ज्योतिर्लिंगांपैकी बिहारचे वैद्यनाथ धाम (देवपर) हे एक आहे यगल व बिहारच्या लोकांचे ते एक मोठे तीर्थक्षेत्र

आहे १९५३ च्या सप्टेंबरमध्ये यात्रेचा मुक्काम देवघरला होता वंदनाथचे मंदिर हरिजनाकरता खुले झाले नाही असे कळताच विनोबा जाहीर समेत म्हणाले 'देवाच्या भक्ताना जेथे प्रवेश नाही तेथील मूर्ति प्राणहीन बनते. जिथे हरिजनाना प्रवेश नाही तिथे मी जात नाही' . . हे ऐकून मंदिराचे प्रमुख पडे विनोबाकडे आले 'आमचे मंदिर हरिजनाकरता खुले आहे आपण तेथे अवश्य यावे आम्ही निमंत्रण घ्यायला आलो आहोत' विनोबानी निमंत्रण स्वीकारले तिन्हीसाजेची वेळ विनोबा ध्यानमग्न अवस्थेत चालत होते. मनात वेदातील शिवस्तुतिपर मंत्राचा जप चालू होता सोयती मडळी मागोभाग मीन घेऊन चालली होती त्यात काही हरिजन होते मंदिराच्या दाराशी पोहोचण्यात चागलाच काळोख होऊन गेला होता मंदिराच्या आतल्या प्रागणात हि अर्धवट काळोख च होता गर्दी घूप होती विनोबा प्रागणात शिरताच 'धर्म की जय हो' चा जयघोष झाला 'अधर्म का नाश हो' हा दुसरा जयघोष विनोबाना काही च ऐकू आले नाही त्याचे ध्यान चालूच होते. घोषणा जोरजोरात होऊ लागल्या गोधळ, गलका वादू लागला गर्दीत यरेचसे साथी मागे राहिले चहूकडे गडबड होत असलेली पाहून विनोबा चावले 'तुम्ही शांत रहा कुणाची इच्छा नसेल तर मी मंदिरात न जाता असाच परत फिरेन' गलका वाडला विनोबा दर्शन न घेताच परत फिरले. इतक्यात 'धक्कादुक्की मुरू झाली काय घडत आहे याची कुणालाच कल्पना येईना पण विनोबाच्या पाच सात सहकाऱ्यानी त्याच्याभोवती कडे केले. चुक्याचा भार वाडला सहकारी शातपणे मार खात होते काही पडघानी एका भगिनीचा गळा दावण्याचा प्रयत्न केला पण ईश्वरवृपेने ती वाचली विनोबाच्या डाव्या कानावर एक जोराचा बुक्का वसला आणि त्याचा तो कान कायमचा अधु झाला पण सहकाऱ्यानी सारा मार सहन वरून विनोबाना वाचवले आणि बाहेर आणले एक सहकारी म्हणाले 'पूर्वी चळवळीत लाटी-चारज होई तेव्हा मला राग येई पण आज माझ्या मनात राग अजीवात नव्हता. मला वाटले वकामुर गुद्दे मारतो आहे नी मी भीमासारखा मार खातो आहे.'

विनोबा तर सुखरूप मुक्कामी परतले पण काही सहकाऱ्याना हॉस्पिटल ची वाट घरावी लागली बाहीच्या मागे या मारामुळे जन्माच्या व्याधि लागल्या

देशभर खळवळ उडाली सर्वत्र पडद्याचा निपेघ होऊ लागला विहार सरकारने काही पडद्यांना पकडले. दुसऱ्या दिवशी विनोदानी एक वक्तव्य घोषित केले — 'काल मी महादेवाच्या दर्शनाला गेलो, तेव्हा दर्शन तर मिळाले नाही, पण महादेवाच्या भक्तांच्या हातचा मार प्रसाद म्हणून मिळाला ज्यानी मारपीट केली त्यानी अज्ञानामुळे तसे केले त्यामुळे त्यांना काही हि शिक्षा होऊ नये माझ्या सहकाऱ्यांनी त्यावेळी शांति व निर्वैरभाव राखला, ही प्रभूची फार मोठी कृपा आहे ही घटना म्हणजे भेदासुराचा अतवालीन आक्रोश आहे, असे मी मानतो याची पुनरावृत्ति होऊ नये म्हणून सरकारने व्यवस्था करायला हवी विज्ञानाच्या या युगात प्रत्येक धर्माची कसोटी होणार आहे, याची जाणीव आपल्या समाजाला असायला पाहिजे 'पचवीस वर्षांपूर्वी याच ठिकाणी गांधीजीवर दगडफेंक झाली होती त्याचा उल्लेख करून विनोदा म्हणाले 'मी ज्याच्या चरणाचा दास आहे, त्यांना मिळालेले भाग्य मलाहि लाभले त्याची मला धन्यता वाटते '

विज्ञानाच्या या युगात माणसाने सकुचित बुद्धि राखणे म्हणजे आपल्याच पायावर घोडा पाडून घेणे होय, असे ते नेहमी सांगतात. 'विज्ञान आणि आत्मज्ञान हे मानव-मश्याचे दोन पख आहेत बाह्य सृष्टीचे ज्ञान म्हणजे विज्ञान आणि स्रष्ट्याचे ज्ञान म्हणजे आत्मज्ञान शरीर आणि आत्मा या दोन्हीचा हि विकास व्हायला हवा त्याकरता विज्ञान व आत्मज्ञान दोहोची कास माणसाला घरायला हवी मोटारीत दोन यंत्रे असतात, दिशामूचक आणि गतिवर्धक त्याचप्रमाणे आत्मज्ञान हें दिशा दाखवील व विज्ञान त्या दिशेने गति वाढवील तर पृथ्वीवर स्वर्ण अवतरेल . तुम्ही विनोदाचे म्हणणे नाही ऐकले तरी चालेल पण अँटम बॉम्बचे तर ऐकाल ना ? ती तुम्हाला सांगतो आहे की मानवाने परस्पर प्रेमाचा, अहिंसेचा मार्ग घेतला नाही तर सर्वनाश होईल . विश्वयुद्धाचे (वर्ल्ड वॉर) चे मला अजीवात भय नाही विश्वयुद्ध हें दैवी प्रेरणेनें होतें (वर्ल्ड वॉर इज डिव्हाइन) असे मी मानतो विश्वयुद्ध मानवाला अहिंसेकडे नेतें . लहान लहान झगडे, लढाया, चाकू तलवारीसारखी लहान अस्त्रे सर्वात भयकर आहेत. ती नाहीशी करण्याकडे आपण शक्ति लावू या आणविक अस्त्रे तर माणसाला सांगतात की लढाई करू नकोस जगात आज सर्वांना शांतता हवी आहे.

पण ती मिळवायची कशी हे मात्र कुणाला कळत नाही भूमिसमस्येसारखा विकट प्रश्न आपण शांतिमय मार्गाने सोडवून दाखवू तर यातून जगाला शांततेचा मार्ग गवसेल ”

शांतिमय आतीचा संदेश देत, भूदान प्राप्त करीत शेकडो कार्यकर्ते विहारच्या खेड्यापाड्यात हिंडू लागले त्यात विधायक कार्यकर्ते तर होतेच पण सर्व राजकीय पक्षाचे कार्यकर्ते देखील होते विहारची भूमिसमस्या सोडवल्याशिवाय, म्हणजे विहारमधील सर्व भूमिहीनाकरता जमीन मिळविल्याशिवाय विहार न सोडण्याचा विनोबानी संकल्प केला होता त्याकरता बत्तीस लाख एकर जमीनीचे दान हवे होते एका त्रिकोणात एक प्रमेय सिद्ध झाले म्हणजे मग ते सर्व त्रिकोणात सिद्ध ठरते तसेच विहारसारख्या एका मोठ्याच प्रातिनिधिक प्रांतात व्यापक भूमिदानाचा प्रयोग होऊन या मार्गाने भूमिहीनाचा प्रश्न सुटेल तर जगात कुठेहि अहिंसक पद्धति यशस्वी ठरू शकते हे सिद्ध होईल’ असे ते नेहमी म्हणत विहार प्रादेशिक काँग्रेस कमीटीन बत्तीस लाख एकर भूदान मिळविण्याचा संकल्प केला विनोबा काँग्रेस कार्यकर्त्यांना नेहमी सांगत की विहारच्या चंपारण जिल्ह्यातच गांधीजींना असहकाराचे अहिंसक तंत्र गवसले आता आपल्याला भूदान-यज्ञाच्या रूपाने आधिकच सामाजिक क्रांतीचे अहिंसक तंत्र सापडले आहे त्याची यशस्विता सिद्ध करण्यात आपली सारी शक्ति लावणे हे आपल्या सर्वांचे कर्तव्य आहे’ प्रजासमाजवादी पक्षाचे त्यावेळचे प्रमुख नेते श्री जयप्रकाश नारायण यानी १९५३ पासून भूदानयज्ञाचे कार्य सुरू केले ‘ज्याचे जीवन क्रांतीला वाहिलेले आहे अशा जयप्रकाशजींना भूदानयज्ञात क्रांतीचे दर्शन घडते, ही फार मोठी घटना आहे’ असे विनोबा नेहमी म्हणत

१९५४ च्या मे महिन्यात बोधगयेला सहावे अ भा सर्वोदय संमेलन झाले भारताचे राष्ट्रपति, पंतप्रधान व अनेक नेते संमेलनाकरता तेथे आले सर्वांच्या समक्ष जाहीर सभेत बोलताना विनोबा म्हणाले ‘भूदान-यज्ञात जमीन न देणे हा देशद्रोह आहे आज देश सकटात आहे दारिद्र्य, विपत्ता, दोषण, अन्याय या सर्वांचे अहिंसक पद्धतीने निर्मूलन करून समता प्रस्थापित करणे हाच देशाला सकट मुक्त करण्याचा मार्ग आहे’ सद्य स्थितीचे विश्लेषण करीत त्यांनी इशारा दिला की ‘गरीब लोक किती दिवस वाट पाहतील ?

आजची समाज रचना क्षणभर देखील सहन करण्याची भाषी तयारी नाही
 ... आज जगात दोन प्रकारचे लोक आहेत, शांतिवादी आणि क्रांतिवादी.
 शांतिवादी लोक 'वायदा आणि सुव्यवस्था राखू इच्छितात, समाज-रचना
 जशी आहे तशीच ठेवू पाहतात. 'जैसे थे' राखू इच्छितात. या उलट क्रांति-
 वादी लोक हिंसक मार्गाने समाज बदलू पाहतात. . . . आम्हाला 'जैसे थे'
 नको, क्रांति हवी, पण ती शांतिमय मार्गाने हवी आहे.

समेलनात जयप्रकाशजीचे हृदयस्पर्शी भाषण झाले 'कार्यकर्ते वाढतील,
 तितकी कामाची गति वाढेल असे सागून लोकाना आवाहन करीत ते सहज
 बोलून गेले 'मी या कामाला आपले जीवन दान देत आहे' टाळ्याचा कडकडाट
 झाला. राजकारणातले आपले महत्त्वाचे स्थान सोडून जयप्रकाशजींनी क्रांतीच्या
 होमकुडात आपल्या जीवनाची आहुति देण्याचे ठरवले आणि नव्या मनूचा आरंभ
 केला. 'एक माणूस सहसा आपल्या आयुष्यात दोनदा क्रांति करू शकत नाही.
 पण जयप्रकाशजी एक अद्भुत व्यक्ति आहेत त्यांनी स्वराज्याच्या लढ्यात
 जीवन अर्पण केले आणि नंतर 'पुण्यक्षया' चा, सत्तेचा मार्ग न धरता पुन्हा
 दुसऱ्या क्रांतीत स्वतःला शोकून दिले' असे विनोबा त्यानंतर अनेकदा म्हणाले
 जयप्रकाशजींच्या भाषणानंतर दुसऱ्या दिवशी पहाटे त्यांच्या हानी एक चिठ्ठी
 आली.

'श्री. जयप्रकाश,

कल आपने जो आवाहन किया था, उसके जवाबमें—

भूदानयज्ञ-मूलक, प्रामोद्योग-प्रधान अहिंसक क्रांति के लिए मेरा जीवन
 समर्पण ।

सर्वोदयपुरी

विनोबा

२०-४-५४

जयप्रकाशजींनी समेलनात विनोबाचे पत्र वाचून दाखवले आणि
 एकदम नवीनच कलाटणी मिळाली त्याच्यावर चिठ्याचा वर्षाव होऊ
 लागला. एकेक चिठ्ठी उघडून ते वाचून दाखवीत नी 'अमुक कार्यकर्त्यांनी
 जीवनदान केले' हे घोषित होई. हा कार्यक्रम दिवसभर चालला. समेलन मपले
 तेव्हा शेंकडो कार्यकर्त्यांनी भूदान-अज्ञात आपले जीवन दान दिलेले आढळले.
 त्यानंतर जीवनदानाचा प्रवाह अधिकाधिक विशाल रूप धारण करीत गेला.

विनोबा, भूदान-यंत्राला आदोलन (चळवळ) न म्हणता, आरोहण म्हणत पहाड चढताना कधी कधी फार कठीण चढण लागते, तशी याहि आरोहणात लागली एकदा तर विनोबा म्हणाले की 'चक्रव्यूहात सापडलेल्या अभिमन्यूसारखी माझी स्थिति झाली आहे' पण हळूहळू व्यूहाचा भेद होत गेला कधी कधी लोक विचारीत 'तुमचे काम अयशस्वी झाले तर काय कराल?' विनोबा उत्तर देत "हे काम माझें नाही, देवाचे आहे मी तर त्याच्या हातातील साधन आहे मी स्वतः चालत नाही, तो मला चालवितो आहे त्याचे काम यशस्वी झाले नाही तर त्याचीच फजीती होईल त्याला आपल्या प्रतिष्ठेची चाड असेल तर तो करील हे काम यशस्वी!" मोठे पुढारी भूदानाच्या कामाकडे लक्ष देत नाहीत असे बोणी म्हटले तर, विनोबा सांगत 'रामाचे काम वानरानी केले, वृष्णाचे काम गोपगोपीनी केले आणि ख्रिस्ताचे काम सुतार व कोळघासारख्यानी केले आमच्यासारख्या लहानाकडून मोठे काम करवून घेण्याची देवाला हौसच आहे'

बिहारच्या खेड्यापाड्यात पदयात्रा करीत भूदान मागणाऱ्या अनेक लहानमोठ्या कार्यकर्त्यांत अमेरिकन तऱ्णी 'पॅट' ही देखील होती भारतात एक सत पायी पायी चालतो, जमीन मागतो नी हजारो लोक जमीन देतात, या घटनेबद्दल जगभर कुतुहल निर्माण झाले होतें त्यामुळे युरोप, अमेरिका व जपान इत्यादि अनेक देशातील लोक विनोबाचे काम पहायला भारतात येत, व विनोबाच्या दरोवर पायी हिंडत व विचार समजून घेत पॅटची वृत्ति अधिक सखोल व गभीर अमेरिकेतल्या वैभवसपन्न जीवनात तिला रितेपणा, असाति, असमाधान भासे आणि म्हणून शांति व समाधानाच्या शोधार्थ ती भारतात आली बिहारच्या यात्रेत दोन वर्षे पायी हिंडली हिंदी शिबळी आणि भारतात असेतोवर हिंदीशिवाय दुसरी भाषा बोलायची नाही असे ठरवले भूदान प्राप्तीकरता तिने स्वतंत्र पदयात्राहि केली ज्या दिवशी जमीन मिळणार नाही, त्या दिवशी उपास करायचा हा तिचा सबल्प होता पण बुद्धाच्या भूमीतल्या जनतेने तिला स्नेहासोबत रोज भूदानहि दिले बोधगयेच्या संमेलनात इतरसोबत पॅटने हि भूदान पार्यावरता जीवनदान दिले

बुद्धदेवानें गया शहराजवळील बोधगयेला अदवत्य वृक्षाखाली बसून तपस्या केली व तेथेच वंशाप्ती पौर्णिमेला त्याला ज्ञान प्राप्त झाले अशी कथा

आहे चीन, जपान, व्हीएटनाम, कावोडिया, थायलँड, ब्रह्मदेश, सोलोन, तिबेट इत्यादि सर्व देशान आज बहुसंख्य लोकां बौद्ध आहेत त्या सर्वांचे श्रद्धास्थान, सर्वांत मोठे तीर्थक्षेत्र 'बोधगया' हे आहे वेदांत व बुद्धाचा अहिंसा-विचार याच्या समन्वयाच्या उपासनेकरता बोधगयेला एखादा आश्रम स्थापित करावा व परदेशातून येणाऱ्या यात्रिकांशी स्नेहसवध जोडावे अशी विनोबाची मनीषा होती पण दानात जमीन मिळाल्याशिवाय आश्रम स्थापायचा नाही, असे त्यांनी ठरवले होते बोधगयेच्या महताना हे वळताच त्यांनी बुद्धमंदिराजवळ असलेली तीन एकर जमीन समेलनात दान दिली त्या जमीनीकरता कित्येक देशाची सरकारे लाखों रुपये द्यायला तयार होती महंतजींनी भूदान-यज्ञात तर आधीच शेंकडो एकर जमीन दान दिली होती अधिप्यान मिळाले आणि बोधगयेला 'समन्वयाश्रमा' ची स्थापना झाली राष्ट्रपतींच्या हस्ते विहीर खणण्यास प्रारंभ झाला आणि खणता खणता वाळघासार दगडाची सुंदर अमग बुद्धमूर्ति सापडली विनोबाना बुद्धदेवाचा आशीर्वाद मिळाला

बिहारच्या यात्रेत भारतीय हृदयाचे अद्भुत दर्शन घडले गरीब, श्रीमंत, सुशिक्षित, अशिक्षित, वृद्ध, तरुण, बाल, स्त्रिया, पुरुष, हिंदू, मुसलमान, धिन्धन इत्यादि सर्वांनी भूदानयज्ञात आपापली आहूति अर्पण केली दानाच्या या वहाणीत रामायण-महाभारताइतकीच व्यापकता, सखोलता व पावनता आहे. पलामू जिल्ह्यातील एक घटना भूदान कार्यकर्ते एका जमीनदाराकडे गेले "भूमिहीन हे आपले भाऊ आहेत प्रत्येक घरात पाच पाडव असतात असे आपण मानतो भूमिहीनाचा, सहाय्या भावाचा हिस्सा विनोबाजी मागताहेत" हे सारे समजावून सांगितले जमीनदाराने पाच दहा एकर दान द्यायचे ठरवले. त्याच्याजवळ सहाशे एकर जमीन होती त्याचा आठ वर्षांचा छोटा मुलगा हे सर्व पाहत होता तो अडून बसला 'तुम्हाला सहावा हिस्सा म्हणजे शंभर एकर जमीन दिलीच पाहिजे' वाप एकेना मुलाने जेवण सोडले त्याचा सहा वर्षांचा धाकटा भाऊ म्हणाला 'दादा जेवत नाही तर मीहि जेवणार नाही' वापाला वाटले पोटात भूक कडाडेल तेव्हा मुकाट्याने जेवतील पण सध्यावाळ झाली तरी दोन्ही वाळे उपाशीच होती ती प्रल्हादाच्या भूमीतली वाळे होती.

अखेरीस बाप नमला व त्याने शंभर एकराचे दानपत्र लिहून दिले . उत्तर विहारमध्ये विनोबाची यात्रा चालू होती शेजारच्या गावातून एक गृहस्थ समेला आला व त्याने थोडेसे दान दिले घरी परतल्यावर त्याने आपल्या आईला सारी हकीकत सांगितली आई रागावली 'इतकी कमी जमीन का दिलीस ? देवाने तुला पुष्कळ दिले आहे त्या सताच्या मागणीप्रमाणे निदान सहावा हिस्सा तरी द्यायचा होता थोडीशी जमीन देणे तुला शोभत नाही परत जा, आणखी जमीन देऊन ये ' दुसऱ्या दिवशी ते गृहस्थ पुन्हा विनोबाच्या पडावावर गेले व सहाव्या हिस्साचे दान देत म्हणाले 'या मागे प्रेरणा माझ्या आईची आहे'

पूर्व पाकिस्तानच्या सरहद्दीजवळच्या पूर्णिया जिल्ह्यातली कथा एक मुसलमान जमीनदार विनोबाना भेटायला आले थोडी जमीन देण्याचा त्याचा विचार होता विनोबानी सहाव्या हिस्साची मागणी करताच त्यानी विचारले 'सहावा हिस्साच का मागत ?' "त्याच अस आहे की साधारण प्रत्येक घरात पाच भाऊ असतात अस मानून मी म्हणतो की मी तुमचा सहावा भाऊ" मुसलमान गृहस्थ चटकन् म्हणाले "काय मजेंदार योगायोग ! आम्ही पाचच भाऊ आहोत पण आम्हा मुसलमानात बहीणीचाहि इस्टेटीवर हक्क असतो आमच्या दोन बहीणी हि आहेत' 'ठीक, तुम्ही सात जण तर मी आठवा' विनोबा उद्गारले त्या गृहस्थानी आठव्या हिस्साचे दानपत्र मोठ्या धानदाने अर्पण केले या घटनेचा उल्लेख करीत विनोबाजी एवढा म्हणाले की 'त्याच्या चेहऱ्याकडे पाहताच मला अल्लाचे दर्शन घडले'

विहारची जनता नास्तिकवालाहि आस्तिक बनवील गया जिल्ह्यात जयप्रकाशजीची यात्रा चालू होती सभेत भाषण सपल्यावर एक माणूस पुढे आला, 'माझ्याजवळ सहा एकर जमीन आहे मी सर्व दान देता' 'अरे, पण मग तू काय खाणार ? एखादा एकर दे' जयप्रकाशजी त्याला समजावू लागले पण तो म्हणाला, "आजवर मला जमीनीच सुख मिळाल आता दुसऱ्या एखाद्या भूमिहीनाला तें सुख मिळू द्या माझे दोन मोठे मुलगे आहेत आम्ही मजुरी करून पोट भरू, तुम्हाला माझी सारी जमीन घेतलीच पाहिजे" जयप्रकाशजीचें हृदय भरून आले ते एकदम म्हणाले 'शिबी-दधीचीच्या बसणा तुला मी नतमस्तक होऊन प्रणाम करतो !"

विहारच्या यात्रेत लाखो लोकांनी विनोबा वाणी-एकली पण त्यात स्त्रियांची संख्या फारच कमी पडशापद्धतीमुळे स्त्रिया बाहेर निघत नसत. विनोबा स्त्रियांना म्हणत तुम्ही या समाजाविरुद्ध बड बरा स्त्रियांनी अहिंसक क्रांतीच्या कार्यात पुढाकार घ्यावा असे तें वारवार म्हणत स्त्रिया आणि पुत्रप यांना सर्व समान अधिकार मिळावे असे त्याचे स्पष्ट मत आहे "आध्यात्मिक क्षेत्रात स्त्रियांच्या भागांनील अडचणी दूर झाल्या पाहिजेत. स्त्रियांना ब्रह्मचर्याचा, सन्यासाचा अधिकार आहे शक्तराचार्यांमारखी तेजस्वी, ज्ञाननिष्ठ, वैराग्य-सपन्न स्त्री निघेल आणि समाजाचे मार्गदर्शन करील, तेव्हाच स्त्रियांचा खरा उद्वार हाईल" असे ते स्त्रियांना सागत सुवर्णमोह ह स्त्रियांच्या गुलामगिरीचे एक कारण आहे असे हि ते सागत "हे दागिने, सौन्याच्या बंड्या, तोडून फेकाल तरच गुलामीतून मुक्त व्हाल"

सुशिक्षित लोक नेहमी एकच प्रश्न करीत 'तुम्ही पायी पायी हिडून त्रास कशाला घेता? सरकारला कायदा बरायला का नाही सागत? विनोबा उत्तर देत "राजसत्तेद्वारे क्रांति होणे शक्य असतें तर हानी असलेली राजसत्ता सोडून बुद्धदेव सन्यासी कशाला झाले असते? भूमीचे वाटप हे काही आमचे साध्य नाही तें तर साध्य आहे सामाजिक क्रांति ह साध्य आहे सरकार नोकर आहे जनता मालक आहे मी मालकाना विचार पटवून देत आहे त्यांना पटला तर ते आपल्या नोकराकडून काम करवून घेतील सरकार आहे शून्य आणि जनता आहे एक एकावर शून्य चढले म्हणजेच त्या शून्याला किंमत येते सरकार आहे वादली नी जनता आहे विहीर विहीरीत पाणी असेल तरच वादलीत येणार

"राजकारणात चाललेली सत्तेची स्पर्धा, स्वार्थाचा वृजदुजाट सारे समाज-जीवन गडूळ करीत आहे त्याच्या शुद्धीकरता निवडणुकीच्या पद्धतीत सुधारणा व्हायला पाहिजे आजच्या निवडणुकीत प्रत्येक उमदवाराचा कार्यक्रम असतो-आत्मस्तुति, परनिंदा आणि मिथ्याभाषण निवडणुकामुळे जातिभेदाचे भूतहि पुन्हा डोके वर काडू लागले आहे देशात दोनच प्रकारचे पक्ष आहेत, सत्ताधारी नी सत्ताकाशी सारे सत्तेच्या रिगणाभावती घिरट्या घालतात सेवेकडे कुणाचेच लक्ष नाही निवडणुका खेळाव्यात, लडू नये, खेळीमेळीने सर्व घ्यावे जे जिंकतील त्यांनी विष्णुसारखे आदर्श

सेवक वनावे. लक्ष्मी पायाशी असून हि विष्णु विरक्त असातो. जे हरतील त्यांनी शंकराप्रमाणे जनतेत जाऊन सेवा करावी '

बिहारच्या जनतेत अपार श्रद्धा. बुद्ध-महावीराच्या तपस्येला फळें येत गेली करुणामूलक श्रातीच्या जयघोषाचे जनमनात पडसाद उमटू लागले. सव्वादोन वर्षांच्या बिहारच्या यात्रेच्या आरंभी 'जमीन दो जमीन दो', च्या घोषणा होत पण अती जमीनीची दानपत्रें घेऊन उभे असलेले शेतकरी 'जमीन लो, जमीन लो' म्हणू लागले. भागलपुरच्या वकीलाचे शिष्टमंडळ विनोबाकडे गेले 'तुम्ही सगळ्या जगाचे भले करतो अन् आमच्या मात्र पोटावर पाय देता. आजकाल जमीनीच्या किमती उतरत आहेत. लोक जमीनीकरता पूर्वीसारखे भाडत नाहीत. त्यामुळे आमचा घदा बसत चालला आहे.' विनोबाना गमत वाटली. 'तुमचा घदा बसणें, हीच श्रातीची खून आहे. तुमच्या जवळ विद्या आहे. नव्या समाजरचनेत तुम्हाला हि अवश्य काम मिळेल.' बिहारभूमीत पुन्हा एकदा धर्मचक्र फिरू लागले. 'काळाची मागणी आणि धर्मविचार याचा जेव्हा सयोग होतो तेव्हा धर्मचक्र-प्रवर्तन होतें ऋषि मुनि धर्मविचार नेहमीच सागत असतात. पण भूदानयज्ञाचा विचार आज प्रत्येकाच्या हृदयाला स्पर्श करीत आहे, कारण कालपुरुष समतेची मागणी करीत आहे.'

बिहारची यात्रा सपवून १९५५ च्या एक जानेवारीला विनोबाना वगभूमीत प्रवेश केला तेव्हा त्याच्या हाती बिहारच्या बावीस लाख एकर जमीनीची तीन लाख दात्यानी दिलेली दानपत्रें होती. तीन लाखात बहुसंख्य गरीब शेतकरी होते. त्यानी निढळाच्या घामानें शिपलेल्या प्राणप्रिय जमीनीतून एकेक हिस्सा समर्पण करून श्रातीची हवा निर्माण केली अन् धर्मचक्र गतिमान् झालें. बुद्धदेवाच्या तपस्याभूमीने धर्मचक्र-प्रवर्तन सुरू वेले

भूमि-क्रांति : ४ :

‘ भंगेछ द्वार एशछ ज्योतिर्मय
तोमारि होऊ जय ।

हे विजयी वीर नवजीवनेर प्राते, नवीन आशाय खड्ग तोमार हाते ’

‘ द्वार उघड्न येणाऱ्या ज्योतिर्मय सूर्या तुझा जयजयकार असो.
नवजीवनाच्या प्रात काली तू एखाद्या विजयी वीराप्रमाणें आला आहेस,
तुझ्या हाती नवीन आशाचे खड्ग आहे ’

वगवालिका रवीन्द्रगीत गान होत्या ‘ स्निधानी शख फुकले, उलुध्वनि
केला आणि विनावादा पचारतीने ओवाळले नव्या वर्षाच्या नव प्रभाती
वगभूमीत नवीन आशा प्रकटली

रामकृष्ण परमहंसाची ज्या ठिकाणी प्रथम समाधि लागली, त्या
विष्णुपुर गावात त्याच स्थानी वसल्यावर विनोवाहि ध्यानस्थ झाले.
“ रामकृष्णानी जी समाधि व्यक्तिगत जीवनात अनुभवली, तिला सामूहिक
रूप द्यायचे आहे आपल्याला सामाजिक समाधि साधायची आहे भूदानाच्या
द्वारे जगताला क्लेश सवर्ष झगडे यापासून मुक्त करायचे आहे कोणी
तरी हातावर सोन्याचे नाणे ठेवताच रामकृष्णाना विपारी जीवाणु चावल्या-
गत वेदना झाल्या म्हणतात सपतीचे वाटप झाले म्हणजे मग तें वितरित
काचन परमेश्वराची विभूति वनते ”

शेंकडो वर्षांच्या गुलामगिरीमुळे निस्तेज, निष्प्राण, जड वनलेल्या या
देशाला अध्यात्माच्या दुदुभीने जागे करणारे विवेकानंदहि बगालचेच त्यानी

देशाला 'दारिद्रनारायणाची उपासना' शिक्कली अन् गाधीजीनी ती पुढे चालवली त्याची आठवण करून विनोबा सागत 'आपल्याला आता दारिद्र्य नाहीसे करून नारायणाची स्थापना करायची आहे जनतेची सामूहिक शक्ति म्हणजे नारायणी शक्ति ती शक्ति प्रकटेल तर देशाचा उद्धार होईल'

चैतन्य महाप्रभूच्यामुळे बगालमध्ये भक्तीची परंपरा आजवर चालत आली आहे पाणी वाहतें असले म्हणजे शुद्ध राहतें विचाराचेहि तसेच असतें "भक्ति ज्ञान व कर्म याचा त्रिवेणी सगम झाला म्हणजे व्यक्तीचे आणि समाजाचे जीवन शुद्ध नी समृद्ध वनतें भारतातल्या भक्तिसंप्रदायाला कर्मयोग व ज्ञानाची जोड घायला हवी नाहीतर तो एकागी व दुबळा ठरतो

भारताच्या फाळणीमुळे बगाल व पंजाबला अपार दुःखे सहन करावी लागली आजहि बगाल व्यथित आहे आणि म्हणून विचलितहि आहे बगालच्या भूमीचेंच नव्हे तर कित्येक घराचे नी हृदयाचेहि तुकडे झाले आहेत आजहि बगालमधल्या अनेक घरातले अर्धे लोक पूर्वे पाकिस्तानात तर अर्धे हिंदुस्थानात, पश्चिम बगालात आहेत वर्षेन् वर्षे लोटली तरी त्याच्या भेटीगाठी होत नाहीत त्यातच; पूर्वे पाकिस्तानातून आलेल्या हजारो निर्वासितामुळे बगालची परिस्थिति व मन स्थिति आणखीच विघडलेली पण बगालच्या जनतेला विनोबाची, ओळख पटली नी तिने अक्षरशः प्रेमवर्षाव सुरू केला विहारमधून ओरिसात जाताना विनोबानी वाटेत बगालची पक्त पचवीस दिवस यात्रा केली त्या छोट्याशा यात्रेला त्यानी 'प्रेम-यात्रा' असे नाव दिले तहानलेल्याला पाणी मिळाव, तसे बगालच्या जनतेला विनोबाना पाहून वाटत होतें

मानवाच्या इतिहासात किती तरी राजे जग जिंकवला निघाले होते सिक्कदरहि त्यातलाच एक वायव्य दिशेने भारतात प्रवेश करून त्याने पोरसाला हरवले अन तो विजयोन्मादात पुढे जाऊ लागला वाटेत एक फकीर बसला होता फकीरानें सिक्कदराकडे दुकूनहि पाहिले नाही, त्यामुळे सिक्कदर रागावला 'कोण आहेस रे तू?' सिक्कदरच्या प्रस्नावर फकीर हमला 'मी आहे दुनियेचा बादशाहा' सिक्कदर आणखीच रागावला 'जग मी जिंकले नी तू बसा झालास रे दुनियेचा बादशाहा?' फकीर खूपच हसला 'जग जिंकवला निघालास पण स्वतः ला जिंकले आहेस कां तू?' सिक्कदर

वरमला ज्या भूमीत स्वतः ला जिंकणारी माणसे आहेत त्या भारतावर आपण कधीहि विजय मिळवू शकणार नाही, हे त्याला वळून चुकले

अशोकहि भारतातला एक चमकवर्ती सम्राट होता पश्चिमेचे इतिहासकार म्हणतात की 'जगाच्या इतिहासाच्या आकाशात इतर सारे महाराजे, बादशाहा तारकासारखे चमकतात पण अशोक मात्र एवढा चंद्रासारखा चमकतो आहे प्रेमाने जग जिंकू पाहणारा जगाच्या इतिहासातला तो एकटाच सम्राट आहे पण अशोकहि आपल्या पूर्वयुष्यात हिंसक होता. त्याला 'चड अशोक' म्हटले जाई अनेक मुख्य जिकल्यानंतर त्याने कलिंग देशावर, म्हणजे आजच्या ओरिसावर स्वारी केली कलिंगच्या शेंकडो वीरानी स्वातंत्र्याच्या रक्षणाकरता प्राणार्पण केले अशोक जिंकला पण विजयी मुद्देने त्याने रणमंदानाकडे पाहिले तेव्हा त्याला स्वताच्या नद्या वाहतांना आढळल्या त्याच्या मनात धर्म जागला त्याने शस्त्रे फेकून दिली आणि बुद्धदेवाच्या अहिंसा-धर्माचा स्वीकार केला कलिंग भूमीत प्रवेश करताच विनोदाना इतिहासाचे स्मरण झाले "चड अशोकाला धर्म अशोक वनविणाच्या कलिंगभूमीच्या वीरानो, आता तुम्हाला नवा पराक्रम करायचा आहे, भूमि क्रांति करायची आहे'

अपरिग्रही समाज स्थापित करणे म्हणजे सर्वांना साधु वनवायचे की वाय असा प्रश्न अनेकांच्या मनात उपस्थित होई 'अपरिग्रही समाजाची पाच लक्षणे ऐकल्यानंतर तो प्रश्न उरत नाही "त्यात अति सग्न राहिल पण तो विभाजित, वाटलेला असेल लक्ष्मी खूप असेल, पैसा नाही दूध-मधाच्या नद्या वाहतील दारू, सिगरेट सारख्या व्यर्थ गोष्टी राहणार नाहीत चांगल्या वस्तूंचा विकास करतानाहि क्रमयुक्त सग्न केला जाईल माणसाच्या आवश्यकतांचा क्रम खालीलप्रमाणे आहे आकाश, हवा, पाणी, अन्न, वस्त्र, घर, काम करण्याची साधने, ज्ञानाची साधने आणि मनोरंजनाची साधने व्यसनाचा नवर अगदी शेवटी येतो भाडवलवादी विचारसरणीत उत्पादन व वितरण या दोन्हीतहि केन्द्रीकरण असते समाजवादात, उत्पादनात केन्द्रीकरण व वितरणात विकेन्द्रीकरण आणि सर्वोदयात दोन्हीतहि विवेन्द्रीकरण असते जो कच्चा माल खेड्यात उपलब्ध असेल, त्याच्या पक्क्या मालाची गरज असेल व खेड्यात तयार करणे शक्य असेल त्या कच्चा

मालाचा पक्का माल खेड्यातच तयार व्हावा, हे ग्रामोद्योगाचे एक मूलभूत तत्त्व आहे. मोठमोठ्या उद्योगाचे राष्ट्रीयीकरण व्हावे सर्वोदय-विचार यत्र विरोधी नाही. आम्ही फक्त इतकेच म्हणतो की माणसाने यत्राचे गुलाम बनू नये, यत्राने माणसाचे गुलाम बनाने. यत्रें तीन प्रकारची असतात (१) समयसाधक यत्रे—मोटर, आगगाडी, विमाने वगैरे. याचा उपयोग अवश्य करावा पण विवेकाने करावा. (२) सहारक यत्रे—बूक, तोफ, बाँब. याचा उपयोग अजीवात हाऊ नये. (३) उत्पादक यत्रे—यात दोन प्रकार आहेत. पूरक व मारक. एखादे यत्र पूरक आहे की मारक हे देशकालपरिस्थितिनुसार ठरेल. अमेरिकेसारख्या जनसंख्या कमी व जमीन अधिक असलेल्या देशात ट्रॅक्टर पूरक ठरेल तर भारतासारख्या जनसंख्या अधिक व जमीन कमी असलेल्या देशात ट्रॅक्टर मारक ठरेल. आपापली परिस्थिति पाहून यत्राचा उपयोग करावा.

१२ फेब्रुवारी हा गांधीजीचा श्राद्ध दिन. त्या दिवशी आपल्या हाताने कातलेल्या सुताची एक गुडी प्रत्येक भारतीयाने गांधीजीच्या स्मृतीला श्रद्धा-पूरक अर्पण करावी अशी विनोबाची मनीषा आहे. सूत्राजलीचा हा कार्यक्रम दरवर्षी देशभर सर्वत्र चालतो. पण कोटीच्या देशात राहणाऱ्या विनोबाना हजारो गुड्या मिळून समाधान होत नाही. ते म्हणतात 'भारतातल्या माणसाने हजार नी लाखाची भिकार भाषा बोलू नये. काटीहून कमी सव्येचे ध्येय हे भारतीयाला शोभत नाही.' ओरिसाच्या यात्रेत श्राद्धदिनी यावर त्यांनी अधिक विवेचन केले. "आज जगात सर्वत्र कधी हॉट पीस तर कधी कोल्ड वॉर, असे चालते. त्यात परिवर्तन व्हावे असे सर्वांना वाटते. पण मार्ग सापडत नाही. सुदैवाने गांधीजींनी आपल्याला मार्ग दाखवला आहे. शोषण नाहीस हान नाही, शोषणहीन समाज स्थापित हान नाही, तोवर जगात शांतता स्थापित हाऊ शकणार नाही. शोषण नाहीस बरण्याकरता माणसाने उत्पादक शरीर-भरिथ्रम बरण्याची प्रतिज्ञा करायला हवी व थम सर्वांना अविरोधी असा हवा चर्चा ह अविरोधी उत्पादक श्रमाने प्रतीक आहे चर्चा, अहिंसक क्रांतीचा शेडा आहे. खादी वापरणे म्हणजे साक्षान् प्राणीच परिधान करणे हाय. देवाने माणसाला घायला एक छोटेस तोड दिने व काम करायला दोन लाब हान दिले. देशातल्या सब माणसाच्या हाताना काम मिळोऊ तर देश सहज समृद्ध वनेल."

भारतीय माणसाला काशी, रामेश्वर, द्वारका व जगन्नाथपुरी या चार धामाची यात्रा करण्याची फार इच्छा असते मराठीत म्हणूच आहे— 'काशीत जावे नित्य वदावे' विनोबाची यात्रा काशीहून वैद्यनाथधाम नी पुढे जगन्नाथपुरी कडे जात होती वैद्यनाथधाम ते पुरी हा रस्ता अहिल्या-वाईने बाधला असे म्हणतात चैतन्यमहाप्रभु, गुरु नानक याच रस्त्याने पुरीला गेले होते १९५५ च्या मार्च मध्ये पुरीला सातवे अ भा सर्वोदय संमेलन झाले देशभरचे शोकडो सर्वोदय-कार्यकर्ते संमेलनाकरता जमले होते संमेलनात विनोबांनी मर्णांच्या विचाराना व भावनाना चालना दिली " १७५७ मध्ये प्लासीची लढाई झाली आणि भारताच्या गुलामीची सुरवात झाली १८५७ मध्ये भारताने स्वातंत्र्याकरता जोरदार उठाव केला आता १९५७ मध्ये आपल्याला खऱ्या स्वराज्याची, ग्रामस्वराज्याची स्थापना करायची आहे भूमिसमस्या सोडवून भूमिप्राप्ति करायची आहे एवढेच नव्हे तर शासनमुक्त समाजहि स्थापायचा आहे छोट्या हिसेतून मोठ्या हिसेकडे, पुढे अतिहिसेकडे नी आता अहिसेकडे कालप्रवाह वाहतो आहे मानवमानसयत्र मार्गे जाऊ शकणार नाही, ते पुढेच जाईल त्याची गति अहिसेकडे आहे एका अतिसूक्ष्म जड परमाणूच्या स्फोटातून विश्वसंहारक शक्ति निर्माण होऊ शकते तर चैतन्यपरमाणु, ज्ञानपरमाणूतून विदवाला वाचवणारी केवडी प्रचंड शक्ति निर्माण होऊ शकेल, याची कल्पना करा भूदानग्रंथान अर्पण केवले प्रथेक दानपत्र हे विश्वशाक्तिकरता मतदान आहे, हे लक्षात घेऊन सर्वांनी दान वर्षांचा काळ या कार्याकरता द्यावा अशी माझी मागणी आहे हिंसत एखादे अस्त्र असफल ठरले तर त्याहून तीव्र अस्त्राचा प्रयोग केला जातो तीव्र तीव्रतर तीव्रतम ही हिसेची प्रक्रिया आहे याउलट सत्याग्रहाची प्रक्रीया सौम्य, सौम्यतर, सौम्यतम अशी राहिल "

पुरीनंतर ब्रह्मपुर आले तेथे प्रथमच अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीची बैठक विनोबांच्या सांनिध्यान झाली विनोबांनी काँग्रेसजनाना सांगितले की " भूदानाच्या यत्नाने देशाची नैतिक शक्ति, अहिंसक शक्ति वाढेल भारताने शांतिवादी परराष्ट्र धोरण स्वीकारले हू भारताच्या परंपरेला साजेसेच आहे पण जोवर देशात अहिंसक शक्ति निर्माण होत नाही तोवर भारताच्या दानीच्या धोरणान शक्ति येणार नाही अमेरिका व रशिया परस्पराच्या

भयाने शस्त्रास्त्रे वाढवीत आहेत या दुष्ट चत्राचा भेद करायचा असल्यास भारताने युनिलॅटरल डिसआर्मामेंट, एकपक्षीय निशस्त्रीकरण करण्याची हिंमत दाखवायला हवी याला मी आश्रमणकारी अहिंसा म्हणतो आपल्याला अहिंसेचे आश्रमण करायचे आहे त्याकरता देशाला तयार करण्याचा सर्वोत्तम मार्ग भूदान हा आहे म्हणून या कामात सर्वांनी सहकार्य करावे "

बह्यपुर नंतर ओरिसाच्या गजाम व कोरापुट या जिल्ह्यातील जंगल-पहाडाच्या प्रदेशाची यात्रा मुरु झाली कोरापुट जिल्ह्यात सव्वीस ग्रामदाने मिळाली होती म्हणून विनोबांचे कोरापुटकडे विशेष लक्ष होते कोरापुटच्या घनदाट जंगलात जाण्याला फारसे कुणी उत्सुक नसत ओरिसातल्या सरकारी अधिकाऱ्यांची कोरापुटला बंदगी झाली म्हणजे त्यांना अदमानला पाठवल्या-सारखे वाटे नरभक्षक वाय आणि जंगली हत्ती यांच्यामुळे तेथील जीवनहि मोठे धोक्याचे असे तेथील आदिवासी लोकांत एक मोठी मजेदार चाल आहे एखाद्या स्त्रीच्या पतीला वाघाने खाल्ले अन् तिला पुनर्विवाह करायचा असेल तर ज्या माणसाच्या पत्नीला वाघाने खाल्ले असेल अशा च माणसाशी ती लग्न करू शकते हाच नियम पुरवणाऱि लागू आहे वाघाने माणसाला खाणे हा तेथील जीवनातील एव नित्याचा भाग येथील बहुसंख्य जनता आदिवासी आहे तरी पण इतरहि अनेक जातीचे लोक येथे राहतात. कित्येक गावे समिश्र वस्तीची आहेत लागवडीखालची जमीन कमी आहे. पहाडाच्या फुशीत वसलेली लहान लहान खेडी आहेत खेड्याची लोकसंख्या सरासरी २०० आहे बाहेरचे व्यापारी अधिकारी वगैरे येथे येऊन शोषण करतात त्यामुळे पाढरपेशा लोकाविषयी अविश्वास व भय सर्वत्र आढळते. परदेशातून आलेल्या गोऱ्या टिप्टिचन मिशनऱ्यांनी मात्र जवळ जवळ शभर वर्षांपासून येथील जनतेची सेवा केली आहे

कोरापुटच्या साध्याभोळ्या ग्रामीणाना विनोबांचा विचार चटकन पटे-त्यातच येथील निष्ठावत कार्यकर्ते श्री विश्वनाथ पट्टनाईक यांच्या सेवेमुळे लोकांची मनोभूमि बरीच तयार झालेलीच होती विनोबा त्यांना सांगत— 'भारतातल्या खेड्याच्या उद्वाराचा मार्ग आहे—ग्रामदान ग्रामदान म्हणजे खेड्यातल्या सर्व जमीनमालकानी स्वेच्छेने आपल्या जमीनीची मालकी सोडून घ्यायची व खेड्यातल्या सर्व लोकांचे मिळून एव मोठे कुटुंब बनवायचे.

आज आपल्या खेड्यात ग्रामभावनाच नाही प्रत्येकजण आपापले तेवढे पाहतो त्यामुळे कोणीच सुखी होऊ शकत नाही सारी जमीन गावाची केली म्हणजे गावचे सगळे लोक मिळून योजना तयार करतील व सहकार्याने काम करतील तर उत्पादन वाढेल व आर्थिक स्थिति सुधारेल लोकांच्या आवश्यकता काय व कच्चा माल कोणता उपलब्ध आहे हे पाहून ग्रामोद्योग सुरू करता येतील, त्यामुळे बेकाराना काम मिळेल व लक्ष्मी वाढेल परस्पर प्रेम वाढले म्हणजे जीवनातील आनंद वाढेल स्वार्थ, मोह, चोरी, स्पर्धा नाहीसे होऊन लोकांचा नैतिक स्तर वाढेल हे माझे, हे तुझे, अशी भावना माणसाला आसक्तीच्या बंधनात जखडते जमीनीची मालकी सोडल्यामुळे गावकऱ्यांना आसक्ति सोडण्याचा धडा मिळतो आणि त्याची आध्यात्मिक उन्नति होते

जगाचे एक कुटुंब आहे म्हणण्याने वस्तु अव्यक्त होते, चटकन ध्यानात येत नाही, आणि छोट्याश्या कुटुंबात राहण्याने माणूस आसक्त बनतो म्हणून आम्ही मधला सोपा माग, मध्यम मार्ग शोधला आहे ग्रामपरिवार बनवा फार मोठा समुद्रहि नको की अगवीच लहान नालाहि नको छानशी नदी हवी "

कोरापुटमध्ये रस्ते फारसे नाहीतच त्यातून ते दिवस पावसाळ्याचे सर्व नद्यानाले पाण्याने तुडुब भरलेले विनोबाची रोजचीच वाट चिखल-पाण्याची पाऊस जोरात पडू लागला म्हणजे ते जोरजोराने वेदमंत्र गात-

‘स नो वृष्टिम् दिवस्परि

स नो वाजम् अनर्वाणम्

स न सहस्त्रिणीरिप ’

‘आमच्यावर पावसाचा वर्षाव होवो आमची शक्ति वृष्टित न होवो आमची इच्छाशक्ति शतगुणित होवो "

पर्वत-नद्यांच्या संगतीत वन-वाननात राहणाऱ्या आदिवासींना ते म्हणत की ‘तुम्ही ऋषींची वाळे आहात प्राचीन ऋषि अशाच जगलान तपस्या करीत ’ एका सभेत त्यांनी गावकऱ्यांना सस्कृत श्लोक शिकवला सभेचा वर्ग चाला आणि सगळे गायकरी विद्यार्थ्यांप्रमाणे घोळू लागत ‘करात्रे वसते रुद्री ’ त्यांना अपार आनंद झाला शेंकडो वर्षांच्या इतिहासात त्या लोकांना प्रथमच सस्कृत श्लोक, देववाणी शिकविली जात होती औरिमान भागवताचे फार महात्म्य कवि

जगन्नाथदास याचें ओडिया भाषेंतले भागवत सबध प्रातभर भक्तिभावानें वाचले जातें विनोबा जेव्हा लोकाना म्हणाले की तुम्ही संस्कृत भागवतहि शिका, तेव्हा त्याना आश्चर्याचा धक्का बसला 'आम्ही भागवत शिकू शकतो ? आहे अधिकार आम्हाला ?' आजवर कोणीहि त्याना भागवत शिकवले नव्हतें तुम्हाला भागवत शिकण्याचा अधिकार नाही असेच सर्व धर्ममार्तंडानी त्याना सांगितले होते विनोबा म्हणाले 'मी शिकवेन तुम्हाला भागवत' लोकांचा आनंद गगनात भावेना पीडित उपेक्षित दलित वनवासियांच्या जीवनात जणू नवसंचार झाला ।

कोरापुट यात्रेत रोज ग्रामदानें होऊ लागली जमीनीची मालकी नाहीशी करण्याकरता चीन व रशियात लाखो लोकांची कत्तल झाली असे म्हणतात भारतातल्या जगलातल्या रमणीय प्रदेशात लोक स्वखुशीने जमीनीची मालकी सोडू लागले आणि नवीन समाजाचा पाया रचू लागले ग्रामदानाला विनोबा अहिंसेचा अँटम बाँब म्हणत 'अँटम बाँबचा स्फोट जगात कुठेंहि झाला तरी सगळ्या जगावर परिणाम होता व हवा असुद्ध होते त्याच प्रमाणें कुठेंहि ग्रामदान झाले तरी त्याचा जगावर परिणाम होईल व त्यामुळें सगळ्या जगाचे वातावरण शुद्ध होईल कोरापुटमध्ये अहिंसेचे अँटम बाँब तयार करण्याचा कारखाना उघडला आहे' भूमिसमस्या ही जागतिक स्वरूपाची आहे अस ते तेलगाणा यात्रेपासूनच सांगत होते "जगातली सगळी जमीन सर्व मानवाकरता खुली व्हावी, जमीनीची मालकी सर्वत्र नाहीशी व्हावी, सर्व देशाचे दरवाजे सर्व मानवाकरता उघडे व्हावेत पासपोर्ट व्हीसा वगैरे नाहीसे व्हावेत, माणूस पृथ्वीच्या पाठीवर कुठेंहि जाऊ शकतो व मेहनत करून आपले पोट भरू शकतो अशी स्थिति आणायची, सान्या जगाचे एक राज्य करावचें, हे भूदानयज्ञाचे उद्दिष्ट आहे असे ते नेहमी म्हणत. देशोदेशीच्या लोकाना या कार्याचे आकर्षण वाटे आणि ते विनोबाच काम पाहून प्रभावित होत व आपापल्या देशांत परत जाऊन या कार्यावर लेख, पुस्तने लिहून प्रचार करीत कवि टेनिसनचा नानू हॅलम टेनिसन यानें लिहिलेले 'भारताचा पायी चालणारा सन' हे पुस्तक इन्ग्लंड-अमेरिचन ग्रूप गाजले फ्रान्सचे तपस्वी सातिवादी 'सातिदास' यांचे फ्रेंच भाषेंतले 'गाधी ते विनोबा' हें पुस्तकहि फार मननीय आहे एक अँट्रॅलियन तरुणहि

यात्रेत आला व परतताना म्हणाला की कांही तरी सदेश द्या. विनोबांनी ऑस्ट्रेलियाच्या जनतेला नम्रतेने सांगितले की 'तुम्ही आपल्या देशाचे दरवाजे चीन-जपानच्या लोकाकरता उघडे करा व त्यांना जमीन द्या. त्या देशामध्ये लोकसख्या फार व जमीन कमी आहे उलट ऑस्ट्रेलिया, अमेरिका, कॅनडा वगैरे देशात जमीन भरपूर तर लोकसख्या कमी आहे. तेव्हा चीन-जपानच्या लोकांना तुम्ही जमीन दिली तर पुढचे अनेक सघर्ष टळतील. नाहीतर तेथील लोकांना जमीनीकरता युद्धाचा मार्ग घ्यावा लागेल. ऑस्ट्रेलियाचे लोक चीन-जपानला प्रेमाने जमीन देतील तेव्हाच भूदानयज्ञ सफल झाला असे मी समजेन.' . . . . मानपुर हे ओरिसातील पहिले ग्रामदान. ओरिसाच्या लोकांना विनोबा सागत की 'आता मानपुरचे आक्रमण ऑस्ट्रेलियावर होणार आहे मानपुरचा ग्रामदानाचा विचार तेथे पोहोचणार आहे.'

'निरागस निष्पाप बालक जगन्मातेच्या अगणात सहजपणे खेळत राहते पण अभिमानी ज्ञानी मात्र बाहेरच्या दरवाज्यापाशीच उभा राहतो' असा अर्थचि एक रवीन्द्रगीत आहे. कोरापुटच्या बालकवत् वनवासी लोकांना भूमिशास्त्रीचा युगविचार चटकन समजला आणि त्यांनी श्रुति करून दाखवली. याविषयी विनोबा म्हणाले "स्वराज्यातली मोठ-भाकरी चालेल पण गुलामीतली शिरा-पुरी नको असे आपण पूर्वी म्हणत असू; कारण स्वराज्याचे एक स्वतंत्र मूल्य आहे स्वराज्यानंतर सुखी होणे किंवा दुःखी होणे आपल्या हाती आहे स्वराज्य मिळण्यात मूल्य-परिवर्तन झाले. सुख आणि मूल्य-परिवर्तन या वेगवेगळ्या वस्तु आहेत आणि मूल्य परिवर्तनाचे विशेष मोल आहे. ग्रामदानाचेहि स्वतंत्र मूल्य आहे. कारण त्यात मूल्य-परिवर्तन होते." शेतीविषयकहि एक मूलभूत मुद्दा त्यांनी मांडला— "शाडाची मुळे जमीनीत खोलवर रुजली असली म्हणजे ते बहरते. मुळे जमीनीतून उपटून काढली की शाड मुकून जाते माणसाचेहि तसेच असते माणसाचा भूमिशी, निसर्गाशी सबंध तुटला की त्याचे जीवन विकृत बनते, विकास खुटतो म्हणून प्रत्येक माणसाची मुळे जमीनीत रुजायला हवीत. प्रत्येकाचा जमीनीशी सबंध हवा. भूमिसेवा हा माणसाचा मूलधर्म आहे त्याचीच दीक्षा देशाला द्यायची आहे. प्रत्येक माणसाने, पतप्रधानानी देखील, रोज तास दोन तास तरी शेतात काम करावे. म्हणजे शरीर-मन-बुद्धीचे आरोग्य चांगले राहील."

अरण्या-यात्रेत वृक्षवेलीच्या सगतीत, झऱ्याचा खळखळ निनाद नी पाखराचे गोड सगीत ऐकत विनोबांना नित्यनूतन विचार स्फुरत उपनिषदात एक गमतीदार गोष्ट आहे एका राजाला कळले की राज्यात कुठेंतरी फार मोठा ज्ञानी आहे त्यानें ज्ञान्याच्या शोधार्थं चारीकडे दूत पाठविले दूतानी परतून सांगितले 'नाही लागत शोध सारी नगरें धुडाळली पण काही पत्ता लागत नाही' राजा म्हणाला 'अरे वेड्यानो, ज्ञानी कधी शहरात राहतो का? तुम्ही भलत्याच ठिकाणी शोध केला? गिरिराजाच्या निकट-नद्याच्या सगमाजवळ, ज्ञानी माणसे राहतात' . विनोबा श्राति-

सूत्रें रचीत—“जमीनीचे वास्तविक मूल्य आहे तर संपत्तीचे काल्पनिक मूल्य आहे मला वाटतें की माझा जन्म संपत्तीची प्रनिष्ठा खतम करण्याकरिताच झाला आहे ” “सुशासन नव्हे, स्वशासन हे आमचे ध्येय आहे

त्याकरता सत्तेचे विकेंद्रीकरण करायला हवे आणि शिक्षण-शास्त्र, मानस शास्त्र व तत्त्वज्ञानात अहिंसा मान्य करायला हवी — शिक्षणात दड आणि प्रलोभन यांना काम राहता कामा नये अहिंसेचे दोन पैलू आहेत, आपण कुणाला न घाबरणें आणि दुसऱ्या कुणाला आपली भीति न वाटणे मानसशास्त्रात व्यक्तिगत मनाला गौण स्थान व सामूहिक बुद्धीला प्रधान स्थान दिले पाहिजे तत्त्वज्ञानात, आपण देह नसून आत्मा आह्वात, हा विचार मान्य करायला हवा ”

“या विज्ञान-युगात निर्णयशक्तीला फार महत्त्व आहे आणि म्हणून स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणाची आज विशेष गरज आहे ”

येथील लोक ग्रामदानें कशी देतात, याचे बाहेरच्या सुशिक्षिताना आश्चर्य वाटे बाहेरून आलेल्या एका प्रोफेसराने एका खेड्यातील लोकाना हा प्रश्न विचारला अशिक्षित गावकरी म्हणाले 'देवानें सगळी अवकल तुम्हा सुशिक्षिताना च दिली आहे, असे समजू नका आम्हालाहि त्याने बुद्धि दिली आहे आपल्या गावातील सर्व लोकांच्या कल्याणातच आमचे स्वतःचे कल्याण आहे हे आम्हाला कळतें'—'पिके बुडाली, माणखी काही सकट आले तर काय कराल?'. . गावकऱ्यांनी हसत हसत उत्तर दिले—'हम जियेगे तो साथ जियेगे, मरेगे तो साथ मरेगे'

चहूकडे पसरलेल्या भानाच्या हिरव्यागार शेतामध्यें ती एव शोपडी खुलून दिसत होती - शोपडीत राहणारा माणूस त्या छोट्याशा गावच्या

सर्व जमीनीचा मालक होना बाकी सारे त्याचे मजूर. कुठल्या तरी समेत विनोबाचे विचार ऐकल्यापामून त्या माणसाच्या मनात मयन सुरू झाले होते त्याने आपल्या पत्नीचा सल्ला घेतला— 'सारी जमीन दान देऊन जमीन गावाची करावी असे फार वाटते आहे काम करू, सुचत नाही ' पत्नी शातपणे म्हणाली 'आणखी विचार कसला करता ? माझी दोन मुले आजवर सुखासमाधानाने खात-पिन असत. गावातली सगळी मुले माझीच मुले आहेत असे मी समजेन त्या सगळ्यांना चांगलेचुंगले खायला मिळेल तर माझा आनंद वाडेलच तुम्ही जरूर ग्रामदान करा ' ग्रामदानाची घोषणा करताना त्या उभयताना स्वर्गीय आनंद झाला

कोरापुटच्या या जंगलात नेमकी पावसाळ्यातल्या चार महिन्यात विनोबाची यात्रा झाली विनोबा व त्याच्या यात्रीदलातील सोबत्यात कुणालाहि वाघाने खाल्ले नाही की हत्तीनी तुडवले नाही सार्पविंचू तर जवळ फिरकले देखील नाहीत पुराव्या पाण्याने कुणाला वाहून नेले नाही की रस्ता चुकून कुणी काट्याकुट्यात जडवले नाही मलेरिया नी नाना रोगाचे हे जंगल म्हणजे माहरघरच. पण कुणी आजारी देखील पडले नाही यात्रा संपत होनी, आपल्या सुशिक्षित सोबत्यांना विनोबा म्हणाले 'या जंगलात कोणी केले तुमचे रक्षण ? आना तरी देवावर विश्वास बसतो का ? जो देवाचे काम करतो त्याचे रक्षण देवच करतो '

ब्रह्मज्ञानाची प्राप्ति करायची असेल तर तपस्या करा असा आदेश उपनिषदे अनेकदा देतात विनोबा म्हणतात क्रांति करायची असेल तर तपस्या करा, चित्तशुद्धि करा, त्यातून शक्ति निर्माण होईल कोरापुटच्या यात्रेत याचे प्रत्यंतर आले चार महिन्यात सहाशे खेड्यांनी ग्रामदान केले. कोरापुटचा निरोप घेताना विनोबा म्हणाले 'विश्वयुद्धाची आणि विश्व-शांतीची बीजे माणसाच्या हृदयातच असतात कारापुटमध्ये ग्रामदानाच्या रूपाने अहिंसेचे सहाशे अँटम वॉक्स तयार झाले आणि अहिंसेची शक्ति प्रकट झाली म्हणून या यात्रेला मी शक्ति-यात्रा, असे नाव देऊ शकते '

ग्राम-स्वराज्य : ७ :

प्रभु रामचंद्राचे वर्णन करताना वाल्मीकीने म्हटले आहे की तो सागरा-प्रमाणे गभीर आणि नगाधिराज हिमालयाप्रमाणे महान् होता सागरापामून हिमगिरीपर्यंत पसरलेल्या या विशाल देशाला विनोवानी इन्द्रधनुष्याची उपमा दिली आहे इन्द्रधनुष्यात सात रंग असतात पण ते एकमेकात असे काही मिसळून गेले असतात की त्याच्या वेगवेगळ्या सीमारेखा दाखविता येत नाहीत एका प्रातातून दुसऱ्या प्रातात जाताना सीमेवर निरोप व स्वागताचा समारंभ होतो तेव्हा विनोवा म्हणतात 'कुठे आहे सीमारेखा?' खाली ही अखड पृथ्वी आहे नी वर अनंत आकाश रंग, रूप, भाषा, पोषाख, आचार इत्यादीमध्ये भिन्नता असली तरी भारतीय हृदयाची भाषा एकच आहे, असा विनोवाना सर्वत्र अनुभव येई भारताच्याच नव्हे तर मानवाच्या हृदयाची भाषा एकच आहे माणसाला प्रेमाची भाषा शब्दाविना बोलता येते, कानाविना ऐकता येते

१९५५ च्या गांधीजयंतीला विनोवानी आघात पाऊल टाकले देशभर राज्य-पुनर्रचनेच्या प्रश्नावर वादळ उठले होते भाषाभिमान, प्राताभिमान वर उफाळून आला होता एका नेत्याने म्हटले की आपल्या देशात अजून ट्रायबॅलिझम आहे यावर विनोवानी म्हटले "भाषावार प्रातरचना मूलतः चांगली आहे शेतकऱ्याच्या भाषेत राज्यकारभार चालावा हे लोकशाहीच्या दृष्टीने आवश्यकच आहे . . . . भाषावार प्रातरचनेच्या प्रश्नावर काही ठिकाणी दगे झाले, ही पार दुःखद गोष्ट आहे पण

दुराण साह चि पूव तयारी भीपा [अच्युतमाथी] बरोबर चर्चा वस्ताना

वृद्धगण इंट मदिरोव्या प्रमाणित करून पम्पदावा पाठ करीत आहेत ता ७१६१

भारतात भाषेनुसार प्रात वनले आहेत, राष्ट्र नव्हे युरोपात एकच धर्म आहे, सस्कृतिहि समान आहे, लिपी एकच आहे आणि भाषामध्येहि इतके साम्य आहे की एकमेकांच्या भाषा पधरा दिवसात शिकता येतात तरीहि युरोपात एकेका भाषेचे एकेक राष्ट्र वनवले आहे भारतात युरोपप्रमाणेच अनेक भाषा आहेत, विशाल भूविस्तार आहे, नाना धर्म व जाति आहेत आणि तरीहि प्राचीनकालापासून भारत एक राष्ट्र वनले आहे प्राचीन ऋषि 'दुर्लभ भारते जन्म' म्हणत असत, 'दुर्लभ महाराष्ट्रे जन्म' किंवा 'दुर्लभ गुर्जरदेशे जन्म' असे म्हणत नसत युरोपला आमच्या सारखे एक राष्ट्र वनायला अजून खूप अवकाश आहे तेव्हा समाजशास्त्रात भारत युरोपच्या कितीतरी पुढे आहे "

विहारची यात्रा सपल्यापासून प्रत्येक प्रातात विनोबाच्या भाषणाचा अनुवाद प्रातीय भाषेत होई विनोबाना भारतातल्या सर्व भाषा घेत असल्या-मुळे अनुवादकाची चांगलीच परीक्षा होई एखाद्या शब्दाचा अनुवाद करताना किचित् छटा बदलली तरी विनोबा त्याला याबवीत व समर्पक शब्द सागत, अन् लोक आनदानें टाळ्या वाजवीत १९४० साली ब्रिटिश सरकारने भारताच्या इच्छेविरुद्ध भारताला आपल्याबरोबर युद्धात खेचले तेव्हा त्याचा निषेध करण्याकरता म्हणून गांधीजींनी वैयक्तिक सत्याग्रहाची चळवळ सुरू केली. त्यावेळीं त्यांनी देशातले प्रथम सत्याग्रही विनोबाना व नवर दोनचे सत्याग्रही प नेहूना नियुक्त केले होते गांधीजींच्या या आदेशाचा गूढार्थ विनोबानी त्याचवेळी ओळखला 'गांधीजींनी माझ्यावर या देशाची सेवा करण्याची जबाबदारी टाकली हें माझ्या लक्षात आले आणि जनतेच्या हृदयाशी एकरूप होण्याकरता म्हणून मी सर्व प्राताच्या भाषा शिकायला सुरवात केली" बैचाळीसच्या चळवळीत दक्षिणेतल्या वेलोर जेलमध्ये असताना विनोबानी दक्षिणेच्या चारी भाषा तमिळ, तेलुगु, वन्नड व मल्याळम् एकरूप शिकायला सुरवात केली या चारी भाषात फारसे काहीच साम्य नाही व त्याच्या लिप्याहि वेगवेगळ्या आहेत फक्त वन्नड व तेलगुची लिपी जवळजवळ समान आहे सर्व लिप्या शिकण्यात विनोबानी आपले डोळे खूप बिघडवून घेतले सर्व लोकांना परस्परांच्या भाषा शिकायला सोपें जावें व भारताचे भावनात्मक एकीकरण

अधिक दृढ व्हावे म्हणून सर्व भाषानी देवनागरी लिपी घ्यावी असें विनोबांचें मत आहे. देवनागरी लिपी शास्त्रीय दृष्टीनें उत्तम आहे त्यात काही वारीक दोष आहेत तेवढी सुधारणा करण्याकरता विनोबानी 'लोक नागरी' लिपी काढली. कार्यकर्त्यांनी निदान दोन चार तरी भाषा शिकाव्या व दक्षिणेची एक तरी भाषा अवश्य शिकावी असा विनोबांचा आग्रह असतो.

आद्यची तेलुगु भाषा समृद्ध व विकसित आहे. सत कवि त्यागराज याची भजनें पदे सर्व दक्षिण भारतात अतिशय लोकप्रिय आहेत. कर्नाटकी संगीत-पद्धतीतील बहुतेक रचना त्यागराजाच्या आहेत. पोतना हा आद्यचा महाकवि. त्याने तेलुगु भाषेत लिहिलेलें भागवत आद्याचे लोक फार भक्ति-भावाने वाचतात ग्रंथ समाप्त झाल्यावर त्याला मित्रानी सला दिला की 'तुझा ग्रंथ राजाला अर्पण कर म्हणजे तुझा फायदा होईल.' पोतना शेतकरी होता, देवाचा भक्त होता. त्यानें उत्तर दिले 'माझा ग्रंथ देवाकरता आहे. तो देवालाच अर्पण आहे.' आद्यातल्या यात्रेंत विनोबा पोतनाच्या भागवताचे रोज अध्ययन करीत. प्रत्येक प्रातातल्या यात्रेंत तेथील सर्वोत्तम आध्यात्मिक साहित्याचे अध्ययन करून विनोबा जनतेच्या हृदयाशी आपल्या हृदयाचे तार जुळवीत.

आद्यात कम्युनिस्टांचा बराच जोर होता. निवडणुकींतहि त्यांना चांगले यश मिळाले होते. त्यांनी आपल्या निवडणुकीच्या घोषणापत्रात म्हटले होतें की "आमचे सरकार स्थापन झाले तर आम्ही भूमिविपयक सुधारणेचा कायदा करू. वीस एकर ओलिताच्या जमीनीचे सीलींग करू." यावर विनोबा त्यांना म्हणत 'तुम्ही अगदीच प्रतिगामी झालात. आद्यात वीस एकर ओलिताच्या जमीनीचे सीलींग करण्यानें श्रीमताजवळ भरपूर जमीन राहिल व भूमिहीनांना फारसे बाहीच मिळणार नाही.....' अति करण्याचा तुमचा दावा पोचला आहे असे दिसते.' बंचारिक सफाई व्हावी म्हणून विनोबा सांगत की "सर्वोदय-विचार हाच एकमेव पूर्ण विचार आहे बाकी सगळे अश-विचार आहेत जातिवादी आपल्या जातीच्या कल्याणाचा विचार करतात, धर्मवादी आपल्या धर्माच्या आणि राष्ट्रवादी आपल्या राष्ट्राच्या कल्याणाचा विचार करतात. हे सगळे मानवतेचे तुक्डे करून एका तुक्ड्यासबधीच विचार करतात कम्युनिस्टांचा विचारहि तुक्ड्याचाच विचार आहे. ते सबंध

मानवतेचे दोन तुकडे करून त्यातल्या एका तुकड्याचा, गरीबाच्या कल्याणाचा विचार करतात तो कितोहि मोठा तुकडा असला तरी शेंवटी तुकडाच आहे सर्वोदय मात्र सर्व मानवाचे कल्याण चाहतो . . . साम्यवादी राज्य-विलयनाच्या गोष्टी करतात व आज अगदी मजबूत हुकुमशाही हवी म्हणतात म्हणजे त्याची हुकुमशाही नमब व राज्यविलयन उधार आहे. सर्वोदय-विचारात सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाद्वारे राज्यविलयनाच्या प्रतीयेला आज-पामूनच आरंभ करायचा असता भूदान हा शासनमुक्तिकडे नेणारा असा एक कार्यक्रम आहे जनतेनें भूमिसमस्येसारखा एव एक महत्त्वाचा प्रश्न स्वतःच्या शक्तीनें सोडविण्यानें सरकारची सत्ता कमी कमी होत जाईल. . . हितविरोधाचा विचार चुकीचा आहे सर्वोदयाच्या योजनेत प्राय-ऱ्हेट सेक्टरहि १००% राहिल व पब्लिक सेक्टरहि १००% राहिल १०० + १०० = १०० असे हे सर्वोदयाचे विलक्षण गणित आहे, ग्रेटेस्ट गुड आफ दी ग्रेटेस्ट नबर, जास्तीत जास्त लोकांचे जास्तीत जास्त भले हा युरोपातला विचार आम्हाला पसत नाही सर्वांचे भलें व्हावें हे आमचे ध्येय आहे 'सर्वत्र सुखिन सन्तु' ही ऋषींची आकांक्षा प्रत्यक्षान आणायची आहे "

रोज सध्याकाळच्या सभेन प्रवचनानंतर प्रार्थनेचा कार्यक्रम असतो रपान गाधीजीच्या आश्रमातील पद्धतीप्रमाणे गीनेतल्या स्थिरप्रज्ञाच्या लक्षणाचे श्लोक, विनोवानी रचलेली सर्वधर्म-नाममाला आणि एवादसन्नत-स्मरण असे पण आघ्यात प्रवेश केल्यापामून विनोवानी मौन प्रार्थनेचा नवीन उपक्रम सुरू केला 'मौन ही सर्वोत्तम भाषा आहे' असे म्हणून ते जनतेला पाच मिनिटे मौन राखून ईश्वराचे ध्यान करायला सागत 'राम कृष्ण हरि गोविंद, गोंड बापगुरु, सिद्ध, बुद्ध यापंची ज्याला जें नाव प्रिय असेल त्या नावाचा स्थाने मनात जप करावा व प्रभूला सत्य प्रेम व करुणा दे अशी प्रार्थना करावी सत्य प्रेम व करुणा हे सर्व धर्मांचे सार आहे' असे सागून ते मौनास आरंभ करीत. सामूहिक ध्यान अन् तेहि हजारोच्या जाहीर सभेन करण्याची लोकाना कधीच सक्थ नव्हती, पण पहिल्याच दिवसापामून हा नवीन उपक्रम मराठवी शाला. विनारा सागत 'सामूहिक ध्यानान आघ्यात्मिक शक्ति प्रकटने '

आघ्यात प्राधी पारमे काही काम न झाल्यामुळे ग्रामदाने विवा भूदानहि पार मिळाले नाही पण जनतेनें सर्वोदय-विचार उत्कटेनें ग्रहण केला रोज

हजारो लोक विनोबा-वाणी ऐकत विनोबाच्या यात्रेसोबत सर्वोदय-साहित्याचे चालतें फिरतें दुकानहि असतें विनोबा जनतेला म्हणतात, 'तुम्ही इतके साहित्य विकत घ्या की आमच्या दुकानाचे दिवाळेच निघावे' आघात साहित्य-विक्री खूप झाली 'गीता-प्रवचनें' हे पुस्तक धरोधरी पोहोचावे अशी विनोबाची इच्छा आहे ते म्हणतात की या पुस्तकाच्या रूपानें मी सदैव तुमच्याजवळ राहीन प्रेमाचे प्रतीक म्हणून ते गीता-प्रवचनावर 'नित्य पठनीय' असे लिहून सही देतात 'गीता-प्रवचनें' मूळ मराठीत आहे १९३२ साली घुळ्याच्या जेलमध्ये असताना विनोबांनीं गीनेवर प्रवचनें दिली आणि साने गुरुजीनीं ती टिपून घेतली पण आता भारतातल्या सर्व भाषात व इंग्रजीतहि गीता प्रवचनाचें भाषांतर झाले आहे देशभर सर्व भाषात मिळून त्याच्या दहा लाखावर प्रति विकल्या गेल्या आहेत भाषा शिकण्याला मदत व्हावी म्हणून कित्येक भाषातील 'गीता-प्रवचना' ची एक एक नागरी लिपीतील आवृत्ति हि काढली आहे विनोबा म्हणतात 'कुणी तलवारीच्या मदतीने जमीन मिळवतो तर कुणी कायद्याच्या पण मी गीतेच्या सहाय्याने जमीन मिळवतो'

दक्षिण व उत्तर भारतान्तल्या सभामध्ये एक फार मोठा फरक जाणवतो. उत्तर भारतात सभात स्त्रियाची सख्या विरळच असते पण दक्षिणेतल्या सभामध्ये पुरुषाच्या बरोबरीने स्त्रियाची सख्या आढळे मुसलमानांच्या राज्यामुळे उत्तरेत आलेली पडदा पद्धति दक्षिणेत नाही अस्पृश्यतेचे भूत मात्र सगळीकडे आढळतें भूदान-यज्ञाच्या द्वारे सपूर्ण सामाजिक समतेची स्थापना व्हावी, स्पृश्यास्पृश्यभेद, जातिभेद, धर्मभेद, स्त्री-पुरुष-भेद नाहीसे होऊन सर्व मानवाना समान अधिकार व समान प्रणिष्ठा मिळावी, अशी विनोबाची आकांक्षा आहे

१९५६ च्या नव वर्षादिनी विनोबांनी आघातून हैदराबाद राज्यात प्रवेश केला त्यानंतर काही महिन्यांनी हैदराबाद राज्याचे विघटन होऊन राज्याचे तेलुगु मराठी व कन्नड बोलणारे तीन विभाग राज्याच्या तीन प्रांतात विधीन झाले भूदानाद्वारे धरीच जमीन वाटली गेल्यामुळे अज्ञानीची आग विझली आहे, अस विनोबांना त्यांच्या तेलगाणाच्या या दुमऱ्या यात्रेत आढळते. भय आतक नाहीसा होऊन जीवन सुरळित चालतेले दिसते परंतु त्याच वेळीं राज्य पुनर्रचनेच्या प्रश्नावर देशान्तरत्र ठिकठिकाणी हिंसा झाली होती

त्याचा उल्लेख करीत ३० जानेवारीच्या पोचमपल्लीच्या सभेत विनोदानी सांगितले की " ही हिंसा म्हणजे आमचा परामव आहे शहरावर अजून आमचा प्रभाव पडला नाही पण दिवा कधी निरास होत नाही बाहेर जितका जास्त आधार असेल तितका दिवा अधिक चमकतो यावेळी आपण आत्म-परीक्षण करायला हवे "

विनोद विद्यार्थीहि आहेत नी शिक्षकहि अध्ययन केले नाही, असा त्याचा एक दिवस जात नाही शिक्षण हा त्याचा प्रिय विषय त्यात त्यानी अनेक प्रयोग करून एक स्वतंत्र दर्शनच मांडले आहे " शिक्षणावर सरकारची सत्ता असता कामा नये कारण त्यातून भयानक स्वल्पाची बौद्धिक गुलामगिरी व साचेवदी निर्माण होते शिक्षण जनतेच्या व ज्ञानी लोकांच्या हाती असावे, स्थान निरनिराळे प्रयोग व्हावेत शिक्षित कुणाला म्हणावे याची त्याची एक अभिनव व्याख्या आहे शिक्षण जितके वाढत जाईल, तितकी संन्याची गरज कमी होत जाईल जिये संन्य शून्य तो देश सर्वांत अधिक सुशिक्षित "

आद्य मानेन अडोनी या गावी विनोदानी व्यापारी मडळीना मौलिक गोष्टी सागून आवाहन केले " हिंदू धर्माने व्यापारालाहि मोक्षाचे एक साधन मानले आहे वैश्याचाहि एक धर्म आहे व्यापाऱ्याला मोक्ष मिळवण्याकरता घरदार व्यापार सोडण्याची गरज नाही त्याने आपल्या धर्माचे नीट पालन केल्यास त्याला मोक्ष मिळेल सगळे हा व्यापाऱ्याचा धर्म नव्हे, शेतकरी मालक आहे व व्यापारी सेवक गांधीजीच्या कल्पनेनुसार व्यापाऱ्यानी ट्रस्टी या नात्याने आपल्या संपत्तीचा उपयोग समाज-सेवेच्या कामात करावा "

विधान-सभेच्या सदस्यानाहि त्याच्या धर्माचे भान करविले गेले. " हिंदुस्थानच्या प्राचीन राज्यशास्त्रान राज्यकर्त्यांना सांगितले आहे की समाजात अभय निर्माण करणे हे त्याचे कर्तव्य आहे आज तर सारे जग भयभीत आहे अशावेळी जो देश निर्भय वनेल तोच जगाला वाचवेल प्रजत अभय यावे म्हणून समाजातील, दारिद्र्य, दुःख, विपमना यासारखी भयस्थाने नाहीशी केली पाहिजेत शिक्षणात सुधारणा केली पाहिजे नवे राज्य आल्यानंतर त्याच क्षणी नवा झेडा फडकवीला जातो, त्याचप्रमाणे, नवे शिक्षणहि सुरू व्हायला पाहिजे स्वराज्य मिळाल्यानंतरहि जुनीच शिक्षण-पद्धति चालू आहे, हे फार मोठे दुर्दैव आहे . . . आपण गरीबाचे सेवक आहोत, ही

गोष्ट राज्यकर्त्यांनी नेहमी ध्यानात ठेवावी नियोजन करतानाहि जे सर्वांत दुखी असतील त्यांना सर्वांत प्रथम मदत मिळेल, अशी योजना हवी ”

तिरुपतीचा बालाजी, दक्षिण भारतातील एक प्रसिद्ध तीर्थक्षेत्र आहे. तेथे 'भारत हा सस्कृति-सगमाचे प्रतीक आहे,' हे सागून विनोबा तमिलनाडू (मद्रास राज्य) कडे वळले श्रीराम, चिदंबरम्, रामेश्वर, मदुरा, काची-पुरम, कन्याकुमारी वगैरे अनेक महान् तीर्थक्षेत्रें हे तमिलनाडूचे एक वैशिष्ट्य आहे तेथें अगदी लहान खेड्यातहि एक भव्य मंदिर आढळतें मदिरासभोवती गाव वसलेला असतो विनोबा तेथील लोकाना सांगत "सारी जमीन व संपत्ति ईश्वराला अर्पण करायची, याचा पदार्थपाठच याच्या द्वारे मिळतो भागवतात म्हटले आहे की "सगळ्या जगातून भक्ति नाहीशी झाली तरी द्रविड देशात राहिल " उत्तरेतील आर्य आणि दक्षिणेतील द्रविड यांच्या सस्कृति-सगमातून आजची भारतीय सस्कृति आकारास आली आहे मध्ययुगातील चार महान् आचार्य दक्षिणेतील होते शंकराचार्य वेरळचे, रामानुजाचार्य तमिलनाडूचे, वल्लभाचार्य आंध्रचे व मध्वाचार्य कर्नाटकेचे. रामानुजाच्या भक्तिमार्गाचा उत्तरेत पार प्रसार झाला तुलसीदास, मूरदास, कवीरदास वगैरे उत्तरेतील वरेचमे सन रामानुजसप्रदायाचे आहेत तमिलनाडूमधील सत-परपरा पार प्राचीन आहे अनेक आळवार (सत) भक्तीचा संदेश देत शेकडो वर्षे संचार करीत होणे त्यातील एका सताची कथा विनोबा नेहमी सांगत "भयाण रात्र होती खूप पाऊस पडत होना एक आळवार एका लहानशा खोलीत झोपले हेने दारावर कुणीतरी थाप मारली त्यानी दार उघडले एक माणूस ओला-चिव होऊन उभा होता आश्रयाला आला होता सताने त्याला आत घेत म्हटले 'खोली फार लहान आहे, इथें एकच माणस शोणू शकतो पण दोन वसू शकतात आपण दोघेहि वसू या ' थोड्या वेळानें दारावर पुन्हा थाप ऐकू आली आणखी एक माणूस आश्रय मागत होता सताने म्हटलें 'या आत इथे दोन माणसे वसू शकतात पण तीन उभे राहू शकतात आपण तिघेहि उभे राहू या ' विनोबा म्हणतात भूदानयज्ञामाणें ही वृत्ति आहे आपल्याजवळ जे काही आहे तें वाटून खाऊ या घुटुवान असेच होतें पुरणपोटी असो की मीठभाकरी असो, जें अमेल तें सर्वजण वाटून खातात व अधिक मिळावें म्हणून सर्वजण झटतान. घुटुवाचा हा न्याय समाजाला लागू करायचा आहे

परदेशातून विनोबाचे काम पहायला येणारी माणसे मजेंदार प्रस्न करीत व विनोबा उत्तरेंहि मजेंदार देत एका अमेरिकनानें विचारलें 'तुम्हाला दर मैलाला किती जमीन मिळाली?' विनोबाचा हिशोब तयारच होता 'सरासरी दर मैलाला शंभर एकर।' ख्रिसमसचे दिवस जवळ आले दुसऱ्या एका अमेरिकनानें म्हटले आमच्या देशाकरता काही तरी सदेश द्या विनोबा ह्मले 'मी काय सदेश देणार? अजून इथेच आम्ही विशेष असे काय केले आहे?' पण तो आपला हट्ट सोडेंना शेवटी विनोबानी सदेश दिला की "२५ डिसेंबर हा प्रभु येशु ख्रिस्ताचा जन्म-दिन तेव्हा त्या दिवशी ख्रिस्ताचे नाव घेऊन तुम्ही आपली सर्वे शस्त्रास्त्रे समुद्रात बुडवून टाका रशियालाहि मी हेंच सांगेन यावर जर तुम्ही म्हणाल की शस्त्रास्त्रनिर्मितीच्या कामात अनेकाना काम मिळतें तर मी असा सल्ला देतो की वर्षभर अस्त्रास्त्रें वनवा म्हणजे वेकाराना काम मिळत जाईल व दरवर्षी ख्रिस्तजन्माच्या शुभमुहूर्तावर वर्षभराची सारी शस्त्रें बुडवीत जा" आजवर नात्रा देशातील माणसे फूदल-यात्रा पहायला आली पण रशियाची आली नव्हती आघात प्रथमच रशियन लोक यात्रेंत आले व त्यानी यात्रेची फिल्महि घेतली एका डच माणसाने म्हटले की 'मी भारतात खूप हिडलो दिल्ली, मुंबई, बलबत्ता, मद्रास सर्व पाहीलें पण गाधीजीचा प्रभाव सर्वत्र नाहीसा झालेला दिसतो. गाधीजीचा प्रभावहि त्याच्या देहावरोवरच नाहीसा झाला का?' विनोबानी त्यावर एक भाषणच दिले "देशात गाधीजीचा प्रभाव वाढत आहे असे मला वाटते याची चार कारणे देता येतील—

- (१) भारतानें शांतता, तटस्थता व मंत्रीचे परराष्ट्रीय धोरण स्वीकारले
- (२) हळूहळू सरकारला श्रामोद्योगाचे महत्त्व पटू लागले आहे
- (३) भूदान-यज्ञाच्या विचाराचे देश स्वागत करीत आहे
- (४) यडी ऊन वारा पाऊस याची पर्वा न करता शेतहो वापंयतें घेडधापाडघात, रानावनात पायी हिडून भूदान मिळवीत आहेत.

हे गाधीजीच्या प्रभावाचे दृश्य स्वरूप आहे"

औद्योगीकरण, व युद्धाचा प्रत्यक्ष अनुभव असल्यामुळें की काय कोण जाणें पण परदेशी पाहुण्याना विनोबाच्या विचाराचें मर्म चटवन बळावचें.

एवा दूद्ध अमेरिकन प्रोफेसरने विनोबाचा फक्त एव मिनीटाचा वेळ मागितला व प्रभुजवळ विनोबावरता प्रार्थना करीत तो म्हणाला—“गाधीजीना जस मीठ, तशी तुम्हाला जमीन घर आहे ना?” विनोबा घुस झाले “अगदी बरोबर मिठाच्या सत्याग्रहाच्या बाळात गाधीजी मीठ तयार करायला सागत पण मीठ तयार करणे हे काही त्याचे ध्येय नव्हते. तर मिठाच्या निमित्ताने देशात स्वराज्याची शक्ति निर्माण करणे हे ध्येय होते तसेच भूदान हे मला निमित्तमात्र आहे भूदानाच्या द्वारे विश्वशांतिकरता अनुकूल वातावरण निर्माण करणे हा माझा उद्देश आहे”

• पाकिस्तानने अमेरिकेकडून लष्करी मदत घेण्यास सुरवात केल्यामुळे देशात चितेचे वातावरण होते या प्रश्नावर काचीपुरमच्या सर्वोदय-समेलनात विनोबा म्हणाले की ‘पाकिस्तानच्या वाढत्या सैन्यशक्तीला उत्तर वसे द्यायचे हा एक महत्वाचा प्रश्न आहे आज जगात भय इतके वाढले आहे की यापूर्वी इतके भय कधीच नसेल रशिया व अमेरिका एकमेकांना भितात व भीतीमुळे शास्त्रास्त्रे वाढवीत राहतात भारत व पाकिस्तानचीहि तीच गत आहे शक्ति वाढावी म्हणून पाकिस्तान सैन्य वाढवीत आहे तेव्हा आपल्यालाहि शक्ति वाढवली पाहिजे असे बोलले जाते पण शक्ति वशात आहे? वाटाघाटी करायला आम्ही तयार आहोत पण वाटाघाटीमागे शक्ति हवी असे दोघेहि म्हणतात यावर माझे असे म्हणणे आहे की, तो सैन्य वाढवीत आहे तर तुम्ही कमी करत जा हे तुम्हाला वेडपटासारखे वाटेल, पण थोडा थड डोक्याने विचार कराल तर लक्षात येईल की आजच्या भय, हिंसा व प्रतिहिंसेच्या दुष्ट-चक्रातून जगाला वाचवायचे असेल तर कुणाला तरी निर्भयतेने सैन्य बरखास्त करण्याची हिंमत करावी लागेल आणि भारतासारखा गरीब देश सैन्य वाढवीत राहिल तर जनता उपाशी मरेल हे विसरू नका रशिया चीनसारखे आमच्या जवळ हँड्रोअन बांब नाहीत तर आम्ही विचार करतो की निदान चाकू तरी जवळ असू द्यावा, म्हणजे वेळप्रसंगी आपले नाक कापून शत्रूला अपशकून तर करता येईल !”

तमिळ ही एक स्वतंत्र व प्राचीन भाषा आहे किमान दोन हजार वर्षापूर्वीपासून तिचा विकास अखंड चालत आलेला आहे ‘तिरुकुरळ’ हा तमिळमधला प्राचीन धर्मग्रन्थ आजहि फार लोकप्रिय आहे विनोबाजीचा

तमिळ प्रयाचा अभ्यास पार दाडगा गंजच्या भाषणात तमिळ मनाची अनेक वचनें ते षडाषड म्हणून दाखवीत तेव्हा लोकां अजनातें दाडगा याजवीत. राजाजीचे तमिळ लेखकान अपगण्य स्थान आहे पण विनोबाचे तमिळपत्रें प्रमुख पाहून राजाजीहि आश्चर्यचकित होत. 'आमच्यावर हिंदी सादली जात आहे, उत्तर भारतीय लोक आमच्यावर साम्राज्य गाजवू पाहतात' अशी त्या दिवसात पार ओरड होतों 'द्रविड कऱ्हम्' व 'द्रविड मुद्रेद्र कऱ्हम्' हे दोन राजकीय पक्ष तर उत्तर भारताच्या प्रभुवानून मुक्त होण्याकरता स्वतः 'द्रविडीयाना' ची हि मजून मधून मागणी करत हिंदी विरोधी आंदोलनाचे तेच कर्णधार विचनारपल्ली हा त्याचा प्रमुख अह्दा तेथे त्या पक्षाचे नेते रामस्वामी नायडर आपल्या बाही अनुयायासह विनोबांना भेटले व पार प्रेमानें गोष्टी झाल्या नंतर मभेन विनोबा लोकांना म्हणाले "तुम्हाला हिंदी शिवायला पाहीजे शंकर रामानुज त्या काळची राष्ट्रभाषा सन्तून शिकले म्हणूनच ना मान्या भारतावर दिग्बीजय करू शकले ! क्रिस्टमध्यें इनिगूज अमतात त्याप्रमाणे देशाच्या इतिहासातहि कधी उत्तर भारताची इनिग चाले तर कधी दक्षिण भारताची प्रथम उत्तरेची इनिग हानी बेदीपनिपदानील विचार उत्तरेतून दक्षिणेकडे गेला नंतर दक्षिणेची इनिग मुरू झाली. शंकर-रामानुजांनी दक्षिणेतून उत्तरेन विचाराचे लोण नेले पुडे उत्तरेची इनिग झाली, रामकृष्ण, विवेकानंद, गांधीजी, टागोर इत्यादींचा उत्तरेतून विचार इकडे आला आता पुन्हा दक्षिणेची इनिग मुरू व्हायला हवी त्याकरता तुम्ही राष्ट्र-भाषा हिंदी शिका आणि उत्तर भारतान जाऊन पराक्रम करा" विनोबाचे भाषण चालू होतें तेव्हा कियेकाना वाटले की सभेन गोघळ होईल, दगडफेक होईल पण लोक तर तन्मपनेने ऐकत होते अन् चार दोन वाक्यांनतर छुस होऊन दाडगा पिटीत हाते

उत्तर-दक्षिण, ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर आम्निक-नास्तिक वगैरे वादांमुळें तमिळनाडचे समाज शरीर-व्याधि ग्रस्त झालेले होतें पक्षभेद, जातिभेद इत्यादींची जोड हानीच विनोबांनी विचार-अस्यें चालवीत व तमिळ सनाची भक्तिभावाने भजने गात या व्याधीवर उपाय सांगितले "आम्निकाच्या कल्याणान्य वृत्तीतूनच नास्तिकता जन्माला येते मानवसेवा हीच या युगातली भक्ति आहे ही गोष्ट आंळखून आस्तिक म्हणविशारे लोक कल्याणें कार्य

परू लागतील तर नास्तिकता आपोआप नाहीशी होई. पूर्वी मंदिरावरता जमीन देण्याची प्रथा होनी पण आज मंदिर-मठाच्या द्वारे शोषण होत आहे तेव्हा मंदिरावरता जमीन देणे हा आज अधर्म आहे मंदिर-मठानी पूर्वीची तपश्चर्येची परंपरा चालवावी म्हणजे धर्मतेज पसरेल विज्ञान-मुगान परा धर्म वाढणारच आहे भक्ति म्हणजे 'न मम' ही जमीन, संपत्ति माझी नाही, ईश्वराची आहे जमीनीची मालकी समर्पण करण्याने समाजात नास्तिकता यादेल" विनावाच्या तमिळनाडू-यात्रेवद्दल राजाजीनी उद्गार काढते की 'आमचा तमिळनाडू अहिल्येप्रमाणे जडवतू, नास्तिक, भक्तिशून्य बनला होता विनोबानी आमचा अहिन्योद्धार केला'

सात महिनेपर्यंत विनोबा तमिळनाडूच्या हृदयावर तपस्याभक्तीचा अभिप्रेत वरीत होते अखेरीस मदुरा जिल्ह्यात मीनाक्षी मातेच्या कृपेने एडव फुटला व ग्रामदाने होण्यास सुरवात झाली मदुरा जिल्ह्यातील ही ग्रामदाने, थोरापुटसारखी आदीवासीची नव्हती, तर सुशिक्षित, पुढारेल्या लोकांनी विचार ममजून उमजून आपापला मालकी हवन विसर्जित केला होता आणि जमीनहि कावेरीचे पाणी पिऊन पुष्ट झालेली कुठे कुठे तर पाच सात हजार रुपये एकराची देखील जमीन, वर्षातून तीन चार पिक देणारी जमीनीची किंमत जसजशी वाढते तसतसा माणसाचा मोहहि वाढतो म्हणतात त्यातच मदुरा जिल्ह्यातील बरीच गावे भिन्न भिन्न जाति व धर्म असलेल्या समिश्र वस्तीची अशा ठिकाणी ग्रामदान होणे हे आजवर अशक्य मानले जाई पण तुकाराम महाराज म्हणतात ना 'अशक्य तें तुम्हा, नाही नारायण, निर्जिवा चेतना आणावया' नारायणाच्या आदेशाने मुरु झालेल्या कार्यात नारायण अशक्याला शक्य बनवीत होता भूदानयज्ञ मुरु झाला तेव्हा तमिळनाडूचे प्रमुख कार्यकर्ते जगन्नाथन् विनोबाना भेटायला उत्तर प्रदेशात गेले. तेथे मिळणार दान पाहून त्यांना आश्चर्य वाटे ते म्हणत 'आमच्या तमिळनाडू-मध्ये वाही असे भूदान मिळणे शक्य नाही आमच्याकडे अंगी श्रद्धाहि नाही, जमीनहि मूल्यवान् आणि लोक सुशिक्षित म्हणून बुद्धीला फाट फार' विनोबा त्यांना सांगत 'जे काय गंगा-यमुनेच्या प्रदेशात होऊ शकत तें कावेरीच्या प्रदेशातही अवश्य होईल' जगन्नाथन् अथद्ध मनाने परतते आणि आता या कावेरीच्या प्रदेशात भूदानच नव्हे तर ग्रामदान होत होते भूमिवाटपाच्या

एका समारंभात राजाजी म्हणाले 'आपल्या पूर्वजांचा विश्वास देखील वसणार नाही, असे हे अद्भुत कार्य घडतं आहे'

गंगेच्या प्रवाहाप्रमाणे मानवाचे मन सगळीकडे पावूनच आहे पण काही ठिकाणी काशी, प्रयाग, हरिद्वार या तीर्थक्षेत्राप्रमाणे त्यात काकणभर अधिक असे काही आढळते. तमिळनाडमध्ये जनमनाच्या श्रद्धेचे दिव्य दर्शन सतत घडायचे उच उच मदिराप्रमाणेच हिंदू सस्कृतीचे एक रमणीय रूप दिमायचे विनोवानी कुठल्याहि गावात प्रवेश केला की घर न घर सारखून स्वच्छ केलेले, अगणात सडा नी त्यावर रागोळी, दाराभोवतीं केळीचे खाव, मंगल कलश आणि आरतीची ताटे हाती घेऊन उभ्या असलेल्या भगिनी, हे दृश्य दिसायचे साष्टांग नमस्कार केल्याशिवाय तर येथील लोकाना चैनच पडत नाही. मग विनोवा नव्या युगांतला 'दडवन् प्रणाम' म्हणजे काठीप्रमाणे ताठ उभे राहून प्रणाम करायला शिकवीत खाली वाकू नका, नम्रता हृदयात ठेवा, रोजच्या जाहीर सभेनंतर भौन प्रार्थना होई डिडिगळच्या सभेत लाखावर समुदाय असेल लहान मुलामुळे सभेत फारशी शांतता नव्हती पण विनोवानी 'ॐ शानि' म्हणताच जादुमनासारखा परिणाम झाला नी इतकी विलक्षण शांतता पसरली की डोळे मिटलेल्याला वाटावे की सगळे लोक धरोघरी निघून गेले असावेन ! ते दृश्य पाहून विहारचे एक गृहस्थ म्हणाले 'मला वाटायचे की विहारसारखी श्रद्धा कुठे नाही, पण आज माझा गर्व गळून पडला'

ग्रामदानाच्या पायावर ग्रामस्वराज्याची इमारत उभारण्याचा खादी, ग्रामोद्योग, जातिभेद-निरसन व नई तालीमचा कार्यक्रम देत विनोवा म्हणत, "देशाला स्वराज्य मिळाले पण ते दिल्लीतच अडकले खेडपाखेड्यात पोहोचले नाही खेडी पूर्वासारखीच आजहि गुलाम आहेत जनसक्ति जागेल व प्रत्येक खेड्यातले लोक आपापल्या खेड्याचा सर्व कारभार एकोप्याने व सहकार्याने चालवू लागतील, तेव्हा खेड्यात स्वराज्य पोहोचेल खादी, ग्रामोद्योग म्हणजे उद्योगाचे विकेंद्रीकरण व नून खरे स्वराज्य स्थापायचे आहे सत्ता व सपतीच्या केन्द्रीकरणानून गुलामगिरीच निप्पन्न होते आज जगातला कुठल्याहि देशाच्या अर्थाने स्वतंत्र नाही प्रत्येक देशाचे भवितव्य चार दोन पुढ्याच्याच्या हातान आहे अमेरिका व रशियाच्या पुढ्याच्याची मति ठिकाणावर राहिरी तर आपण मगळे जगू. त्याची बुद्धि फिरली की आपलेहि जीवित

धोक्यात आहे ही परिस्थिति बदलून जनतेचे राज्य स्थापायचे आहे ”
 “काळ पुढे धावतो आहे राष्ट्रवादाचे युग सपले आहे वेदामध्ये ‘विश्व-
 मानुष’ चा उल्लेख येतो त्याप्रमाणे आपल्याला विश्वमानव घनायचे आहे
 चिंतन जगाचे करायचे व सेवा आसपासच्या क्षेत्राची करायची व्यापक
 चिंतन व विशिष्ट सेवा, हा आपला भ्रम आहे हे ज्ञानविज्ञानमय युग आहे
 आत्मज्ञान तर आपल्याला अहंकार सोडून समष्टीत विलीन होण्याचा व्यापक
 होण्याचा सदेश पूर्वीपासून देत आले आहे आता विज्ञान व आत्मज्ञान एकच
 सदेश देत आहेत—मानवानो तुम्ही प्रेमाने एकत्र रहायला शिकाल तर टिकाल
 नाही तर भस्मसात व्हाल अशी धोक्याची सूचना विज्ञान सतत देत आहे
 व्यक्तिगत मालकी अहंकार व स्वार्थ यावर आत्मज्ञान आणि विज्ञान या दोहोचा
 हि प्रहार होत असल्यामुळे आता व्यक्तिगत मालकी टिकू शकणार नाही
 ग्रामदान केल्याने आपली भौतिक आणि नैतिक उन्नति एकसायच होईल ”

वाटेत पाडेचरी, श्री अरविदाचे तपस्या-स्थान आले विनोबानी
 अरविदाश्रमात मुक्काम केला व श्री माताजीचा आशीर्वाद घेतला श्री
 अरविदानी मानसिक भूमिकेच्या वर, अतिमानस भूमिकेवर जाण्याचा सदेश
 दिला आहे विनोबा त्याचा वारवार उल्लेख करून म्हणत की “या विज्ञान-
 युगात आपण मनाच्या भूमिकेवर राहून काम करू तर मार खाऊ नी हार
 खाऊ म्हणून आपल्याला अतिमानस भूमिकेवर चढण्याचा प्रयत्न करायला
 हवा ” यावर लोक म्हणतात की हे कसे शक्य आहे ? तर मी याना विचारतो
 की अरे या युगात रशियाची कुत्री देखील चद्रावर जाते अन् तुम्ही माणसा-
 सारखी माणसे असून कच घाता ?

तजावर हे तमिळनाडूच्या सस्कृतीचे केन्द्र-स्थान मानले जाते मराठ्यांनी
 तेथे आपले राज्य स्थापले होते शिवाजीच्या वशपरपरेंतल्या राजानी तजावर-
 मध्ये विनोबाचे स्वागत केले मराठी राजघराण्यातल्या लोकानी तमिळ
 भाषेचा व सस्कृतीचा अगीकार करून ते तेथील जनतेशी एकटप झाले
 साहित्य, कला, संगीत व विद्या इत्यादीना उत्तेजन देणाऱ्या मराठी राजाचे
 तेथील जनता फार आदराने स्मरण करते

भारतातल्या एका जुन्या परपरेचे स्मरण करीत विनोबा लोकाना
 म्हणत “आपल्या परपरेनुसार काशीच्या गंगाजलाचा अभिषेक रामेश्वराच्या

मस्तकावर केला जातो व तेथून समुद्रजल घेऊन पुन्हा काशीला जाऊन विश्वे-
श्वराच्या मस्तकावर समुद्रजलाचा अभिषेक करायचा असतो, तेव्हा याना पूर्ण
होते मी काशीहून भूदान-ग्रामदानाचे गगाजल घेऊन इथे आलो आहे आता
ग्रामस्वराज्याच्या समुद्रजलाने माझा कुभ भरा म्हणजे मग ते घेऊन मी पुन्हा
उत्तरेस जाईन ” येथू ख्रिस्ताने म्हटले आहे ना की 'ठोठवा म्हणजे
दार उघडेल, मागा म्हणजे मिळेल' त्याप्रमाणे विनोवा मागत गेले नी त्यांना
मिळत गेले तमिळनाडमध्ये साडेतीनशें ग्रामदाने झाली आणि ग्रामस्वराज्याचे
मंदिर उभारण्यास आरंभ झाला

कार्तिकस्वामीच्या पळनी या तीर्थस्थानी सर्व-सेवा-सघाची एक बैठक
झाली दक्षिणेतला कार्तिकस्वामी विवाहित नी गणपति ब्रह्मचारी असतो-
पळनीला विनोवाच्या सल्ल्यानुसार सर्व-सेवा-सघाने निधि-मुक्ति आणि तत्र-
मुक्तीचा प्रातिकारी निर्णय घेतला त्यानुसार सर्व प्रांतातील भूदान-समित्या
वित्तजित वरून व गांधी-निधितर्फे भूदान कार्याला मिळणारा पैसेाहि घेणे
बंद वरून चळवळ सर्वस्वी जनतेवर सोपवायचे ठरवले व सत्तावन्मध्ये
प्राति करण्याकरता सर्वत्र समर्पित करण्याचे ठरले सिंहगडाच्या लढाईत
शेलारमामाने दोरच कापून टाकला होता, तसेच या चळवळीत सारे दोर
कापले गेले

बन्याकुमारी, हे तीन सागराच्या मीलनाचे स्थान, भारताचे दक्षिण
टोक. तेथील मंदिरात पार्वती, कुमारीच्या रूपाने तपस्या करते आहे व
तिवडे उत्तरेस वंलास पर्वतावर शंकर ध्यान करीत बसले आहेत अशी भव्य
कल्पना वरून भारतीय एका मतेचे सुंदर चित्र आपल्या पूर्वजानी उभे केले
आहे बन्याकुमारीच्या सागरात ज्या शिलेवर वसून विवेकानदानी ध्यान
केले तेथे वसून विनोवानी प्रतिज्ञा केली की "भारतात ग्राम-स्वराज्याची
स्थापना होईपर्यंत माया संचार चालू राहिल प्रभूचा सकल्प पूर्ण होईल,
नाहीतर हे पाय गळून पडतील "

शांतिसेना—सर्वोदयपात्र : ६ :

सात स्वरांच्या रागतीतून सुरेल सगीत आकारास येते एकच एक स्वर सगीताप्रमाणे जीवनातहि गोडी निर्माण करीत नाही स्वर भिन्न हवेत पण त्यात सुसवाद हवा, विस्रवाद तको भिन्न भिन्न स्वरांच्या या भारतात सुसवाद कायम रहावा, विसवाद येऊ नये, हे भूदान यात्रेचे एक आनुपगिक कार्य विनोबा त्याला 'भूदान-यात्रेचा वाय प्रॉडक्ट' म्हणत सगळ्यांचे स्वागत करणे, सगळ्यांना आत्मसात करून त्यांच्यावर आपला रग चढवून त्यांचे भरणपोषण करणे हे भरतभूमीचे सनातन समन्वय-कार्य आजहि अविरत चाललेच आहे आज केरळात त्याची कसोटी व्हायची आहे

तीन सागरांच्या मीलनस्थानी ध्यान करून विनोबानी पुन्हा उत्तरेची दिशा घेतली आणि केरळाच्या रमणीय भूमीची यात्रा सुरू केली आकाराने छोटासा पण आशयाने महान् अशा ह्या वेरळात सौंदर्य आणि समस्या एकमेकाशी स्पर्धा करीत होत्या पूर्वेकडे पवत व पश्चिमेकडे समुद्र यांच्या वाडीत अडकलेली ही जमीनीची चिचोळी पट्टी एका एकरात अधिकान अधिक जितकी माणस सामावतां येणे शक्य असेल नसेल, त्या सर्वांना सामावण्याचा प्रयत्न करीत आहे केरळाइतका दाट लोकसंख्येचा प्रदेश विरळाच आढळेल शिक्षणाचे प्रमाणहि केरळात सर्वांत अधिक सुशिक्षित बेकार म्हणजे जागृत ज्वालामुखी कौणत्या हि क्षणी स्फोट व्हायचा

सारा वेरळ म्हणजे एक उद्यानगृहाची मालिकाच आहे त्रिवेन्द्रम् ते कालिदासच्या तीनशें मैलांच्या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला नारळी, पोफळी

आवे, फणस, काजू, इत्यादींच्या वागामजली छोटी छोटी घरे दिसतात. केरळात वेगळी गावे नाहीत, घराची अखड मालिका आहे फक्त नावाच्या पाट्या बदलल्या म्हणजे दुमरे गाव आले असे समजायचे समुद्राच्या खाड्या व जलाशयांच्या शांत निळ्या पाण्यात पडलेली हिरव्यागार झाडाची प्रतिबिंबे बाहेरच्या पाहण्याला मोहित करताना सृष्टिप्रमाणेच केरळाच्या माणसाची मनेहि मृदुमधुर व शांत पोशाख साधा, पाडरा विनोबाच्या रोजच्या वाटेवर रस्त्याच्या दुतर्फा शेंकडे दर्शनार्थींची गर्दी दिसायची पण गलब गोघळ नसायचा

सोमेवर विनोबाचे स्वागत करण्याकरता केरळाचे कम्युनिस्ट मुख्यमंत्री श्री नवद्रीपाद आले हाते विनोबांनी त्यांना सवध केरळा स्टेटचे दान मागितले केरळाने नुकत्याच झालेल्या निवडणुकीत कम्युनिस्ट पक्षाला विधानसभेत बहुमत मिळाल्यामुळे कम्युनिस्ट पक्षाचे सरकार स्थापित झाले होते वैधानिक मार्गाने कम्युनिस्ट पक्षाने राज्यकारभार हाती घेतल्याचे जगाच्या इतिहासातले हे पहिलेच उदाहरण असल्यामुळे त्यावेळी केरळाकडे सर्वांचे डोळे लागले होते केरळातील कम्युनिस्ट पक्षाने आपल्या निवडणुकीच्या जाहीरनाम्यात पधरा एकर ओलीताच्या जमीनीचे सीलींग करण्याची घोषणा केली होती जमीनीची मालकी नाहीशी करण्याच्या वावरीत त्यान जल्लेखहि नव्हता आणि इकडे विनोबा तर करुणेच्या मार्गाने जमीनीची मालकी प्रत्यक्षान नाहीशी करीत होते केरळात ग्रामदाने होऊ लागली आणि अहिंसेच्या शक्तिकारक तंत्राची साक्ष कम्युनिस्टानाहि पटली कालडीच्या सर्वोदयसभेलात कम्युनिस्ट सरकारतर्फे आलेल्या कायदेमंत्र्यांनी जाहीर केले की 'भारताने शक्ति करायची असल्याम विनोबाचा ग्रामदानाचा हृदय-परिवर्तनाचा मार्गच सर्वोन्मूळ आहे' विनोबांनी त्याच सभेलात सांगितले की "साम्यवादाची गंगा आणि समाजवादाची यमुना आता सर्वोदयाच्या सागरात विलीन होऊन जाणार आहे समुद्र सर्वांना आममान् करतो व सर्वांना आपल्यासारखे घारे बनवतो"

केरळाने प्रवेग करताच विनोबांनी म्हटले की 'मी शंकराचार्यांच्या व प्रभु येसूच्या राज्यात प्रवेग करीत आहे प्रभु येसूने म्हटले आहे की राज्यावर आपल्याभारतेंच प्रेम करा भूदानाचे कार्य याच उपदेशाचे

प्रत्यक्ष रूप आहे शंकराचार्यांनी एक पाऊल पुढे जाऊन अद्वैताचे तत्त्वज्ञान जगाला दिले. शैजान्यावर स्वतः सारखेच प्रेम का करायचे याचे कारण त्यांनी सांगितले—एकच आत्मा सर्वत्र व्याप्त असल्यामुळे मी-तू चा भेद मिथ्या आहे 'मा गृध कस्य स्विद् धनम्' या उपनिषत् वचनावर भाष्य लिहिताना शंकराचार्य म्हणतात 'धन कोणाचे आहे? अर्थात् धनाची मालकी कोणाचीच नाही.'

बेरळात शेंकडा तीस टक्याहून अधिक लोक ख्रिश्चन आहेत तेथे लहानशा खेड्यातहि चर्च आढळते. पहिला ख्रिश्चन मिशनरी सेंट टॉमस ईसवी सनाच्या पहिल्या शतकातच बेरळात आला. ख्रिस्ती धर्म आधी भारतात पसरला व भागून युरोपात गेला तेव्हा तो आमचाच एक धर्म आहे, अस विनोबा नेहमी सांगत बेरळातल्या चार प्रमुख चर्चेसच्या प्रमुखानी विनोबाच्या आगमनापूर्वीच एक पत्रव काढून भूदानकार्यास सर्व ख्रिश्चनांनी मदत करावी अशी विनंति केली होती. काही प्रमुख ख्रिश्चन पादरी एकदा विनोबाना म्हणाले "तुमच भूदानाच काम आम्हाला आवडत पण ग्रामदानाचा विचार मात्र पटत नाही. खाजगी मालकीच अजीवात नाहीशी करणे हे योग्य वाटत नाही. खाजगी मालकी ही पवित्र गोष्ट आहे, अस आमच्या धर्मग्रंथात सांगितले आहे." विनोबानी उत्तर दिले की 'तुमच्या म्हणण्यात तथ्य आहे. माणूस आपल्या कष्टाने जे मिळवतो त्यावर त्याचा हक्क आहे. ती वस्तु त्याच्या हातून जबरदस्तीने हिसकावून घेणे योग्य होणार नाही. खाजगी मालकी पवित्र आहे, पण मालकी हक्काचे स्वेच्छेने समर्पण करणे ही पवित्रतर गोष्ट आहे.' पादऱ्यांनी आनदाने माना डोलावल्या व ग्रामदानास समति दिली याचा उल्लेख करीत विनोबानी एका भाषणात सांगितले की 'व्यक्ति आणि समाजाच्या हितात विरोध आहे, ही कल्पनाच चूक आहे. माणसाच्या शरीराच्या वेगवेगळ्या अवयवानां विरोध नी शगडा आहे का कुठे? पायाला पाटा घोचला की डोळ्यात पाणी तरळते नी हात काटा काढायला घाली वावतो. सगळे शरीर निरोगी असले अन् फक्त पायाच्या अगठपात्रा जपम शागी असले तरी त्या अगठपाचे दुःख सर्व अवयवाना जाणवते. समाजाने असच व्हावयाम पाहिजे. सगळ्या व्यक्ति मिळूनच समाज बनतो. तसेच व्यक्ति समाजाहून वेगळा राहोऊ तर विनाय करू शकणार नाही. म्हणून व्यक्तीच्या

रिकामा जाऊ नैदी एक क्षण' यात्रेत अनेक धर्मग्रथाची प्रकाशने झाली,
अशा धर्मग्रथाच्यापैकी-धम्मपदाचा अभ्यास करताना

सोढोदेवरा (विहार) जयप्रकाशजीच्या आश्रमालील जाहीर सना

विकासात समाजाचे हित आहे व समाजाच्या विकासात व्यक्तीचे हित आहे खाजगी मालकीहक्क (प्रायव्हेट प्राॅपर्टी) वळजवरीनें हिसकावून घेण्याचा विचार चूक आहे पण त्याचे समर्पण करा असे सांगणे योग्य आहे तसेच समाजात दारिद्र्य अमत्ताना कोणी व्यक्ति अधिक धनग्रह करेल तर त्या पापातून व्यक्तीला मुक्त करण्याचा समाजाला अधिकार आहे यालाच अपरिग्रह व अस्तेय म्हणतात सग्रह वाढला म्हणजे चोरी व वामधाने सपत्तीचे अपहरण करण्याची प्रवृत्ति वळावते ”

कालडी हा शकराचार्यांचा जन्मग्राम सेंट टॉमस्ची समाधिहिल बालडी-जवळच आहे कालडीला १९५७ चे अ भा सर्वोदय संमेलन झाले सत्तावन साल हे भूदान आरोग्णच्या इतिहासातले महत्त्वाचे वर्ष देशभर कित्येक तरुण-तरुणीनी नोकऱ्या व कॉलेज सोडून सत्तावनचे एक वर्ष भूमिदातीच्या कार्याला अर्पण केले होते त्यामुळे देशभर सर्वत्र पदयात्राच्या द्वारे क्रांतीचा संदेश गावोगावीं पोहोचविला जात होता सत्तावनमध्ये क्रांति होणार, नवा समाज येणार अशा आकाक्षेनें भारलेले शकडो तरुण-वृद्ध कालडीच्या संमेलनात जमले होते प्रसिद्ध सिंधी कवि दुखायल याचे 'गावकी धरति गावका राज, सत्तावनमें हो स्वराज्य' हे गीत सर्वत्र दुमदुमत होते देशातील सर्व राजकीय पक्षांनी भूदान-श्रामदानाच्या कार्यास पाठिंबा दिला होता विनोबा संमेलनात म्हणाले 'सहानुभूतीचा प्याला भरला आहे'

वेरळाच्या मार्गेंतील सर्वांत महत्त्वाची घटना म्हणजे शांति-सेनेची पुन स्थापना 'शांतिसेनेची कल्पना मूळची गांधीजीची अहिंसेचे, करणेचे राज्य स्थापामची त्याची मनीषा होती आणि म्हणून अहिंसेत रक्षण करण्याचे सामर्थ्य आहे हे सिद्ध करायचे होते विनोबा म्हणजे बी 'शांति-सेनेची स्थापना पूर्वीच झाली होती गांधीजी हे शांतिसेनेचे पहिले सैनिक होते आणि ते स्वतःच प्रथम सेनापतिहि होते सेनापति या नात्यानें त्यांनी 'बरेंगे या मरेंगे' हा आदेश दिला आणि सैनिक या नात्यानें त्या आदेशाचे पालन करून ते निपून गेले' ते एकच होते पण एकाच्या आकड्यासारखे होते एखावर नून्ये चडती म्हणजे भला मोठा आकडा बनतो विनोबांचा शांति-सेनेच्या पुन स्थापनेचा उपक्रम म्हणजे एखावर नून्ये चडविण्याचा कार्यक्रम

केरळाचे वयोवृद्ध नेते श्री केलप्पन आणि इतर सहा वसलेल्या कार्यकर्त्यांना केरळ-यात्रेच्या शेवटच्या मुक्कामावर २३ ऑगस्टला जाहीर सभेत शातिसैनिकाची दीक्षा देऊन विनोबांनी शातिसेनेच्या स्थापनेची विधिवत् घोषणा केली.

शातिसैनिकाचे प्रतिज्ञापत्र खालीलप्रमाणे आहे.—

“मी, शातिसैनिकाच्या निम्नलिखित सहाकलमी प्रतिज्ञापत्रावर सही करीत आहे.—

(१) मी आपल्या जीवनात सत्य, अहिंसा, अपरिग्रह आणि शरीरश्रम यांचे यथाशक्ति पालन करेन.

(२) निष्काम सेवा म्हणजे फळाची कामना न ठेवता सेवा करेन.

(३) सत्तेच्या व पक्षीय राजकारणात भाग घेणार नाही; परंतु सर्व पक्षांच्या भाषणांचे सहकार्य आपल्या कामात मिळवीन

(४) जातिभेद, धर्मभेद, वर्गभेद मानणार नाही.

(५) भूदानयज्ञमूलक ग्रामोद्योगप्रधान अहिंसक प्रातीच्या कार्यात अधिकात अधिक वेळ व चिंतन सर्वस्व अर्पण करेन.

(६) शातिसेनेच्या कामाकरता आपले प्राणहि अर्पण करण्यास तयार राहीन.”

ते पावसाळ्याचे दिवस होते आणि केरळात पाऊसहि खूप पडतो. पण शातिसेनेवर भाष्य करताना विनोबांना पावसाने अधिक प्रेरणा मिळते. रोजच्या भाषणात ते नवनवे विचार सागत— “भूमि-समस्येसारखा कंठिण प्रश्न अहिसेनें सोडविला जाऊ शकतो हे ग्रामदानाने सिद्ध झाले आहे देशांत अतर्गत शांति स्थापण्याची व देशाचे रक्षण करण्याची रक्षणकारिणी शक्ति अहिसेत आहे, हे आता सिद्ध करायचें आहे. . . . माणूस प्रेमाच्या वातावरणात जन्म घेतो, त्यातच लहानाचा मोठा होतो आणि त्यातच लीन होतो. आणि तरीहि प्रेम अजून प्रकटत नाही याचे कारण असे की आम्ही फक्त अनुरोधी प्रेम करतो, प्रतिरोधी प्रेम करीत नाही. जो आपल्यावर प्रेम करील त्याच्या-वर प्रेम करणे म्हणजे अनुरोधी प्रेम. हे तर जनावरातहि आढळतें. चारा घेऊन गेलात की गाय मुद्धा तुमच्यावर प्रेम करते व लाठी घेऊन गेलात की लाय मारू पाहते. आपणहि एवढेंच केले तर जनावरांहून अधिक तें काय केले? माणसाने प्रतिरोधी प्रेम करायला पाहिजे. येशु ख्रिस्तानें शेजाऱ्यावर

प्रेम करा, एकमेकावर प्रेम करा व शत्रूवरहि प्रेम करा असे सांगितले आहे. यांतून प्रेमाची शक्ति प्रकटेल आपल्याला प्रेमाचे आक्रमण केले पाहिजे. शांतिसैनिकाचे प्रमुख शस्त्र नी अस्त्र प्रेम हेच राहिल ... शस्त्र शत्रूला मारू शकतें पण प्रेम शत्रूला मित्र बनवते. . . . शांतिसैनिकाचे काम दुहेरी स्वरूपाचे आहे समाजातील अशातीची कारणें नाहीशी करण्याकरता अहिंसेद्वारा समाजक्रांति करण्याचे भूदान-ग्रामदानाचे काम हे त्याचे नित्यकार्य राहिल व कुठें दगा वगैरे झाल्यास तो शमविष्याचा प्रयत्न करणे हे त्याचे नैमित्तिक कार्य राहिल . . . . जनतेची नित्य सेवा करून शांतिसैनिक सर्वांचा स्नेह व विश्वास संपादन करेल. जाति, धर्म, पय, पक्ष वगैरे भेद न राखता तो सर्वांची माणूस मा नात्याने सेवा करेल दर पाच हजार लोकसंख्ये-करता एक या हिशोबाने सान्या देशभर पचाहत्तर हजार शांतिसैनिक मिळावेत अशी माझी आकांक्षा आहे ”

विनोबांनी स्वतःला 'शांतिसेनेचे सुप्रीम कमांडर' म्हटले. कमांडरचा आदेश होताच शांति-सैनिकांनी अशातीची आग विझवण्याकरता प्राणाचेहि बलिदान करण्यास तयार रहायचे व कुणी आपल्यावर प्रहार करील तर मार-गान्याविषयी मनात प्रेमच वाळगायचे छिस्ताला ज्यानी सुळावर चढविले त्याच्या करता छिस्तानें देवाजवळ प्रार्थना करीत म्हटले की "प्रभु याना क्षमा वर हे अज्ञानी जीव आहेत त्यामुळे आपण काय करीत आहोंत हे त्यांना कळत नाही." हा शांतिसैनिकांचा आदर्श आहे शांतिसैनिकाची वृत्ति कशी असावी हे सांगताना विनोबांनी एक उर्दू शेर म्हटला,

अपनी गर्दन का मुझे कुछ गम नहीं
छम न आ जाये कही तेरे शमशेर मे ।

'माझ्या मानेवर तुम्ही तलवार आहे मला माझ्या मानेची काळजी नाही पण तुम्ही तलवार कुठे बाकडी तर नाही ना होणार, याची काळजी आहे '

बेरळ्यातून बुगें सस्यानाच्या घाटें विनोबा कर्नाटकात गेले. कर्नाटक हा हनुमानाचा प्रदेश. तेथें विनोबांनी झोपलेल्या हनुमानाला जागें करण्यास आरंभ केला. टिपू सुलतान कर्नाटकाचा. त्याचा उल्लेख करून विनोबा जनतेला विचारित 'टिपूच्या सैन्यात तुम्ही हजारांच्या संख्येनें दाखल झालात. मग आता माझ्या या शांतिसेनेतहि तसाच सडनें या. . . . .आज जग

सक्रमणावस्थेत आहे हिंसेवरची श्रद्धा उडाली आहे पण अहिंसेवर अजून वसली नाही अणुबाँबच्या भीतिमुळे हिंसेचा मार्ग सोडला पाहिजे हे बळले आहे, पण अहिंसेच्या मार्गाने प्रश्न कसे सोडवायचे हे मात्र बळले नाही कुठेही दगा किंवा आक्रमण झाल्यास सशस्त्र सेना एकदम तेथे जाऊन शिस्त-बद्ध रीतीने काम करून प्रतिकार करते म्हणून आज सशस्त्र सेनेची प्रतिष्ठा कायम आहे अशा रीतीने प्रसंग येताच तावडतोव जाऊन शिस्तबद्ध पद्धतीन काम करण्याची शक्ति शांतिसेनेने दाखवली पाहिजे तरच जगाची अहिंसेवर श्रद्धा वसेल सैन्यात भीतिमुळे आज्ञा मानली जाते अहिंसेत प्रेमांमुळे, श्रद्धेमुळे आज्ञापालन केले जाईल ”

१९५७ च्या २१-२२ सप्टेंबरला म्हैसूर शहराजवळील येलवाल या गावी, ग्रामदान परिपद आली व सर्वसेवासंघाच्या निमंत्रणानुसार देशातील सर्व प्रमुख पक्षांच्या नेत्यांनी त्या परिपदेत भाग घेतला काँग्रेसचे नेते प. नेहरू, पतंजी, देवरभाई, मोरारजी देसाई, प्रजासमाजवादी पक्षाचे अध्यक्ष श्री गंगाशरणसिंह, कम्युनिस्ट पक्षाचे नेते श्री नवद्वीपाद व श्रेष्ठ अहमद, सर्वसेवा-संघाचे नेते श्री जयप्रकाश नारायण आणि भारताचे राष्ट्रपति राजेन्द्र-प्रसाद इत्यादि सर्व प्रमुख पुढाऱ्यांनी एकत्र जमून दोन दिवस ग्रामदानावर चर्चा केली आणि एकमताने एक ठराव पास केला त्या ठरावात म्हटले आहे की “ग्रामदान चळवळीचे आम्ही स्वागत करतो ज्या मूलभूत तत्त्वानुसार ही चळवळ चालविली जात आहे, त्या तत्त्वाद्वारे खेड्यातील जनतेची सर्वांगीण प्रगति होईल या चळवळीमुळे खेड्याचा आर्थिक विकासही होईल, सहकार्याची भावना वाढेल, जनतेची सर्वांगीण प्रगति होईल आणि भूमिसमस्या सोडविण्याच्या दृष्टीने अनुकूल वातावरण निर्माण होईल अहिंसक पद्धति व ऐच्छिक स्वरूप हे या कार्याचे वैशिष्ट्य आहे भौतिक व नैतिक विकास एकसाथ साधणाऱ्या अशा कार्याला सर्वांनी सहकार्य करावे .. सरकारच्या पंचवार्षिक योजनेला या कार्याने मदत मिळते सरकारची विकास खड-योजना आणि ग्रामदान-चळवळ यांच्यात घनिष्ठ सहकार्य स्थापित होणे इष्ट आहे ” या ठरावावर सर्व नेत्यांनी सह्या केल्या

येलवाल परिपदेच्या वक्तव्यावर विनोबांनी विस्तृत भाष्य केले “सर्व पक्षांच्या प्रमुख राष्ट्रेनेत्यांनी या कार्याला आशीर्वाद दिला आणि ग्रामदानाचा

विचार मान्य केला याचा अर्थ असा की देशाने या कार्यावर पसतीचें शिक्षामोर्तब केले ऋति प्रथम हवेंत होते आणि मग जमीनीवर उतरते हवेंत ऋति झाली आहे हे ओळखन आपण दुष्पट उत्साहाने काम करू या ।।

ग्रामदानामुळे धर्म अर्थ काम भोक्ष या चारी पुरुषार्थांचा विकास होती हे समजावून सांगून विनोबानी म्हटले की “ग्रामदान हे डिफेन्स मेझर आहे देशात गरीब-श्रीमत, भूमिहीन-भूमिवान असे भेद राहतील आपापसातील भाडणें, सघर्ष राहिल तर देशाचे स्वातंत्र्य धोक्यात येईल ग्रामदानामुळे खेड्याखेड्यातील भेद नाहीसे होऊन प्रेमाचें व सहकार्याचे वातावरण पसरले आणि देशाचे स्वातंत्र्य अबाधित राहिल ”

विनोबाची यात्रा जमीनीवर पण चिंतन आकाशाच्या सात्रिध्यात चाले आकाश त्यांना नवेनवे विचार देई ‘ कार्ल मार्क्स म्हणतो की समाजात दोन वर्ग आहेत हॅव्ज आणि हॅव्ज-नॉटस्, ‘आहेवाले आणि नाहींवाले, शोषक आणि शोषित, श्रीमत आणि गरीब ’ पूर्वी मीहि म्हणत असे की ज्याच्याजवळ जमीन आहे त्यानी भूमिहीनाना जमीन द्यावी पण आता माझ्या लक्षात आले की यात विचार-दोष आहे दोन वर्ग आहेत ही कल्पनाच चूक आहे जगात हॅव नॉट (नाहीवाले) कुणी नाहीच सर्वच लोक हॅव्ज (आहेवाले) आहेत ज्याच्याजवळ अगदी काहीच नाही असा माणूस देवानें निर्माणच केला नाही कुणाजवळ जमीन आहे संपत्ति आहे तर कुणाजवळ श्रम करण्याची शक्ति आहे किंवा विद्या आहे ज्याच्याजवळ यापैकी काहीच नाही त्याच्याजवळ प्रेम सर आहेच आजवर प्रत्येक माणूस आपल्याजवळ जें काही आहे, त्याचा उपयोग आपल्या कुटुंबाकरताच करीत असे ज्याच्याजवळ जें काही आहे तें त्यान समाजाला अर्पण कराव, हा ग्रामदानाचा मूलभूत विचार आहे ”

भूदानयात्रा सुरू होण्यापूर्वी विनोबा आपल्या पवनार आश्रमात साधना करीत असतानाची गोष्ट आझाद हिंद फौजेतील एका व्यक्तीने विनोबाना अभिवादन केले ‘जय हिंद’ विनोबानी चटकन् म्हटले— “जय हिंद, जय दुनिया, जय हरि ।’ . कर्नाटकाच्या यात्रेत १९५७ मध्ये विनोबाना नवा मंत्र स्फुरला ‘जय जगत ’ वैशाखाच्या उन्हात लहानशी ठिणगी पडली तरी चडवाग्नि पेट घेता त्याप्रमाणें क्षणानच तो मंत्र चहूकडे पसरला जियें- ।जयें विनोबा जात, जनना जयघोष करी ‘जय जगत ’ विनोबा त्यावर

भाष्य करीत "पधरा वर्षापूर्वी 'जय हिंद' हा मंत्र निर्माण झाला त्यानंतर विज्ञानाची एवढ्या झपाट्याने प्रगति झाली की माणूस चंद्रावर स्वारी करण्याचे घेत रचू लागला तेव्हा आता आपल्याला अधिक ध्यापक वनायचे आहे आणि म्हणून 'जय जगत्' म्हणायचे आहे 'जय हिंद' हे 'जय जगत्' च्या पोटात येऊनच जाते " इंग्लंडमधून आलेल्या परदेशी पाहुण्यांना नवा मंत्र फार आवडला ते म्हणाले 'आज जगाला याचीच गरज आहे'

कर्नाटक यात्रा आणखी एका मंत्राची जननी ठरली शांतिसेनेसबधी बोलताना विनोबांनी केरळात म्हटले होते की 'संन्याला जनतेची समति हवी असते हिंसक संन्यामार्गे लोकशाहीत जनतेच्या मतदानाचे वळ असते त्याप्रमाणे शांतिसेनेलाहि जनतेची समति मिळायला हवी समति-सूचक म्हणून प्रत्येक कुटुंबाने एक नारळ किंवा सुताची एक गुडी या कामाकरता अर्पण करावी" यातूनच पुढे 'सर्वोदय-पात्र' च्या कल्पनेचा जन्म झाला 'मूठभर धान्य आणि जगभर शांति' हा मंत्र देत विनोबा सागत "शांतिसेनेच्या सर्वोदयाच्या कार्याला भारतातील घराघरातून समति मिळाली तरच ते काम फोफावेल समतिदान म्हणून प्रत्येक घरात सर्वोदय-पात्र ठेवावे ह्यात जेवणा-आधी लहान मुलाच्या हाताने मूठभर धान्य टाकले जावे माझ्या पोटात अन्न टाकण्याआधी समाजाला काही तरी अर्पण करायचे, त्याग करून मगच भोग करायचा, ही शिकवण या कार्यक्रमाद्वारे लहान मुलाना मिळेल आणि त्यांना उत्तम सस्कार मिळतील जगाच्या शांततेकरता, सर्वोदयाकरता म्हणजे जगाच्या कल्याणाकरता प्रत्येक आई आपल्या सर्वांत लहान मुलाच्या हातून सर्वोदय-पात्रात रोज धान्य टाकील तर मातेचा मगल आशीर्वाद आम्हाला मिळेल या मूठभर धान्यातून जगाला तारणारी शांतीची शक्ति निर्माण होईल "

वेदात म्हटले आहे 'यत्र विश्वम् भवति एकनीडम्' साऱ्या विश्वाचे घरेटें, विश्वातल्या कुठल्याहि श्वात क्लान्त मानवाचे आश्रयस्थान व्हावे या हेतूने विनोबांनी बंगलोरला 'विश्वनीडम्' आश्रमाची स्थापना करण्याचे ठरवले दक्षिणेच्या चार प्रांतांना जोडणे, उत्तर व दक्षिण भारताला जोडण आणि भारत व विश्वाला जोडणे, हा आश्रमाचा उद्देश आहे हृदये जोडीत जगताला जोडण्याचा हा एक नम्र प्रयास आहे

‘आलों मी दारा’ : ७ :

‘आमुचा स्वदेश, भुवनप्रयामघें वास’ ही अनुभूति घेत विनोबाची महाभारत-यात्रा चालू होती जेथें जेथें ते जात तेथें तेथें प्रभु त्यांच्या सांगाती राही आणि जनहृदयाला वाटे की आपला जन्मोजन्मीचा सखा आपल्याला भेटत आहे जनता अनंत हस्तानी दान देत होती आणि घेत होती ‘मी तुम्हाला ज्ञानासारखी अनमोल वस्तु देतो नी तुमच्या वडून मातीसारखी सामान्य वस्तु घेतो केवढा स्वस्त सौदा आहे हा !’ हे विनोबाचे मन जनतेला पटे जनमनाचा ठाव घेऊन विनोबानी ओढखले की हजारो राजे महाराजे आले व गेले पण भारतीय हृदयावर राजा रामाचीच अबाधित सत्ता चालू आहे दिल्लीजवळच्या एका खेड्यातील घटना विनोबांनी आपल्या भाषणात अक्बर बादशाहाचा उल्लेख केला समेला आलेल्यांत बहुसंख्य मुसलमान होते. विनोबानी सहज विचारले माहीत आहे ना अक्बर बादशाहा ?’ लोक म्हणाले, नाही माहीत ‘बाय तुम्ही अक्बर हें नावच ऐकले नाही !’ विनोबांना आश्चर्याचा धक्का बसला ‘अक्बर हे नाव माहीत आहे आम्हाला. अल्लाह हो अक्बर (परमेश्वर सर्वश्रेष्ठ आहे)’ विनोबाचे डोळे पाणावले. अक्बरसारख्या पराक्रमी बादशाहाला जियें कुणी पुसत नाही तियें इतर चिल्लर राजाची बाय क्या ? पण लोकांना कवीर माहीत होता, तुलसीदास माहीत होना

१९५८ च्या २३ मार्चला निपाणीहून महाराष्ट्रात प्रवेश केल्यावर विनोबा म्हणाले “कवीर व तुलसीदासांच्या राज्यात हिडल्यानंतर मी युद्ध

महावीराच्या राज्यात विहार केला तेथून पुढे चैतन्य व रामकृष्णाच्या राज्यात नी नंतर जगन्नाथाच्या राज्यात माक्षी यात्रा झाली पुढे दक्षिणेत पोतना व वल्लभाचार्यांच्या नी रामानुज, भाणिक्यदाचकर व नम्मालवाराच्या राज्यात भटकून शंकराचार्य व येशू ख्रिस्ताच्या राज्यात नी नंतर वसवेश्वर व पुरंदर-दास यांच्या राज्यात फेरफटका मारून आता मी जानोबा व तुकोबाच्या राज्यात प्रवेश करीत आहे ”

कोल्हापुर जिल्ह्यातल्या आजरे महालान काही ग्रामदाने झाली होती विनोबाच्या यात्रेत ग्रामदानाची सख्या वाढू लागली कोल्हापुरातून रत्नागिरी 'भारताला अनेक रत्ने देणारा रत्नाचा गिरि' जिल्ह्यात विनोबा पादाक्रांत करू लागले जनतेचा अखंड प्रेमवर्षाव चालूच होता पण कोल्हापुरच्या सभेत दहा-पाच लोकानी सभा उघडण्याचा प्रयत्न केला विनोबा म्हणतात मी पुढारी नाही. प्रेम नी विचार देणारा एक सेवक आहे स्वामीला सेवा नको असे समजून विनोबांनी त्या दिवशी जनतेला प्रणाम केला व ते न बोलता परतले भारतातल्या यात्रेतली ही अशी पहिलीच घटना त्यावेळी द्विभाषिकाविरुद्ध चळवळ चालू होती त्यामुळे सुशिक्षिताची मने प्रक्षुब्ध होती

मे महिन्यात पडरपुरला अ भा सर्वोदय-समेलनाच्या निमित्ताने देशभरचे सर्वोदय सेवक जमले होते पाडुरगाचा भक्त पाडुरगाच्या दाराशी आला आणि त्याने दार ठोठावले मागे विहारात वैद्यनाथधामला देवाच्या दर्शनाऐवजी 'प्रसाद' मिळाल्यानंतर विनोबांनी पुरीला जगन्नाथाच्या दाराशी उभे राहून प्रवेश मागितला पण विनोबांच्या यात्रीदलात एक फ्रेंच ख्रिश्चन भगिनी असल्यामुळे त्यांना प्रवेश नाकारला गेला सोबत्यांना जिथे प्रवेश नाही तिथे मीहि जाणार नाही, हे विनोबांना धर्मराजाने सांगितले होते स्वर्गात आपल्या सोबत्याला, कुठ्याला प्रवेश मिळाला नाही म्हणून धर्मराजाने स्वर्गहि नाकारला होता पुरीला गुर नानकानाहि प्रवेश मिळाला नव्हता सेव्हा त्यांनी दाराबाहेर उभे राहून देवाची आरति केली "गगन हीच थाली आहे आणि रविचंद्र हू दीपक आहेत" पुढे केरळातील गुरुवापूरच्या मदिरातहि विनोबांना प्रवेश मिळाला नाही पण कनाटकातील गोवर्णनाथाच्या मदिरात मात्र मुसलमान सोबत्यासह प्रवेश मिळाला होता 'जन नाहे अवधा हा जनार्दन' ही विनोबाची श्रद्धा त्यामुळे त्यांना सर्वत्र देवाचेच दर्शन

घडायचे. तरीहि असह्य साधुमताच्या तपस्येनें पावन झालेल्या तीर्थस्थाना-
विषयीहि त्यांना श्रद्धा वाटे -

पडरपुरला, वडवे मडळींनी विनोवाना मदिरात येण्याचे आमत्रण
दिले. विनोवानी लिखित आमत्रण मागितले, व तें मिळाल्यावर, ज्येष्ठी
एकादशीच्या सुमुहूर्तावर विनोवानी आपल्या सर्व-धर्मावलंबी सोबत्यासह
पाहुरगाच्या मदिरात प्रवेश केला विनोवाच्या सोबत, मुसलमान भगिनी
फातमा, जर्मन व्दिशचन हेमा, पारशी गुलबेन मेहता तसेच ज्यू शीख वौद्ध
जैन धर्मारे सर्व धर्माच्या सोबतमाना देवाचे दर्शन मिळाले आणि आसवाची
फुले अर्चून विनोवानी देवाची पूजा केली पडरपुरचे मंदिर उघडले आणि
महाराष्ट्र-यात्रा सफल झाली असे विनोवा म्हणाले त्या घटनेचे हिंदू-
धर्माच्या इतिहासात फार महत्त्व आहे. धर्माचा सकुचित अर्थ घेऊन दुराग्रह
वाङ्गण्याचे दिवम सपले आहेत. देव भक्ताला दूर ठेवील तर भक्त देवालाच
निरोप देईल अशी परिस्थिति आहे, याची जाणीव समाजाला झाली

महाराष्ट्राच्या यात्रेन ओरिसाचे गाधी म्हणविले जाणाऱ्या श्री गोपबधु
चौधरी याच्या मृत्यूची बातमी आली आणि विनोवाच्या भाषेत “एक भक्त
देवा घरी गेला” गोपवावूच्या कुटुंबातील यच्चयावत् माणसे भूदानयत्राच्या
कामात रगली आहेत असे कुटुंब भारतात विरळाच गोपवावूच्या आधी
उत्तर प्रदेशाचे तपस्वी नेते बाबा राधवदास अखंड पदयात्रा करीत असतानाच
निजधामी गेले आणि विहारचे त्यागी निष्ठावान् नेते श्री लक्ष्मीबाबू यानीहि
पदयात्रा करीत करीतच स्वर्ग गाठला विनोवा म्हणत साठ वर्षे झाली म्हणजे
परलोकाला जायचा पासपोटं मिळाला या सर्व प्रभावशाली सहकान्याचा
वियोग विनोवाना सतत जाणवे पण त्राणीच्या होमकुडात उडी घेणाऱ्या
नवनव्या तरणाकडे पाहून त्यांना प्रभूच्या लीळेचे स्मरण होई

पडरपुरनंतर विनोवा मराठवाड्याकडे वळले मराठवाड्याला भागासलेला
म्हणताना पा जानदेव, एकनाथ, रामदान, याच्या भूमीतल्या लोकाजवळ
श्रद्धेचें भांडवल अमन्यामुळें त्यातून त्राणिकारी शक्ति निर्माण होऊ शकते,
अना विनोवाचा विस्वाम मराठवाड्यात सर्वोदय-यात्राचा व्यापक प्रयोग व्हावा
ही त्याची इच्छा तेथील पुढाऱ्यांनी व जनतेनें पूर्ण करायचे ठरवले घरीघरी
विश्वशांतिरता रोज मूठभर धान्य समाजाला अर्पण करण्याची नवीन

उपासना गुरू झाली तर त्यातून नातीची शक्ति निर्माण होऊ नयेल 'सर्वोदय-यात्राच्या धान्याचा उपयोग शांतिगेनेसाठी म्हणजे समाज-प्रांतिसाठी पुरायचा आहे. लोकांचे घोडेसे दुष्ट दूर करणे हा आमचा उद्देश नाही. तर दुष्टांचे मारण असलेली आजची समाज-रचना थदलविणे हा उद्देश आहे. रोगाचे मूळ नाहीसे झाल्याशिवाय नुगती मलमपट्टी धरण्यांत काय अर्थ ? . . . . आपली लोकशाही यशस्वी करण्याकरता ममाजांत निष्पक्ष, निष्पाम, निर्वैर अशा सेवकाची, शांति सैनिकाची गरज आहे ' त्याचवेळी भारताचे राष्ट्र-पति राजेन्द्रप्रसाद यांनी आपल्या घरात सर्वोदय-यात्रे ठेवल्याची घांती आली विनोबा म्हणाले 'लोकशाहीत इशान्याने काम होणे हुबुमाने नव्हे राष्ट्रपतींनी हा इपारा वेला तेव्हा देशात घरोघरी सर्वोदय-यात्रे ठेवले पाहिजे

औरगावादला महाराष्ट्रातील साहित्यिकांची सभा झाली प्रत्येक प्रांतात तेथील साहित्यिक विनोबाना भेटत असत विनोबा स्वतःला 'साहित्यिक नव्हे, साहित्यिकांचा भक्त' म्हणवीत शब्द-शक्तीच्या महात्म्याचे त्यांना विशेष भान आहे 'आम्हा घरी धन शब्दाचीच रत्ने, शब्दाचीच शस्त्रे, जतन करू' असे हि त्यांना तुकारामाप्रमाणे वाटते साहित्यिकांना ते एवढां म्हणाले की "तुम्हो भूदानावर लिहावे असे मी म्हणत नाही. गुणांच्या सागण्याने साहित्यिक लिहूच शकत नाही मी फक्त एवढेच म्हणतो की मी जो आनंद लुटतो आहे, त्यात तुम्ही सहभोगी व्हा . . . . जगाला आकार देणाऱ्या तीन शक्ति आहेत, विज्ञान, आत्मज्ञान व साहित्य साहित्य हा विज्ञान व आत्मज्ञानाला जोडणारा सेतु आहे " विनोबाचे भाषण ऐकून बिहारचे एक मोठे साहित्यिक म्हणाले "तुम्हाला भेटून फार बर वाटत तुम्ही मधून मधून आम्हाला बोलवात जा " विनोबा हसून म्हणाले "फूल फुलल म्हणजे भ्रमराना बोलवाय लागत नाही "।

धुळ्याचा जेल ही 'गीता प्रवचना' ची जन्मभूमि विनोबानी जेलला भेट दिली व बंधासमोर जुन्या आठवणी सांगितल्या फासावर जाणारे गुन्हेगार भरण्यापूर्वी 'गीताई' मागत नी उपास करून पैसे वाचवून विनोबाना दक्षिणा पाठवत, ती गोष्ट सांगताना विनोबाचा गळा दाटून आला

धुळ्यानंतर पश्चिम खानदेशातील जगलाच्या, अत्राणी महालात यात्रा झाली ऐन पावसाळ्याचे दिवस, रस्त्याचे नावहि नाही दाट जंगल

डोंगर व दऱ्या सर्वांनी मोडता घातला पण विनोबा पुढेंच गेले ‘चलता मुसाफीर ही पायेगा, मजिल और मुकाम’ हें त्यांना माहीत होतें अक्राणी महालात तपस्येच्या समप्रमाणात ग्रामदानाचे प्रमाण वाढू लागले सबंध अक्राणी महाल व अक्कलकुवा याचे ग्रामदान घोषित झाले सारी गावें आदिवासीची होती विनोबा म्हणाले ‘आदिवासी-सेवेचे नवे दालन उघडले गेले’

पढरपुरच्या समेलनातच विनोबांनी काश्मीरला जाण्याची घोषणा केली त्यामुळें पढरपुरनंतर त्यांनी काश्मीरचा सरळ मार्गच धरला वाटेंत येणाऱ्या प्रांतातहि जास्त न हिंडता शक्य तितक्या लवकर काश्मीरला पोहोचायचे ठरले सात महिन्याची महाराष्ट्रातील यात्रा सपडून सप्टेंबरात त्यांनी गुजराथेंत प्रवेश केला सीमेवर ते म्हणाले ‘महाराष्ट्र ही माझी जन्मभूमि पण गुजरात द्विजन्म भूमि आहे, इथें मी खऱ्या अर्थानें द्विज झालो मला ज्ञान मिळाले’ सऱ्या भारतात विनोबा हिंदीत बोलले पण महाराष्ट्रात मराठीत व गुजराथेंत गुजराथी भाषेंत बोलले गाधीजींशी बोलण्याकरता म्हणून ते गुजराथी शिकले होते

नूरत जिल्हा हा विधायक-कार्याचे माहेरघरच ठिकठिकाणीं आश्रम व विधायक-कार्य करणाऱ्या निष्ठावान् सेवकाची सेना आढळते वडोदा विनोबाचे आवडतें शहर तेथें त्यांना बालपणीच्या सर्व रम्य स्मृति आठवल्या विनोबांचा जन्म कुलाव्यातील गागोदा गावी झाला तरी पण वडिलांच्या नोकरीमुळें त्यांचे सारें शिक्षण वडोद्यात झाले वडोद्यातील गल्ली-न-गल्ली त्यांना माहीत दूरवर भटकायला जायचा त्यांना पूर्वीपामूनच नाद एकदा ते रात्री वारालाच भटकायला निघाले राजवाड्यावरून जात असताना दरवानानें पाहिलें पण ते आपल्या धुंदीत पुडें जात होते. परतताना दरवानाने अडवले ‘कोण आहे ? चोर दिसतोस’ विनोबा म्हणाले ‘चोर ज्या रस्त्यानी जाईल त्याच रस्त्यानी परत फिरतो का कधी ?’ वडोद्याच्या सेंट्रल लायब्ररीतील पुस्तक-न-पुस्तक विनोबांच्या नजरेखालून गेलें होतें तेथील मुक्कामात जुन्या मित्रमंडळीचे एक समेलन झाले, तेव्हा विनोबांनी सांगितले ‘मी मंत्रीचे नातें सर्वथेष्ट नातें मानतो मी सर्वांचा मित्र आहे व सर्वांनी माझें मित्र वनावे ही माझी आवाक्षा आहे अर्जुन हा कृष्णाचा भक्त

असूनहि सधा होता. त्याची सध्यभक्ती मला फार आवडते आता दास्य-भक्तीचे युग गेले आहे. सध्यभक्तीचे आले आहे '

वडोद्याला विनोबानी आपले पूर्वीचे घर पाहिले. ज्या घरात आईने त्यांना आपल्या जीवनाद्वारे भक्तीचे सस्वार दिले त्या घरात आईच्या आठवणीने त्याचे हृदय भरून आले. आईला गीता वाचण्याची हीस पण सस्वृत येत नव्हते मराठीहि येतवातच येत होतें. 'विन्या मला मराठीत गीता हवी आहे' विन्याने दोन तीन भापातरे आणून दिली. पण आईला पसत पडेनात "विन्या तूच वा नाही करत रे भापातर' आईने आदेश दिला त्यानंतर अनेक वर्षांनी विन्याने सस्वृत गीतेला मराठीत 'गीताई' च्या रूपाने आणलें तेव्हा आई देवाघरी गेलेली होती पण 'माझ्या आईसारख्या असद्य आयाना उपयोगी पडेल' या भावनेने विनोबानी जणू प्राण ओतून भापातर केले महाराष्ट्रात 'गीताई' च्या पावणे सहा लाख प्रति विकल्या गेल्या आहेत

सौराष्ट्र व सिंधी घ्यापाऱ्यानी वसविलेले कच्छमधील नवीन वदर गाधीधाम पाहून विनोबा अहमदाबादला आले विनोबाच्या भोवती रोजच विशाल जनसमुदाय गोळा होतो व मोठ्या शहरात तर त्याला सागराचेच रूप येतें, पण तरीही अहमदाबादची सभा वैशिष्ट्यपूर्ण वाटली. तीन लाखाहून अधिक लोक तास दोडतास चित्रासारखे तटस्थ बसून गाधी-विचार ऐकत होते सावरमतीच्या आश्रमात विनोबाना गाधीजीच्या सहवासातील काळ पुन्हा साकार झाल्यागत भासला गाधीजी कुणाजवळ तरी विनोबाविषयी म्हणाले होते 'आश्रमात येणारे इतर लोक इथून काही घ्यायला येतात पण हा तरण द्यायला आला आहे' ७ जून १९१६ ला विनोबा गाधीजीजवळ पोहोचले अन 'तेव्हापासून त्यांनी सागाचे नी मी करावें, हेच माझे जीवन' असे ते म्हणत १९४० साली वैयक्तिक सत्याग्रहाच्या वेळी गाधीजीनी विनोबाना विचारले, 'तू प्रथम सत्याग्रही व्हावेंस अशी माझी इच्छा आहे. पण तुझ्या मार्गे कामे अनेक' वेळ मिळेल का तुला?' विनोबानी चटकन उत्तर दिले 'वापू मला तुमचा हुकुम म्हणजे यमराजाच्या हुकुमासारखा वाटतो तुम्ही म्हणाल तर या क्षणी देखील माझी तयारी आहे'

ग्रामदानात मोठ्या जमीनदाराना भय वाटते असे आढळताच विनोबानी लोकाना सांगितले 'ग्रामदान म्हणजे अभयदान'. ग्रामदानात

कुणालाच कसले भय नाही यात सर्वांचे कल्याण आहे सर्वोदय-पात्रावावत ते लोकाना सागत “आपले काम ऐच्छिक आहे ऐच्छिक काम हें जवरीनें केल्या जाणाऱ्या कामापेक्षा अधिक लवकर व उत्तम होतें हें आपण सिद्ध करू तरच अहिसेचे राज्य येईल ”

गुजरायेंतून राजस्थान भेवाडला मीरावाईच्या मदिरात, समाजाची सर्व बघनें फेकून देऊन, भक्तीच्या मस्तीत रगणाऱ्या मीरेला विनोवानो ‘बड-खोर सत’ अशी पदवी दिली मीरावाईसारख्या भ्रातिकारी सताच्या भूमीतल्या स्त्रिया आजहि पडद्यात आहेत याचे विनोवाना दुःख होई स्त्रियांनी ब्रह्म-विद्येच्या क्षेत्रात पराक्रम करावा ही त्याची मनीषा आहे अजमेरच्या सर्वोदय-समेलनात ‘ब्रह्मविद्यामदिरा’ ची स्थापना करून त्यांनी देशभर सर्वोदयाचे काम करणाऱ्या निवडक दहा ब्रह्मचारीणी भगिनीना पवनारच्या आपल्या परधाम आश्रमात प्रतिष्ठित केले

अजमेर हे मुसलमानांचे मोठें तीर्थक्षेत्र मक्केनंतर अजमेरचा मान आहे दरवर्षी हजारो मुसलमान तेथें यात्रेकरता जमतात मागे देशाच्या फाळणी-नंतर एकदा विनोबा अजमेरला आले तेव्हा त्यांनी तेथील दर्ग्याला भेट दिली होती दर्ग्यात मुसलमानासोबत नमाजमध्ये भाग घेऊन त्यांनी स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणाची सस्कृत प्रार्थनाहि म्हटली होती त्यानंतर हजारो मुसलमानांनी तेथील पद्धतीप्रमाणें त्यांच्या हाताचे चुबन घेऊन आपली श्रद्धा व्यक्त केली होती या यात्रेत विनोबा आपल्या सर्व धर्माच्या सोबत्यांना घेऊन दर्ग्यात गेले पडरपुरसारखाच सोहळा झाला मशीदीत स्त्रियांना प्रवेस नसे पण विनोबासोबत अनेक स्त्रियाहि तेथें गेल्या व सर्वांनी मिळून तेथें सर्व-धर्म-प्रार्थना म्हटली

राजस्थाननंतर पंजाब बाला देशाच्या फाळणीमुळें पंजाबला फार सहन करावे लागले होतें शेंकडो घरे उध्वस्त झाली होती हिंदु आणि मुसलमान दोघांच्याहि रक्ताच्या नद्या वाहिल्या होत्या पण आज पंजाब ते सारें विसरला होता गुरु नानकाचे भजन गात विनोबाचे स्वागत करीत होता.

‘ना को वेंरी नाही वेगाना ।

सकल सगी हमको वनी आई’

आमचा कुणीहि वेंरी नाही की कुणी आम्हाला परवा नाही सगळ्यांनी

आमचे चागले जमते, ... फाळणीच्या वेळच्या भयकर कहाण्या सागून पजाबी लोक म्हणत 'त्यावेळी आमची सर्वांचीच डोकी फिरली होती हिंदू शीख मुसलमान सारे माथेफिरू बनलो होतो पण माणूस मुळात चागला आहे'

पजाबातील शीख बधुभगिनीची विनोबावर विलक्षण श्रद्धा. गुरु नानकाच्या उपनिषदासारख्या, आकाराने लहान पण गुणाने भारी असलेल्या 'जपुजी' या ग्रथाचा विनोबा तेथील यात्रेत रोज सध्याकाळी पाठ करित व त्यावर भाष्य करित 'जपुजी' ने विनोबाचे चित्त खेचले त्यातील वचनें सागून ते सर्वोदयाचा विचार समजावीत—“आपल्याला निर्भय आणि निर्वैर बनले पाहिजे ”

“आई पथी सगल जमाती, मन जीतं जग जीतु ”

'सगळे पथ आमचे आहेत, मन जिंकले म्हणजे जग जिंकले' हे गाणे गात विनोबा पठानकोटला पोहोचले तिथून काश्मीर व पाकिस्तान एका हाकेच्या अंतरात आहेत भारत आणि पाकिस्तान दोघानाहि पाण्याच्या रूपानें नवे जीवन देणाऱ्या रावी नदीचा पुल ओलाडून १९५९ च्या मे महिन्यात बुद्धजयतीच्या मूहूर्तावर विनोबा काश्मीरला पोहोचले

* * *

- मोहब्बत का पैग़ाम [प्रेमसंदेश] : ८ :

तुलसीरामायणात सीतास्वयवराच्या प्रसगाचे मजेदार वर्णन आहे. प्रभु रामचन्द्र घनुप्याजवळ गेले तेव्हा सभा-मंडपात वसलेल्या लोकांच्या मनात निरनिराळी भावना-तरंग उमटले. रमणीना तो कामदेव वाटला, मल्लाना प्रतिमल्ल नी रावणाला दानु 'जाको रही भावना जैसी। प्रभुमुरति देखी तिन सैसी' ज्याची जशी भावना, त्याप्रमाणे त्याला प्रभुमूर्ति दिसली. काश्मीरात जाणारेहि नानाविध भावना घेऊन जातात. विनोदानी काश्मीरच्या पहिल्याच भाषणात आपला उद्देश सांगितला की 'इये मी पहायला ऐकायला नी प्रेम करायला आलो आहे कुराणात पैगवराची एक कथा आहे. अबुबकर ह्या त्याचा आवडता शिष्य, असे लोक समजत. एकदा कोणीतरी त्याना त्यावहल विचारले तर ते म्हणाले की 'जर अल्लाची तशी परवानगी असती तर मी अबुबकरवर इतराहून जास्त प्रेम केले असतें तेव्हा अल्लाच्या हुकुमानुसार मी सर्वांवर समान प्रेम करीन '

हिमालयाच्या अगाखांचावर खेळणाऱ्या, शैलम-चिनाबच्या नी असह्य जल-प्रवाहाच्या निर्मल जलानें आपली तुटपुजी भूमि सिंचित, फळा-फुलानी बहरलेल्या वागासोबत राहणाऱ्या साध्या भोळ्या काश्मीरी लोकाचा प्रदेश आज जगाच्या राजकारणातली एक गुतागुतीची समस्या होऊन बसला आहे याची तेथील निवासीयाना कल्पना देखील नसेल. १९४७ च्या १५ ऑगस्टला स्वराज्य आलें, भारताचे विभाजन झाले, सर्व देशी सत्थानाना भारत व

पाकिस्तानापूर्वी कुठल्याहि प्रदेशात सामील होण्याचा परवाना देऊन इप्रज येथून निघून गेले काश्मीर हे बहुसंख्य मुसलमान वस्ती असलेले, हिंदु राजाचे राज्य होते तेथील राजाने कुठल्याच देशात सामील न होता दोन्ही देशाशी 'जैसे थे' करार वेला फाळणीच्या काळात हिंदु व मुसलमानांच्या स्वतःने सारा उत्तर भारत रगला पण काश्मीरने आपली हिंदू मुस्लिम ऐक्याची परंपरा कायम राखली गाधीजी म्हणाले 'काश्मीर म्हणजे घनदाट वाळोखातला छोटासा दीप आहे'

जेमतेम दोन महिने होत नाहीत तो पाकिस्तानने टोळीवाल्या लोकांना पाठवून काश्मीरवर हल्ला केला काश्मीरच्या राजाने घाबरून जाऊन भारत-सरकारची मदत मागितली काश्मीरचे जननेते शोख अब्दुल्ला यानीहि भारत-सरकारला विनविले राजाने कायदेशीर रीत्या भारतात सामील होण्याच्या करारावर सही केली आणि भारतीय वायुदलाच्या विमानानी काश्मीरच्या धचावाकरता सैन्यासह श्रीनगरकड घाब घेतली श्रीनगरपासून चार मैलावर टोळीवाले येऊन थडकले होते पण भारतीय सेनेने मोठ्या शौर्याने आक्रमणाचा प्रतिकार केला टोळीवाले मागे पळू लागले, तेवढ्यांत हा प्रश्न युनोत गेला आणि युनोच्या मध्यस्थीने लढाई बंद झाली दोन्ही फौजांना जागच्या जागी थांबायचा आदेश आला त्या क्षणापासून भारत व पाकच्या फौजा त्याच जागी उभ्या आहेत जेथे लढाई थांबली त्या रेषेला सीझ फायर लाईन (युद्ध बंदी रेषा) म्हणतात या रेषेने काश्मीरचेहि दोन तुकडे झाले एक तुकडा अजूनहि पाकिस्तानच्या ताब्यात आहे त्याला त्यांनी 'आझाद काश्मीर' हे नाव दिले आहे

काश्मीर हे कुणाचे आहे, असा प्रश्न लोक विचारीत तेव्हा विनोबा म्हणत 'काश्मीर हे जगाचे आहे हिंदुस्थानहि जगाचा आहे व पाकिस्तानहि जगाचा आहे या विज्ञान-युगात आता वेगवेगळे देश राहणार नाहीत सर्व जगाचे एक राज्य वनेल व आजचे देश त्याचे प्रांत होतील .. येथील लोक म्हणतात काश्मीर आमच्या बापाचा आहे मी त्यांना सांगता की काश्मीर तुमच्या बापाचा होता हे खरे आहे पण आता तो तुमचा राहीला नाही आता वाळ बदलला आहे सबुचित राष्ट्रवादाचे दिवस संपले आहेत "

नयनरम्य सृष्टिसौंदर्याने नटलेली घाट चालताना डोक्यावरून विमाने

उडत. दिल्ली ते माँस्को आठ तासात नेणारे जेट विमान अवघ्या सात मिनिटांत हिमालय ओलाडतें हे वळल्यावर विनोबा म्हणू लागले 'पर्वत वह सबसे ऊचा हमसापा आसमाका । वह सतरी हमारा वह पासर्वा हमारा' असे कवि इकवाल म्हणत, तो जगातला सर्वांत ऊच पर्वत फक्त सात मिनिटात पार केला जातो. याचा अर्थ असा की विज्ञानाने भौतिक अंतर नाहीसे केले आहे. आता मानसिक अंतर नाहीसे करण्याचे काम अध्यात्माला करायचे आहे. विज्ञान आणि अध्यात्माचा संयोग शाल्यास भूतलावर स्वर्ग अवतरेल, नाही तर विनादा ओडवेल. विज्ञान आणि आत्मज्ञान हे दोन्हीहि माणसाला व्यापक बनायला सागत आहेत.

भौगोलिक दृष्टीने काश्मीरचे तीन तुकडे आहेत. चिनाब नदीच्या खोऱ्याचा दक्षिणेकडील जम्मू विभाग हा बहुसंख्य हिंदू वस्तीचा आहे. झेलम नदीच्या खोऱ्याचा काश्मीरचा भाग हा बहुसंख्य मुसलमान वस्तीचा व ईशान्येकडील लडाखचा भाग हा बहुसंख्य बौद्ध वस्तीचा असून तेथील सस्कृतीवर तिबेटी सस्कृतीचा प्रभाव आहे. राज्याचे नाव 'जम्मू आणि काश्मीर' हे आहे. विनोबा तेथील लोकाना विनोदाने म्हणत 'अरे, नुसते जे. के. एल्. स्टेट म्हणा. एल्. गाढाल तर लडाखवर दुसरे लोक हक्क सांगू लागतील. भारतातून काश्मीरमध्ये येण्याकरता पूर्वी परमिट लागे पण विनोबाच्या आगमनासोबतच परमिट-पद्धति नाहीशी होऊन काश्मीर सर्वांना खुलें झाले.

काश्मीर राज्यात सीलिंगचा कायदा पूर्वीच झाल्यामुळे कुणाजवळ जास्त जमोन राहिली नव्हती. विनोबा येण्यापूर्वी येथे कोणीहि प्रचार देखील केला नव्हता. अगदी कोरी पाटी होती. तरीहि रोज भूदान मिळू लागलें व 'जमीन देणाऱ्या वाचा' च्या दर्शनाकरता हिंदू मुसलमान वाघव दूरदूरच्या भागातून रोज येऊ लागले विनोबानी सर्व धर्मांचा भक्तिभावाने अभ्यास केलेला आहे. मूळ कुराण वाचता यावे म्हणून ते अरबी भाषा शिकले. कुराणाचा बराचसा भाग त्यांनी पाठ केला आहे. थेट अरबी उच्चाराने कुराण म्हणताना पाहून मोलाना आझादानी त्यांना 'हाफिज' (विद्वान) ही पदवी दिली होती. काश्मीर यात्रेत रोज दुपारी अकरा वाजता कुराणाची तिलावत (पाठ) करण्याचा कार्यक्रम सुरू झाला. शेकडो मुसलमान बंधू थडेने या कार्यक्रमाला

हजर राहत. विनोबा प्रथम लोकांना कुराण म्हणायला सागत नंतर स्वतः म्हणत व त्यावर भाष्य करीत. मोठमोठ्या मौलवीच्या कुराणपाठात विनोबांना चूक आढळते आणि विनोबाच्या कुराणाच्या अगाध ज्ञानाची साक्ष पटल्यामुळे सारे लोक आश्चर्यचकित होत. दहा-पाच दिवसातच खेडोपाडी यातमी पसरली की 'पैगंबराच्या सदेशाची पुन्हा आठवण करून द्यायला एक बाबा (सत) पायी चालत आला आहे.' कुराणातील वचने सामून विनोबा भाषणात म्हणत की 'जमीनीचा मालक अल्ला आहे जो माणूस स्वतःला जमीनीचा मालक म्हणवेल तो घरा मुसलमान नाही, काफिर आहे जमीनीची मालकी सोडून ग्रामदान करणारा हाच सच्चा मुसलमान आहे' लोक आनदाने माना डोलावीत म्हणत—'बाबा खर सागतो आहे' एका मुक्कामावर चार दोन सनातनी मौलवींनी विनोबाना विचारले 'तुम्ही कुराण अक्षरशः मानता का?' विनोबा म्हणाले 'मी कुठलाच ग्रन्थ अक्षरशः मानत नाही. वेद, कुराण, वायवळ या सर्व ग्रंथातून मी आवश्यक तेवढा भाग घेतो. कुठल्याहि ग्रंथाचे ओझे डोक्यावर दाळायला मी तयार नाही.' ..... 'तर मग तुम्हाला कुराणाचा आधार घ्यायचा अधिकार नाही.' मौलवींनी सूचना केली. विनोबा हसले नी जाहिर समेत विनोदानें म्हणाले 'हे लोक मला पैगंबराचे नाव घेऊ नका म्हणतात. ठीक आहे आता मी माझेच नाव घेऊन विचार सागेन' यावर साऱ्या काश्मीर भर खळबळ उडाली. 'बाबाला कुराण म्हणायला बंदी घालणारे हे कोण धर्ममार्तंड? बाबा सगळ्याहून अधिक सच्चा मुसलमान आहे' कुराणातील वचनाचा आधार घेत सर्वोदय-विचार सांगण्याची विनोबाची पद्धत चालूच राहिली "खुदान तुम्हाला जी थोडीशी भाकरी दिली आहे, त्यातील हि एक हिस्सा दान दिला पाहीजे असा पैगंबराचा आदेश आहे तेव्हा थोडी जमीन असलेल्यानी देखील भूदान द्यावे."

जम्मू शहरातला मुक्काम आटोपून विनोबानी युद्धवदी-रेपेच्या जवळील प्रदेशाची यात्रा सुरू केली साऱा भाग भारतीय सैन्याच्या छावण्यांनी व्यापलेला. ठिकाठिकाणी सैन्याधिकारी व शिपाई भेटत व श्रद्धेने विनोबाचे विचार ऐकत. 'सैन्यातील लोकांत इतका भक्तिभाव आहे, हे पाहून मला सानदारचर्य वाटले,' असे त्यानंतर विनोबा नेहमी म्हणत नौशेरा हे भारतीय सैन्याचे एक प्रमुख ठाणें. तेथें सैन्यातील लोकांच्या खास समेत बोलताना विनोबानी गीतेचे

तत्त्वज्ञान सांगितले "तुम्ही तुमच्या स्वधर्मचि पालन करा निर्भय आणि निर्वैर वृत्ति राखा विज्ञानाच्या या युगात हिंसेने कुठलेच प्रश्न सुटणार नाहीत आपल्याला सर्वांना विश्वनागरिक बन्याचें आहे" नौशेऱ्याच्या मागच्या लढाईत पराक्रम करणारे मेजर जनरल यदुनार्थसिंग हे सेवानिवृत्त झाल्यानंतर काश्मीर सरकारच्या पब्लिक सर्विस कमिशनचे अध्यक्ष झाले होते. सरकारतर्फे विनावाच्या यात्रेची व्यवस्था पाहण्याचे काम त्याच्याकडे होतें विनोवाचे विचार ऐकून तेहि प्रभावित झाले व त्यानी शांति-सैनिकाच्या प्रतिज्ञा-पत्रकावर सही केली पाकिस्तानच्या हल्ल्याचा प्रतिकार करण्याकरता खेड्याखेड्यात शांति-सेना स्थापली जावी व लोकाना आश्रमण करणाऱ्याशी असहकार करण्यास तयार करावें, हा विनोवाचा विचार अनेकाना पटे नौशेऱ्या-हून पाकिस्तानची सीमा फक्त दोन मैलावर आहे तेथील जनतेला 'हमारा कौल (मंत्र) जय जगत् ' चा उद्घोष करताना पाहून विनोवा म्हणाले "खूप जोरात म्हणा जय जगन्, म्हणजे पाकिस्तानात ऐकू जाईल नुसता उद्घोषच नव्हे तर त्यानुसार आचरण कराल तर त्याचा पाकिस्तानवर व सर्व जगावर परिणाम होईल "

संन्यातील लावाच्या तांडी 'त्या टेकडीपलीकडे दुश्मन (शत्रू) ची फौज आहे,' ही भाषा होती ते पाहून विनोवा म्हणाले "दुश्मन नका म्हणू शेजारी किंवा दोस्त म्हणा जगात कोणीहि आपले दुश्मन नाही, सर्व दोस्त आहेत आपण निर्भय बनू, कुणाला धावरणार नाही व कुणाला आपली भीति वाटेल अस काही करणार नाही तर जगात सगळे आपले मित्रच आहेत अस आपल्याला आढळेल . . . घरे शौर्य शस्त्रावर अवलंबून नाही. माजर उदरावर हल्ला करते नी कुऱ्याला धावते त्याचप्रमाणे शस्त्रधारी माणसे, आपल्याहून अधिक शक्तिशाली शस्त्रे पाहून धावतात देह विनाशी आहे, आत्मा अमर आहे याचे भान झाले म्हणजेच माणूस धरा शूर बनतो आपण सीमेच्या या वाजूला खेड्याखेड्यात ग्रामदान करून प्रेमाचे व सह-कायचि वातावरण निर्माण करू या म्हणजे त्याचा परिणाम सीमेच्या पलीकडे देखील होईल "

ईशावास्य उपनिषदात म्हटले आहे की ज्ञानी पुरुष सर्व भूतमात्रात आपले रूप पाहतो म्हणून सर्वांवर प्रेम करतो, कुणाचाहि तिरस्कार करत

नाही. विनोबाच्या हृदयात मानवमात्राविषयीच नव्हे तर भूतमात्राविषयी असलेल्या प्रेमाचे प्रतिबिंब जनमानसात दिसे. सीमेच्या पलीकडील पाकिस्तानच्या एका लहानशा खेड्यातील कथा. भारतातून गेलेल्या एका माणसाला तेथील लोकानी उत्कठेने विचारले 'तुमच्याकडे आला तो बाबा इकडे कधी येईल?' भारतीय माणूस म्हणाला 'काय सांगावं तो तर यायला तयार होईल; पण तुमचे सरकार देईल का परवानगी?' पाकिस्तानच्या ग्रामीणांनी चटकन उत्तर दिले 'का नाही देणार? बाबा काय फक्त भारताचाच आहे? तो तर साऱ्या जगाचा आहे! अन् तो इथे येईल तर इथली जमीन दुसरीकडे का घेऊन जाणार आहे? इथल्या श्रीमंताकडून जमीन घेईल व गरीबाना वाटे' ..... विनोबा म्हणतात "आमची मोठी मजदार शेती चालते. आम्ही पेरतो एका ठिकाणी नी उगवते दुसऱ्याच ठिकाणी."

युद्धवदी-रेयेजवळचे रजौरी हे ठाणें पाहून पुढे पूछ या शहरात मुक्काम झाला पूछ तीन वाजुनी पाकिस्तानच्या प्रदेशानें घेरलेले आहे पूछच्या लडाईचे एक प्रमुख सेनानी कर्नल हिरानन्द विनोबाच्या यात्री-दलाचे व्यवस्थापक होते तेहि शातिसैनिक झाले. खेड्याखेड्यातील लोक शातिसैनत दाखल होऊं लागले होते. "सगळे धर्म एकच शिकवण देतात. सर्व धर्मग्रथाचे अध्ययन करा. धर्माचे नाव घेऊन झगडे करण्याइतका मूर्खपणा दुसऱ्या कशात नाही. या नगरातून जगाला प्रेम सदेश द्या."

पूछहून हिमालयातील 'पीर पजाल' ही पर्वतमाला ओलाडून काश्मीर-धाटीत प्रवेश करायचा होता. मार्गाने सर्वांत उंच शिखर साडे तेरा हजार फूट उंचीचे. अन् दिवसहि पावसाळघाचे. विनोबानी दोन जुलैला पहाटे पूछचा निरोप घेतला तेव्हा मुसळधार पाऊस पडत होता. वाळघा ढगानी सारें आवाश घ्याप्त होतें. वाटेंत एक नाला आला पावसाळघात पहाडातील नद्यानाल्याना अचानक पूर येतो व गावेच्या गावें वाहून जातात. नाल्यात गुडघाभर पाणी पाहून विनोबा आत शिरले. सोबतचे स्थानीय अधिवारी व सैन्याधिकारी एकदम ओरडले 'परत फिरा पाणी वाढतें आहे'. पण विनोबाना परत फिरणें माहीत नाही. त्याचे पाय पुढे पुढेच जातात. पाणी वाढतच होतें. काही निवडक साथी तेवढे विनोबाबरोबर होते. बाकी सारे लोक सामानासबट विनाऱ्यावर उभे होते. विनोबांनी वलतीराबट शब्द ठेकळ

मात्र अन् पर्वताच्या उचीची पाण्याची लाट आली विनोवा सोवत्यासह सुरक्षित मुक्कामी पोहोचले वाटेत आणखी एका ठिकाणी 'लॅन्ड स्लाइड' (पर्वत ढासळणे) झाला क्षणान एक टेकडी कोसळली पण विनोवाच्या दोन पावलें मागे त्यामुळे कुणाला काही इजा झाली नाही पुढच्या यात्रेची ही नुसती चुपुक होती

पाकिस्तानच्या सीमेजवळ पर्वतमालेतील कठिण पायवाट एकीकडे उच डोंगर व दुसरीकडे घोल नदी सोवतचे अधिकारी विनोवाच्या सोवत्याना वजावीत 'समाळून चला जरा पाय घसरला की नदी तुम्हाला थेट पाकिस्तानात नेईल' यावर विनोवा म्हणत " ही नदी सुद्धा सागते आहे की एक व्हा पण मूखं माणूस तें ऐकत नाही ' उच डोंगराच्या व छोटघारा नदीच्या काठाशी वसलेल्या मडी राजपुर या रमणीय छेडघात लाकडी पूल ओलाडून विनोवानी प्रवेश केला तेव्हा गावकऱ्यांनी मोठ्या आनदानें त्याचे स्वागत केले अन् दुसऱ्याच दिवशी नदीचे पाणी विलक्षण वाडून गेलें व अर्घा गाव वाहून गेला पाणी वाडताना पाहून लोकानी विनोवाना एका उच टेकडीवर नेले पर्वताच्या उतरणीवरची छोटी छोटी हिरवी शेतें, लाकडाची सुकक घरें नी नदीकिन्यावरचे उच वृक्ष हे सारें वाही क्षणात वाहून जाताना पाहून जीवनाच्या क्षण-भंगुरतेचे साक्षात् दर्शन घडले वायरलेसने सदेश आला की साऱ्या काश्मीरभर भयकर पुरामुळे हाहाकार माजला आहे सगळे रस्ने तुटले आहेत पूल वाहून गेले आहेत विनोवाची पुढची पायवाटहि पावमामुळे व पर्वत ढासळण्या-मुळे असून नसल्यासारखी झाली आहे तेव्हां पुढें जाणें अशक्य आहे मागें फिरण्यावाचून दुसरा मार्ग नाही काश्मीरच्या पतप्रधानांनी मागें फिरण्या-विषयीचा आवाजून सदेश पाठवला विनोवा म्हणाले "हा विनोवा एवढा परत फिरला तर पुन्हा कधी काश्मीरानें येणार नाही विनोवा मागें फिरू शकत नाही " जनरल यदुनार्यामिगना पुढची वाट पाहण्याकरता पाठवून देऊन विनोवा घ्यानमान झाले

विनोवाच्या यात्रेंत यात्रेची सर्वे व्यवस्था जनता करी पण काश्मीरात स्थानी सरकारचे आतिथ्य स्वीकार केले होतें पहाशावरच्या या कठिण यात्रेंत सामान वाहणाऱ्या स्त्रोतासमून ती सर्वे व्यवस्था वाहणाऱ्या मडटीपर्यंत पाऊलागें स्त्रोताची टोळी बनली होती त्यांत विनोवाचे सोबती पण सातथ होती.

मडीला येऊन पाच दिवस होऊन गेलेले जवळचे रेशन सपत आलेले पुढच्या वाटेवर रेशन मिळण्याची काहीच शक्यता नाही सगळे चिंताग्रस्त, पण विनोबा आपल्या मस्तीत. ९ जुलैला पहाटे ते एकटेच पुढे निघाले दोन सोबती मार्गे धावले धावपळ सुरू झाली पार्सनफरच्या उच उच वृक्षाच्या सातिध्यातील डोंगरातील नद्यानाल्याना ओलाडीत घसरड्या पाऊल वाटेवरून विनोबा लोरेन या पुढच्या मुक्कामी कसे पोहोचले याचे सर्वांना कोडे वाटले दुपारपर्यंत सामानासकट सर्व सोबती वसेवसे तेशे पोहोचले पण रेशन अगदी सपलेने. सध्याकाळी काय खायचे हा प्रश्न तास दोन तास निपून गेले आणि पूछच्या लोकानी पाठवलेलें धान्य घेऊन येणारे मजूर वाट चुकत चुकत नेमके लोरेनला पोहोचले लोरेन एक ऐतिहासिक महत्त्वाचे ठिकाण आहे गजनीच्या महमदानें याच मार्गाने काश्मीर स्वारी करण्याचा तीनदा प्रयत्न केला होता पण निसर्गहि प्रतिकूल झाला आणि लोरेनच्या लोकानीं मोठें शौर्य गाजवून त्याला पिटाळून लावले अखेरीस निराश होऊन तो परतला याचा उल्लेख करून विनोबा म्हणत " तो शस्त्र घेऊन काश्मीर जिंकायला आला म्हणून त्याला परत फिरावें लागले मी प्रेम घेऊन जिंकायला आलो म्हणून पुढे जाऊ शकलो "

लोरेननंतर सर्वांत कठिण चढण आली उच उच पठारावर छोट्या तबूत रात्र घालवायची व सकाळी चालायचे हा कार्यक्रम थडीमुळे रात्रीची शोपहि घेणें मुश्किलच वाट चालताना विनोबा दर शंभर पावलानंतर अर्धा मिनिट थांबत व मागे वळून पाहून म्हणत " स्वर्गारोहण चालले आहे रे. आपले कोण कोण गळून पडलयु ? " राक्षसी उचीच्या पार्सनफर आणि भग देवदार वृक्षाची सोबत दोनतीन दिवस झाली पुढें अधिव उचीवर गेल्यावर छोटी छोटी झुडपेंच तेवढी सोबत करू लागली अकरा हजार फुटावर पोहोचल्यावर वारीक नाजूक रंगीवेरगी फुलाचा गालीचा लागला त्यानंतर नुसते भले मोठे खडक नी साडेबारा हजार फुटानंतर चहूकडे बर्फच बर्फ. एका सध्याकाळी गाराचा पाऊस झाला सगळे धावरले तय्त जाऊन दाटी-दाटीनें वसले या भागांत वपाळमोक्ष होईल एवढे मोठे गाराचे दगड पडतात विनोबा हसले ' आता पाऊस वद होईल घायरू नवा ' अर्ध्या तासान पाऊस परोपरच वद झाला दुसऱ्या दिवशी अखेरची सर्वांत कठिण चढण लागली दोन स्थानीय गावकऱ्यांचे हात धरून विनोबा पावठे टाकीन

होते आकाश निरध्र होतें सूर्य हळूच डोकावला नी सर्वांनी सुटकेचा निश्वास टाकला त्या दिवशी वारा किंवा पाऊस आला असता तर एकहि माणूस वाचणें शक्य नव्हतें स्वच्छ सूर्यप्रकाशात विनोवा साडेतेरा हजार फुटावर पोहोचले. बर्फाच्या शिलेवर बसले आणि वेदोपनिषदातील मंत्र, ज्ञानदेवाची व इतर सताची भजने गाऊ लागले प्रार्थना सपली ध्यान मुरू झाले हिमालयाच्या त्या उचीवर बर्फाच्या शिलेवर बसून विनोवानी कन्याकुमारीला सागरातल्या शिलेवर बसून केलेला प्रतिज्ञेचा पुनश्चार केला " भारतातल्या पाच लाख खेड्यात ग्रामस्वराज्य स्थापन होईपर्यंत भाशा सचार चालूच राहील "

पीर पजालच्या त्या उच शिखरावर उभे राहून विनोवानी चहूकडे दृष्टि फिरवली सोबतचे सैन्याधिकारी माहिती देऊ लागले ' त्या पर्वतापलीकडे पाकिस्तान नी तिबेटे अफगाणिस्तान इकडे तिबेट, चीन आणि या बाजुला रशिया ' सगळें जग जणू डोळ्यात सामावले गेलें अन् समोर सूर्याच्या सोनेरी किरणात चमचमणारे निळ्या आकाशाच्या पार्श्वभूमिवर खुलून दिसणारे नागा पर्वताचे अठ्ठावीस हजार फूट उचीचे धवल हिमवान शिखर ! देवानें डोळे दिले त्याचें सार्यक झाल्यागत वाटले हिमालयाच्या दर्शनांनें डोळे तृप्त होतात, सान्निध्याने मन शांत होतें

अडीच हजार फुटाची चढण चढून नी नंतर दोन हजार फूट उतरून विनोवा काश्मीर घाटीतल्या तुगन गावी पोहोचले तेव्हा धीनगरहून औपघे व स्ट्रेचर्स घेंऊन डॉक्टराचा ताडा तेथें उभा होता विनोवासकट सर्व सोबत्याना जिवंत व निरोगी अवस्थेंत पाहून डॉक्टरानाच घेरी आल्यागत वाटले विनोवा स्वत ला ' अल्लाके बन्दे ' (ईश्वराचे दास) म्हणवीत. देवाचे काम करणाऱ्याचे रक्षण देव कसे करतो याचा साक्षात्कार घडला. पीर पजालची पर्वतमाला ओलाडून विनोवानी गुलमर्गचा राजप्रासाद गाठला अन पावसाची झड सुरू झाली विनोवा पीर पजाल ओलाडीपर्यंत जणू पाऊस वारा, वादळ या सर्वांवर कुणीतरी बंदी घातली होती विनोवा उगीच नाही म्हणत की ' मी चालत नाही, मला कुणी तरी चालवतो आहे '

काश्मीर घाटीतल्या (खोरे) पहिल्याच स्वागतात गावकऱ्यानी एक पारसो गीत म्हटलें " तू इथें आलास तर इथून जाण्याकरता नाही तुझ्याबद्दल

आम्हाला सामर्थ्य नी प्रकाश हवा आहे तू इथेच रहा” विनोबा सद्गदित झाले “अशीच प्रेमभक्तीची गीतें मी सान्या भारतात ऐकत आलो प्रत्येक ठिकाणी मला तुमच्यासारखे प्यारे दोस्त मिळाले आणि म्हणून प्रत्येक ठिकाण माझा ‘वतन’ (स्वदेश) आहे असे मला भासले देवानें प्रेम करण्याकरताच आपल्याला जन्म दिला आहे प्रेमाचे राज्य स्थापित करा म्हणजे मी तुमच्या म्हणण्याप्रमाणे इथेच राहीन ’

विनोबा सर्व पक्षाच्या व विचाराच्या लोकाना भेटत व सुखदुखाच्या गोष्टी करत विनोबाजवळ आपले हृदय मोकळे करताना कुणालाहि सकोच वाटत नसे विनोबाचे आईसारखें प्रेम व हट्टी मुलाना आई रागावते तसे रागावणें पाहून लोकांच्या हृदयाचे दरवाजे उघडू लागले सत्तारूढ पक्ष ‘नॅशनल कॉन्फरन्स’, विरोधी पक्ष ‘डेमॉक्रेटिक कॉन्फरन्स, (आता हा सत्तारूढ पक्षात विलीन झाला आहे) प्रजा परिपद तसेच शेख अबदुल्ला याचा ‘प्लेविसाइट फ्रन्ट व पाकिस्तानात जाऊ इच्छिणाऱ्यांचा ‘पोलिटीकल कॉन्फरन्स’ इत्यादि सर्व पक्षाचे लोक विनोबाजवळ मन मोकळे करीत आणि विनोबा त्यांना ‘युक्तीच्या चार गोष्टी’ सागत काश्मीरचा प्रश्न कसा सुटणार यावर विनोबा सागत “आता राजकरणाच्या (सियासत) मार्गानें कुठलाच प्रश्न सुटणार नाही आध्यात्मिक (सहानियत) मार्गानेच सुटणार विज्ञानाच्या युगात राजकारण टिकणार नाही सारे राजकारणी मुत्सद्दी आता शिशिर ऋतूतील वाळक्या पानाप्रमाणे गळून पडणार आहेत त्याचे दिवस सपले आहेत राजकारण माणसाना तोंडत व अध्यात्म जोडते आता तोंडणारी शक्ति कामाची नाही, जोडणारी शक्ति हवी मी एक समीकरणच बनवले आहे—

“ राजनीति + विज्ञान = सर्वनाश

अध्यात्म + विज्ञान = सर्वोदय ”

विनोबानी जन्मूच्या जेलमध्ये जाऊन शेख अबदुल्लाची भेट घेऊन त्याची भूमिका समजून घेतली होती काश्मीरमध्ये ठिकठिकाणी त्याचे अनुयायी भेटत काश्मीरचा प्रश्न जनतेचे मत घेऊन सोडवावा असे त्याचे मत आहे विनोबाना सार्वमताचा मार्ग अयोग्य वाटे गाधीजीना काश्मीरविषयी फार आता होती असे ते लोक अभिमानाने सागत तेव्हा विनोबा त्यांना म्हणत “आज काश्मीर-मुळें भारत व पाकिस्तानात दुराव निर्माण झाला आहे पण दोन्ही देशाना

जोडणे हे काश्मीरचे मिशन आहे, हे विसरू नका " लोक विचारीत जोडण्याचा मार्ग काय ? विनोबा एक नवीनच कल्पना समोर ठेवीत " भारत व पाकिस्तानचे कॉन्फेडरेशन करायला हवे दोन्ही देशाचे प्रशासन आज सारखेच वेगवेगळे राहिले तरी चालेल पण सरक्षण, परराष्ट्रीय धोरण, चलन व आवागमन या चार गोष्टी मध्यवर्ती कॉन्फेडरेशनच्या सरकारकडे रहाव्या दोन्ही देशात खुली ये जा सुरु व्हावी यातच दोन्ही देशाचे भले आहे अर्थात् हे काम जबरदस्तीने होणारे नाही, प्रेमानेच होणारे आहे तेव्हा प्रेम निर्माण करण्याचे काम तुम्हाला करायचे आहे " हे सर्व ऐकून लोकाना प्रथम आश्चर्याचा धक्का वसे पण विचार त्यांना आवडे

पोलिटिकल कॉन्फरन्सच्या नेत्यांनी विनोबाना सांगितले ' काश्मीर पाकिस्तानात जावा असे आमचे मत आहे कारण त्याची आमची सस्कृति एक आहे ' विनोबा म्हणाले " अरे वेड्यानो ! कुठल्या जुनाट युगात वावरताहात तुम्ही ? हे विज्ञान-युग आहे आता जगाचे एक राज्य करायचे आहे त्याचे पहिले पाऊल म्हणून भारत व पाकचे संघराज्य स्थापायला हवे हे काम राजनीतीच्या मार्गाने होणे अशक्य आहे लोकनीतीच्या, अध्यात्माच्या मार्गाने करायचे आहे " विचार तर लोकाना पटले पण हे कसे करायचे ते समजेना ' ग्रामदान, शांति-सेना हा एक आध्यात्मिक मार्ग आहे तुम्ही यात सहकार्य करा '

काश्मीरचे भयानक दारिद्र्य पाहून विनोबाना अतिशय दुःख होई निसर्ग-सौंदर्याची लयलूट असलेल्या या प्रदेशात दारिद्र्य शोभत नाही जिथे दारिद्र्य आहे ती सौंदर्यस्थळे, ब्यूटी स्पॉट्स मला डर्टी स्पॉट्स (घाणेरडी स्थळे) वाटतात असे ते नेहमी म्हणत दारिद्र्य नाहीसे करणे, एक मूलभूत कार्य आहे व त्या कार्यात सर्व पक्षांनी मतभेद विसरून एक दिलाने लागायला पाहिजे असे ते नेहमी सांगत उमलल्या गुलावासारखी कांति असलेल्या दहा बारा वर्षांच्या काश्मीरी बालकाला लाकडाची मोठी घेऊन रात्रभर चालत जावे लागते तेव्हा कुठे आणा दोन आणे मजूरी मिळते ओह्यानुळे त्याची पाठ लहानपणापासूनच वाकने हे पाहून विनोबाना अतिशय वेदना झाल्या व त्यांनी प्रायश्चित्त म्हणून आपले काही सामान स्वतः उचलायला मुद्दवात केली.

रोजच्या प्रवचनात अनेकदा धर्म व आध्यात्मिकतेवर विवेचन करीत विनोबा म्हणत "प्रत्येक धर्माचे दोन भाग आहेत, सकुचित पाथिवता व अध्यात्म. विज्ञान-युगात पाथिकता टिकणार नाही. अध्यात्म मात्र टिकेल व विज्ञानाला दिशा दाखवेल. पाथिक धर्म माणसाना तोडतात, अध्यात्म जोडते. सत्य, प्रेम, करुणा हे शुद्ध अध्यात्म आहे सकाळच्या वेळी प्रार्थना करायची असल्यास हिंदू पूर्वेकडे तोंड करील व मुसलमान पश्चिमेकडे ईश्वर तर सर्व दिशात व्याप्त आहे तेव्हा कोणत्या दिशेकडे तोंड करायचे हा गौण भाग आहे. ईश्वराचे स्मरण करणे हा मुख्य भाग आहे व तेच अध्यात्म आहे. पाथिक धर्म वाह्य गोष्टीवर जोर देतात अध्यात्म अतरंगाकडे लक्ष देण्यास सांगते" विनोबा असे बोलू लागले म्हणजे बाही हितेच्छू सागत 'इथे असे ऐकायची लोकाना सबय नाही. असे बोलल्याने सकट ओढवून घ्याल.' विनोबाना गमत वाटे ते म्हणत "सत्य सांगितल्याबद्दल येशूला सुळावर चढवले गेले नी गाधीवर गोळ्या झाडल्या गेल्या तसेच भाग्य मलाहि लाभले तर मला फार आनंद होईल लोक सुळावर चढवोत की गोळ्या झाडोत, मी सत्य हे सांगणारच" विनोबा निर्भयतेने सत्य सागत गेले व काश्मीरी जनता स्नेह आणि फुलाचा वर्षाव करीत त्याचे समर्थन करीत गेली.

विनोबाना प्रत्येक विचाराला कुराणाचा आधार मिळे "कुराणात उम्मुल किताब व मुतशाबिहात अशा दोन गोष्टीचा उल्लेख आला आहे. उम्मुल किताब म्हणजे धर्माची मूलतत्त्वे, आध्यात्मिकता व मुतशाबिहात हा बदलणारा भाग, पाथिकता..... कुराणात म्हटले आहे की 'प्रत्येक जमातीकरता ईश्वराने वेगवेगळे रमूल (प्रेषित) पाठवले आहेत व ईश्वर सर्व रमूलात बाहीहि फरक करत नाही सर्व प्रेषिताची एक जमात आहे'... ईश्वराला रहमान रहीम, दयाळू वृपाळू म्हटले आहे वरणावान् ईश्वराची भक्ति करायची म्हणजे आपल्याहि जीवनात करुणा आणायची, दीनदु खिताची सेवा करायची, भूमिहीनाना जमीन द्यायची, गरीबाची गरीबी दूर करायची. जो घरा भक्त असेल तो समाजात दारिद्र्य राहू देणार नाही."

भारतातल्या लोकशाहीचे दोष दाखवीत विनोबा म्हणत "आपण लोक-शाहीची पद्धत युरोपातून जशीच्या तशी घेतली आपल्या संस्कृति व परंपरेनुसार त्यात बाही फरक करायला हवे होते ते केले नाही पाश्चात्याची निर्जीव

नक्कल केल्यामुळे आमची लोकशाही केवळ औपचारिक (फॉर्मल) बनली आहे. 'आम्हाला मते द्या म्हणजे आम्ही तुम्हाला स्वर्गात नेऊ' असे प्रत्येक पक्षवाले म्हणतात आणि जनताहि सारे काम निवडलेल्या प्रतिनिधींवर सोपवून निष्प्रीय बनते आपला स्वर्ग आणि नर्क आपल्या हाती आहे, आमचा उद्धार आम्हीच करू शकतो, हे ओळखून जनतेने आपापल्या खेड्याचा कारभार आपल्या हाती घेतला म्हणजे खरी लोकशाही प्रस्थापित होईल दिल्लीमध्ये तयार होणाऱ्या योजनेची खेड्याचे कल्याण होऊ शकणार नाही प्रत्येक खेड्याने आपापली योजना तयार करून त्यानुसार एकजुटीने काम केले म्हणजे देशाचा विकास होईल लोकशाहीच्या विकासाकरता नुसता सवल विरोधी पक्ष असून चालणार नाही, त्याकरता निष्पक्ष सेवकाचा असा एक वर्ग निर्माण झाला पाहिजे लोकशाहीत सरकार नोकर व जनता मालक आहे' पण एखादा शिपाई खेड्यात गेला तरी लोक त्याला घाबरताना तो शिपाई म्हणजे जनतेच्या नोकराच्या नोकराच्या नोकराचा नोकर आहे आणि मालक त्याला घाबरतो !"

काश्मीरकरता भारत सरकार खूप मदत पाठवते पण ती जनतेपर्यंत पोहोचत नाही, मधले लोक खाऊन टाकतात अशी तक्रार सर्वत्र ऐकू येई त्यावर विनोबा म्हणत 'आमच्या पवनारला शेतांना पाणी देण्याकरता एक नाली खोदली होती पण अनुभव असा आला की वरेचसे पाणी नालीच जिरवून टाकते, शेतांना पोहोचत नाही असेच इथे चालले आहे. जनशक्ति जागृत होईल तेव्हाच ही स्थिति बदलेल.' काश्मीरात विनोबा सरकारी पाहुणे असल्यामुळे त्याची सर्व व्यवस्था चांगली झाली तरी सोवत सरकारचे गुप्तचरहि असत असे कोणी सांगताच विनोबा म्हणाले "माझ्या मागेच नव्हे तर चारी वाजूंना गुप्तचर असले तरी मला चालेल ते लोक माझ्याबरोबर राहतील, माझे विचार ऐकतील तर आमचे कार्यकर्ते बनून जातील

प्रेम देत, घेत, प्रेम लुटीत काश्मीर यात्रा चालली होती रोज हजारांच्या सद्येने मुसलमान बाघव 'बाबा' चे दर्शन घ्यायला येत काश्मीरात सर्वत्र हिंदु-मुसलमान एकतेचे अद्भुत दर्शन घडे अनतनागला एकाच आवा-
रान मंदिर व मशीद आहे गेली चारसो वर्षे हजारां हिंदू मुसलमान एका लहानशा दरवाजातून त्या आवारात प्रवेश करतात मीराबाईप्रमाणे काश्मीरात लल्लेद्वरीचे जनमनात विशेष स्थान आहे ती ज्ञानदेवाची समवालीन..

शैवसंप्रदायातील अद्वैत विचार मानणारी भक्त, विदेहावस्थेला पोहाचलेली, नवगनावस्थेत हिंडे पीरपजालच्या बर्फावरून चालताना विनोबाना तिचे सतत स्मरण होई लल्लेची गीते आजहि काश्मीरची मुसलमान जनता मोठ्या प्रेमाने गाते

काश्मीर हे भारतमातेचे मस्तक सर्वोदय-ममाजाच्या स्थापनेतहि काश्मीरने अग्रगामी घनावे अशी विनोबाची आकाशा काश्मीरची चार महिन्याची यात्रा संपवून विनोबा पुन्हा पठानकोटला परतले तेव्हा काश्मीरच्या रमणीय निसर्गसौंदर्यापेक्षा सौम्य शांत प्रेमळ काश्मीरी लोकांच्या हृदय-सौंदर्याने त्यांना भारावून टाकले होते विनोबा दूर दूर निघून गेले पण वातावरणात फळाफुलाच्या सुगंधात स्वराची धुंदहि मिसळली होती —

“तू आमच्याकडे आलास, तो परत जाण्याकरता नव्हे माणूस पोपटाला बोलायल शिकवतो पण जगलातल्या मनेला प्रेम करायला कोणी शिकवले ? आम्ही हि त्या मनेप्रमाणेच कुणी न सागता, शिकवता प्रेम करीत आहोत प्रेमाच्या दुनियेच्या वादशाहाने आपला जरतारी मुकुट फकीराच्या स्वाधीन केला आहे ”

* * *

अहिंसेचा साक्षात्कार : ९ :

वेदामध्ये विस्वामित्र ऋषि 'विपाट शत्रु' च्या सगमावर गेले व तिथे नदीचे खूप वाढलेले पाणी पाहून त्यांनी प्रार्थना केली अशी कथा आहे- झेलम (वितस्ता), बिनाव (चन्द्रभागा), रावी, बियास (विपाट) व शत्रु (सतलुज) या पंच नद्यांच्या पंजाबात वैदिक सस्कृतीचा विकास झाला- 'हरिया सिंध' (सिंधु नदी) वरून या देशाला सिंधुस्तान (हिन्दुस्तान) हे नाव मिळाले

पठानकोट (प्रस्थान कोट) मधून भारत पाक व काश्मीर या तिन्ही ठिकाणी प्रस्थान करता येते असा या केन्द्रस्थानी तिन्ही प्रदेशांची सेवा करण्याकरता व स्नेह निर्माण करण्याकरता विनोदानी 'प्रस्थान-आश्रमाची' स्थापना केली

हिमाचल प्रदेश हा हिमालयाच्या कुशीतल्या लहान लहान सत्यानाचा मिळून बनलेला प्रदेश अजून यावर केन्द्र सरकारची सत्ता आहे हिमाचल प्रदेशांत काही दिवस हिंडून विनोदा अमृतसरला—शिखांच्या पवित्र तीर्थस्थानी—पोहोचले तेथील प्रसिद्ध मुवर्ण मंदिरात जाऊन त्यांनी प्रार्थना केली राजकारणातील झगड्यामुळे धर्मकारणहि विघटत चालले होते- अवालीदलाचे नेते मास्टर तारासिंग विनोदाना अनेकदा भेटत विनोदा त्या सर्वांना सागत की "गुरुद्वान्यात प्रवेश करताना जोडे बाहेर काढून ठेवण्याची पद्धत आहे त्याचप्रमाणे 'मियासत के जुने' (राजकारणाचे जोडे) हि बाहेर काढून ठेवावेत चला धर्मात राजकारणाची अजीवात ढवळाढवळ नको" ....

अमृतगरहून पाकिस्तानचे लाहोर अवघे योग वायीस मील दुभंगलेल्या पंजाबातील जोडीची राहणेहि दुभंगी गेली होती ।

पंजाबातील सभाना स्त्रियांची पार गर्दी असे अमृतगरला तर स्त्रियांच्या वेगळ्या सभेला जाहीर सभेचेच स्वल्प आले. 'स्त्रियांनी 'सर्वोदय-पात्रा' चे काम हाती घ्यावे' सांगितोनेच्या, अहिंसक प्रातीच्या कामात त्यांनी 'पुढाकार घ्यायला पाहीजे' विनाशाच्या कामात पुरूप पुढे जातात, जगाला वाचवण्याच्या कामात स्त्रियांनी पुढे यावे, अहिंसकी दकिन निर्माण करून जगाचे नेतृत्व त्यांनी हाती घ्यावे" असे विनाया नेहमी सागत.

देशातल्या एकाद्या कोपण्यात दूरच्या गुटल्या तरी घेऊपात राहूनहि विनोबांचे सर्व जगाची मानसिक अनुसंधान असे रोजची वर्तमानपत्रे ते पाळणीपूर्वक वाचतात व त्याचे सवदेनाक्षम चित्त जगान्त्या प्रत्येक घटनेवर अर्मांमिटरप्रमाणे अचूक निर्णय देते रोजच्या प्रवचनांत ते सर्व जागतिक घटनांवर बोलतात तिचेटमध्ये चीनने केलेले अत्याचार, दलाई लामाचे आगमन, चीनचा जळफळाट इत्यादींवर त्यांच्या तटस्थ बुद्धीने निर्णय दिला की "भारतभूमीने आजवर सर्व कारणागताना आश्रय दिला आहे त्याच परंपरेनुसार दलाई लामानाहि आश्रय दिला चीनवाल्यांनी यामुळे रागावमाचे काहीं कारण नाही भारताच्या मनात सर्व जगाविषयी, चीनविषयी देखील स्नेहभाव आहे, हे त्यांनी लक्षात ठेवावे" "तिचेटची दुःखदायी कथा सागत आहे की यामुळे जगात लहान लहान राष्ट्रे टिकू शकणार नाहीत सर्वांचे स्वातंत्र्य व व्यक्तित्व अबाधित रहावे असे वाटत असल्यास अहिंसेवर आधारित समाज-रचना निर्मायला हवी व जगाचे सधराज्य स्थापयला हवे"

भाखरा नागलला भारतातले सर्वांत मोठे धरण बांधले जात आहे तेथील पाण्याने पंजाब-राजस्थानची शेकडो एकर जमीन मुपीव वनेल म्हणून ते आधुनिक तीर्थस्थान आहे, असे प नेहल नेहमी म्हणत याचा उल्लेख करून विनोबा सागत की "आज भाखरा-नागलच्या पाण्याने ज्याच्याजवळ जमीन आहे, त्यांना खूप लाभ होईल पण भूमिहीन विचारे तसेच राहतील सरकारने जर अशी योजना केली की ज्यांना पाणी मिळेल त्यांनी आपल्या जमीनीचा सहावा हिस्सा भूमिहीनाकरता दान द्यावा तर देशान्याचे तर काहीच नुकसान होणार नाही कारण सहा एकर कोरडवाहू जमीनीतून जे

पीक मिळेल तेवढे त्यांना एक एकर ओलिताच्या जमीनीतून मिळेल पण भूमि-
हीनाना जमीन मिळाल्यामुळे त्यांचे जीवन बहरेल व त्याचा आशीर्वाद भाकरा-
नागलला मिळेल आणि मग ते तीर्थस्थान वनेल ज्या कामाला गरीबाचा
आशीर्वाद मिळत नाही ते तीर्थस्थान होऊ शकत नाही ”

पजादातून उत्तर प्रदेशाचे मीरत आले वाटेंत दिल्ली होती पण
विनोवानी दिल्लीला प्रदशिणाच तेवढी घातली दिल्लीचे वडे वडे लोक त्यांना
तेथे येण्याविषयी आग्रह करीत तर विनोवा थट्टा करीत “तेथे गेले
नाही आले परतोनी ” माणूस दिल्लीला एकदा गेला की तियून परतच येत
नाही ! ” राष्ट्रपति व पंतप्रधान यांनी जवळील पट्टीकल्याणा या गावी जाऊन
विनोवाची भेट घेतली साधारण वर्षातून एकदा तरी विनोवाची भेट घेण्याचा
त्या दोघाचा शिरस्ता होना

काश्मीरच्या यानेत गुलमर्गला भिडहून दोन प्रमुख कार्यकर्ते विनोवाना
विनवायला आले होते—“ आमच्या भागात डाकूचा धुमाकुळ चालला आहे,
हा प्रश्न लप्कर किंवा पोलिसांच्या मार्गाने सुटणार नाही, तरी तुम्ही तिकडे
यावे ” विनोवा फक्त एवढेच म्हणाले—“ करू विचार ” त्यानंतर नुकत्याच
मारल्या गेलेल्या डाकु मानसिंगच्या मुलाचे तहसिलदारीसगाचे नैनी जेलमधून
पाठवलेले एक पत्र विनोवाकडे आले त्यात त्याने लिहीले की “ मला फाशीची
शिक्षा झाली आहे मरण्यापूर्वी एकदा आपले दर्शन घ्यायची उत्कठा आहे
आपण आमच्या भागात जावे व आमच्या मुलावाळाना कुमार्गापासून वाचवावे
ही माझी प्रार्थना आहे ” विनोवानी जनरल यदुनाथसिंगता नैनीला पाठवले
आणि घटनाचक्र सुरू झाले विनोवानी चबळच्या खोऱ्याची, डाकुग्रस्त प्रदेशाची
यात्रा करावी अशी अनेकांची इच्छा होती पण विनोवा विनोदाने म्हणत
‘ जगातले सगळेच प्रश्न सोडविण्याचा मी नाही ठेवा घेतला नाही ! ’

मध्यप्रदेश, राजस्थान, व उत्तर प्रदेशातून वाहत जाऊन यमुनेला मिळणाऱ्या
चबळ नदीने सुमारे आठ हजार वर्गमैल भूमीवर आपले अधिराज्य स्थापले
आहे तिच्या वेगवान व चंचल प्रवाहामुळे काठची माती वाहून जाऊन मोठ-
मोठ्या कपारी पडल्या आहेत वाकडी तिकडी उच टेकाडे व गुहा तयार
झाल्या आहेत हीच डाकूची लपण्याची ठिकाणे अकराव्याच्या काळापासून
हा भाग डाकुक्षेत्र म्हणून बुख्यात आहे वदुकीच्या मार्गाने डाकूना नेस्तनाबून

करण्याचे आजवर अनेक सरकारानी प्रयत्न केले होते. पण बंदुकीने डाकू मरत; डाकूवृत्ति कशी नष्ट होणार? उलट अहिरावणाच्या रक्ताच्या थेंबातून आपखी अहिरावण प्रकट होत त्याप्रमाणे एक डाकू मारला गेला की अनेक उत्पन्न होत. आर्थिक कारणापेक्षा वैयक्तिक हेवेदावे, स्वाभिमानाच्या व शौर्याच्या अजब कल्पना आणि पोलिसाचा जाच यामुळे डाकू अधिक निर्माण होत.

काश्मीरातून इद्ररला जायचे जाहीर झाले होते. पण चवळ खोऱ्याच्या मार्गाने जायचे की नाही ते ठरविण्यापूर्वी विनोबानी जनरल यदुनाथसिंगना सांगितले की 'चवळ खोऱ्याशी सबंध येणाऱ्या तिन्ही प्रांतीय सरकारांशी व वेन्द्रीय सरकारशी बोलणी करून त्याची परवानगी घ्या. माझ्या तय्ये जाण्याने त्यांना काही अडचण होणार असल्यास मी तो रस्ता टाळून दुसऱ्या मार्गाने इद्ररला जाईन मी सत्य हे सांगणारच एवढे लक्षात ठेवून त्यांनी आपले मत कळवावे.' सर्व सरकारातर्फे एकच उत्तर आले. 'तुम्ही अवश्य या. तुमच्या येण्याने आम्हाला फार मदत होईल.' चवळच्या प्रदेशात प्रवेश करण्यापूर्वी आगरा मुक्कामी भारताचे गृहमंत्री प. पत व उ. प्र चे मुख्यमंत्री संपूर्णानंद विनोबाना भेटायला आले. त्यांनी जाहीर सभेत सांगितले की विनोबाच्या या यात्रेने प्रश्न सुटण्यास मदत होईल

आगऱ्याच्या जाहीर सभेत विनोबानी आपली भूमिका मांडली. "लोक मला विचारतात तुम्ही आता डाकू-प्रदेशात जाणार का? मी उत्तर देतो की मी डाकूच्या नळे, सज्जनाच्या प्रदेशात जात आहे. भिड-मुरनाचा प्रदेश हा हि इतर प्रदेशाप्रमाणे सज्जनाचाच प्रदेश आहे कोण डाकू आहे, आणि कोण नाही, हे देवाच्या घरीच ठरेल. जगात काही लोकाना डाकू म्हटले जाते. पण तेच तेवढे डाकू आहेत असे नाही. डाकू तर दिल्ली व मुंबईतहि आहेत आणि ते प्रतिष्ठित म्हणून मिरवीतहि आहेत. वदाचित् देवाच्या दरवारात तेच अधिक गुन्हेगार ठरतील. .... मी कुठलाच प्रश्न सोडवायला जात नाही. मी ईश्वराचा सेवक या नात्याने सज्जनाच्या सेवेला जात आहे."

चवळच्या खोऱ्यात प्रवेश करून विनोबानी सर्वांना आवाहन केले. "तुलसीदास म्हणतात—'सुमति कुमति सबके उर बसई' प्रत्येकाच्या

हृदयात चागली नी वाईट बुद्धि असते..... 'बिगडी जनम अनेक की सुधरत पल न लगे आघ' .. .अनेक जन्माचे पापहि पश्चात्तापाच्या अग्नीने एका क्षणात दग्ध होऊन जातें. एखाद्या गुहेंत दहा हजार वर्षांपासूनचा अधार असला तरी छोटीशी पणती नैल्यास एका क्षणात अधार दूर होतो..... महाकवि वाल्मीकि हा कोण होता ? डाकू वाटमान्याच ना ? ....महापापी हा महापुण्यवान् वनू शकतो. डाकूला साधु बनायला वेळ लागत नाही. जो मनापासून पश्चात्ताप करेल त्याला देव चटकन जवळ घेईल... ..जो नूरहि नाही आणि कायरहि नाही तोच खरा वीर "

विनोबाचा प्रेमाचा सदेश घेऊन जनरल यदुनाथसिंगाच्या नेतृत्वाखाली कार्यकर्त्यांच्या टोळ्या चवळच्या दऱ्याखोऱ्यात गेल्या डाकूशी विनोबाची भेट करून देणे हे त्याचे काम. पुढे वावा जाणे नी देव जाणे ! एक दीन दिवसातच रामऔतारसिंह नावाचा डाकू शरण आला. विनोबाचे पाय धरून म्हणाला "वावा, आजवर मी पापें केली. आता करणार नाही.' सात दिवसांनी तीन डाकू आले 'वावा, क्षमा करा आजवर केलेल्या अपराधावद्दल पश्चात्ताप वाटतोय आम्हाला !' चहुकडे गोधळ, 'बागी आया'. डाकू स्वत ला 'बागी' वडखोर म्हणवतात. लोकांहि त्यांना त्याच नावाने ओळखतात. बागीना पहायला लोकाची गर्दी होऊ लागली विनोबा बागीना म्हणाले 'तुम्हीहि बागी नी मी पण बागी परतु माझी वडखोरी वेगळी आहे. गरीबी, विपमता, अन्याय नाहीसा करण्यासाठी म्हणून मी आजच्या समाजा-विरुद्ध बंड पुकारले आहे. तुम्ही बसे काम कराल तर स्वतचे नी जगाचे भले कराल." रोजच्या प्रवचनात विनोबा लोवाना सागत "सग्रह वाडला की चौरी वाडते. उदार मनानें दान देऊ लागा, भय सोडा, करुणा ठेवा म्हणजे डाकू आपोआप कमी होतील."

म. प्र. सरकार व पोलिसखातें त्याची या वामाकडे पाहण्याची दृष्टि सहानुभूतिपूर्ण व आदराची असल्यामुळें काम सुकर होत गेले विनोबा पोलिसांच्या सभामध्ये म्हणाले 'पोलिसाचे काम फार कठिण. त्यांना योग्यासारखेंच काम करावें लागतें. मृदुताहि त्याखावी लागते व प्रसंगी कठोरहि वनावें लागने. माझे सारेच मित्र आहेत, पोलिसहि मित्र आहेत व डाकूहि मित्र आहेत."

त्याला भोगावेंच लागतें तुम्ही केलेल्या वाईट कर्मांचे फळ तुम्ही इथे नाही भोगले तर पुढच्या जन्मात भोगावे लागेल तेव्हा आताच भोगून टाका नी मुक्त व्हा ”

१९ मे हा दिवस चवळ खोऱ्यात सर्वां महत्त्वाचा ठरला लुवका (लोकमन) च्या नेतृत्वाखाली डाके घालणारी अकरालीकाची टोळी रात्रीच्या घनदाट काळोखात कनेरा गावी विनोबाकडे आली पहाटे अडीचला विनोबा उठले अन् पाहतात तो सगळे डाकू त्याच्या सभावती वसलेले प्रत्येकाने वावाचे पाय धरले 'वावा आम्ही आलो' वावा वीस मिनिटपर्यंत त्याच्याशी एकातात बोलले यात्रा नेहमीपेक्षा उशीरा सुरू झाली त्या दिवशींच्या यात्रेत विनोबाचे नवे वागी मित्र सामील होते त्यापैकी सात जणाजवळ चद्रूकाहि होत्या सोबत पोलिम अधिकारीहि होणे वावा वागी नी पोलिसाची ही विलक्षण पदयात्रा पहायला शेकडो लोकाची गर्दी लोटली

सध्याकाळच्या सभेत विनोबा म्हणाले “ परमेश्वराच्या वृपेने इथे एक फार मोठे काम होऊन राहिले आहे डाकू तुमच्या-आमच्यासारखीच माणसे आहेत, त्यांच्याहि हृदयात परमेश्वराची ज्योत तेवत आहे, आज आपल्या पूर्वकर्मांवद्दल जाहीर सभेत पश्चात्ताप करून ते आपली हत्यारें आमच्या स्वाधीन करीत आहेत परमेश्वराने माणसाला तीन महान् देणग्या दिल्या आहेत, रामनाम घेण्याकरता वाणी, सेवा करण्याकरता हात नी प्रेम करण्याकरता सहानुभूतीने भरलेले हृदय आपण सर्वांविषयी सहानुभूति वाळगावी ही त्याची इच्छा आहे ”

एव वन्दुव दुर्वीण असलेली, १७ हजार रुपये किमतीची होती डावु भारावलेल्या मनाने बोलले 'आजपासून आमचे नवे जीवन सुरू झाले'

नवजीवनाचे नवे सस्कार मिळावे म्हणून डाकूना पोलिसांच्या ताब्यात देण्यापूर्वी धोनचार दिवस सतसाग्निध्यात ठेवायचे जनरल साहेबानी ठरवले. मध्यप्रदेश सरकारने हि समति दिली ती यात्रा सर्वांनाच अपूर्व वाटली विनोबा-यात्रीदलातील सदस्यासोबत जेवताना बागी बधु प्रथम धावरले 'साधूचे अन्न आम्ही कसे प्यायचे?' पक्तीत यमून जेवण्याचा त्याच्या जीवनातला हा पहिलाच प्रसंग रानावनात, दऱ्यात नी गुफात लपायचे, हातावर भाजीपोळी घेऊन प्यायचे, दूधाचा पेला घशात ओतायचा हेच त्याचे आजवरचे जीवन होतें साधूचे अन्न त्यांना गोड तर लागले पण दुधातुपाची उणीव मात्र भासली. त्याचा सभ्य व शालीन व्यवहार पाहून यात्रीदलातल्या भगिनीना आश्चर्य वाटे लोक सागत की हे डाकू बायकावर हात टाकीत नाहीत, सहसा गरीबाना त्रास देत नाहीत, श्रीमंताना लुटतात, किंवा ज्याच्याशी त्याचे वंर आहे त्यांना लुटतात

विनोबाचे सगळेच बाही त्यांना नवे वाटे विनोबा सागत "दोप बंदुकीचा नी सजा मात्र माणसाला मिळते माणसाच्या हाती शस्त्र असले म्हणजे तो रागाच्या भरात खून करतो ही असली शस्त्रेच नाहीशी करावीत-शस्त्राचे नागर बनवावे जग फार झपाट्याने या विचाराकडे येत आहे"

भिड शहरात पोहोचताच गर्दी विलक्षण वाढली डाकू कसे असतात ह पहायला हजारो लोक जमले आजवर ज्याच्या नावाने माणसे थरथर कापत, ते डाकू सताच्या मागून शातपणे पायी चालत आहेत, हे दृश्य पाहून हि लोकांचा त्यावर विश्वास बसेना पण अशक्याला शक्य करून दाखविण्याची किमया अहिसेला माहित आहे अहिंसा म्हणजे आत्मशक्ति

सध्याकाळी शरण आलेल्या वीस डाकू बधूना सासरी (जेलमध्ये) पोहोचवण्याचा कार्यक्रम होता रात्री आठला प्रार्थना होते आणि विनोबा 'निद्रा समाधि स्थिति।' मध्ये जातात त्यापूर्वी निरोपाचा समारंभ झाला डाकू म्हणाले "बाबा कीर्तन करू का?" बाबांनी होकार देताच 'रघुपति राघव राजाराम' चा गजर सुरू झाला सगळेजण त्यात रगले लुटालूट व कत्तली करणारे हे लोक रोज पूजा करतात, रामायण-पाठ करतात, तुळशीची

माळ गळघात घालतात कीर्तन सपलें आणि सगळे एकामागून एक पुढे येत बावाचे पाय धरू लागले 'बावा, आशीर्वाद द्या' विनोबांनी आशीर्वाद देत म्हटले "सद्भावना ठेवा देवावर श्रद्धा ठेवा" डोळे पुसत प्रत्येकजण बाजूला होई याचीदलातील एक भगिनी त्यांना कुबुमतिलक लावी दुमरी हातात राखी बाघी "आम्ही पापी अपराधी आणि तरीहि तुम्हा बहीणींनी भावानी आमच्यावर स्नेह-वर्षाव केला, त्याची आठवण कधीहि विसरणार नाही। वागी बघूना जास्त बोलवेना बाहेर पोलिसाची गाडी तयार होनी सारे गाडीत जाऊन बसले जेलचे फाटक येताच उतरले विनोबांच्या सोबतच्या नव्या भाऊबहीणीचा अखेरचा निरोप घेत म्हणाले, "पत्र पाठवून बावांच्या गाप्टी कळवीत जा म्हणजे जेलच्या जीवनात आधार मिळेल आम्हाला देवाच्या दयेनें कधी काळी जेलच्या बाहेर येना आले तर आम्ही बावाचेच काम करू।"

मध्यप्रदेशाच्या राज्यपालांनी भिडला पेंऊन विनोबाचे अभिनदन केलें. दिल्लीहून राष्ट्रपतीची अभिनदाची तार आली, 'तुमच्या कार्याकडे आज सारें राष्ट्र आसेच्या व आनंदाच्या दृष्टीनें पाहत आहे' देशोदेशीच्या वृत्तपत्रात अहिंसेच्या चमत्कारावर लेख लिहिले गेले बुद्धदेवांनी अगुलीमाल राक्षसाचे परिवर्तन केलें त्याची अनेकाना आठवण झाली विनोबा म्हणाले--"येथें जे वाही घडले, ती प्रभूची कृपा आहे तेव्हा १६ आणि श्रेय त्याचे आहे पण त्या श्रेयाची वाटणीच करायची झाली तर शरण आलेल्या डाकूकडे श्रेयाचा मोठा वाटा जाईल दुसरा नवर येईल पोलिसाचा त्यांनी मनात आणले असते तर हू काम होऊ दिले नसतें तिसरे श्रेय आहे, दूरदूर जगलात जाऊन डाकूना भेटणाऱ्या कायकर्त्यांना आणि चौथें श्रेय मला आहे, अन् तें रुपयात एक नव्या संस्थाइतके तेंहि ईश्वरवरणी अर्पून भी मुक्न होऊन जात आहे'

'धर्मक्षेत्रे भिण्डक्षेत्रे समवेता युयुत्सव
पौलोसा डाकवाइक्ष्वेव किमकुवंत सजय'

असे म्हणत विनोबांनी चवळ-यात्रा आरंभ केली तेव्हा पुढें काय घडणार याची त्यांना कल्पनाहि नव्हती जें वाही घडले त्याला त्यांनी 'अहिंसेचा साक्षात्कार' म्हटलें "मला असा सामूहिक साक्षात्कार तीनदा झाला आहे पहिला तेलगणात पोचमपल्लीला, दुसरा बिहारमध्ये आणि हा तिसरा"

मैत्री : १० :

इयज इतिहासकारानी देवी अहिल्याबाई होळकर याचेविषयी लिहिले आहे की 'मराठघानी, एवा सत महिलेच्या हाती राजसत्ता देण्याचा घाडसी नी यशस्वी प्रयोग करून दाखवला' अहिल्याबाईविषयी विनोवाना विलक्षण आदर आणि त्यामुळेंच इदूर नगराचेहि अधिक आकर्षण साऱ्या भारत-यात्रेंत 'रैन बसेरा कर ले डेरा, उठ चलना परभात रे' हा त्यांचा दिनक्रम-दहा-पाच लाखाचे मोठें शहर येवो की पाच-दहा शोपड्याचे लहान गाव येवो, विनोवाचा एक दिवसाचा मुक्काम ठरलेला क्वचित् कुठें सभासमेलनामुळे ते चार-दोन दिवस अधिक राहत पण इदुरात ते महिनाभर राहिले इदूर हे भारतातील एक मध्यवर्ती स्थान, महाराष्ट्र गुजरात व राजस्थानच्या सीमे-पामून जवळ असलेले, संस्कृति-सगमाचे, विनोवाच्या भाषेंत 'सौम्य नगर' अहिल्याबाईंच्या पुण्याईनें पावन झालेल्या या शहरातच अखिल भारतीय कस्तुरवा ट्रस्टनें आपले प्रधान केन्द्र कस्तुरयाग्राम बसविले आहे त्यामुळें शांतीची शक्ति, अहिंसेची शक्ति निर्माण करण्यात इदूरच्या स्त्रियांनी पुढाकार घ्यावा व स्त्री शक्तीचे मातृशक्तीचे मगल दर्शन जगाला घडवावें ही विनोवाची आकाशा

इदुरात घरोघरी सर्वोदय-पात्र स्थापित व्हावें, विश्वशांतिकरता, अहिंसक प्रातिकरता हे मतदान आहे, असे समजून मातानी आपल्या बालका-कडून मूठभर धान्य नित्यनेमानें सर्वोदय पात्रात टाकावें शकराच्या पिडीवर घेंव देव अक्षिक ह तो तसा सर्वोदय पात्रातहि न चुकता धान्य टाकावें

रक्मीणीने एवा तुळशीपत्रानें श्रीवृष्णाला तराजूत तोलत्रे त्याप्रमाणें भक्ति व विचारपूर्वक टाकलें गेलेले धान्य विरवकल्पाणमारी भगल अहिसक शक्ति निर्माण करेल विनोबाच्या आवाशेनुसार इंदूरच्या महिलांनी व पुरपानीं शहरातील दहा हजार घरात सर्वोदय-पत्रें स्थापन केली

अतर्वाह्य शुचिता, स्वच्छता हें आध्यात्मिक जीवनाचे अधिष्ठान आहे बाह्य स्वच्छतेवरता 'स्वच्छ इंदूर सप्ताह' चालवून विनोबासोबत इंदूरच्या शेंकडों नागरिकांनीं नगर स्वच्छ करण्याच्या कामात भाग घेतला महाराष्ट्रातील अप्पासाहब पटवर्धन यानी भगीभुक्तीच्या वैज्ञानिक प्रश्रीपेचे नागरिकाना दर्शन घडवले प्रत्येक कुटुंबात प्रायंता व स्वाध्याय याचा नित्यप्रम मुरु व्हावा म्हणजे आंतरिक शुचितेला सहाय्य होईल असेहि विनोबांनी मुचवले

नगराशी विनोबाचा परिचय कमीच त्यामुळे इंदूरात रोज पहाटें हिडताना त्यानी प्रथमच सिनेमाची पोस्टरस पाहित्री अशी पोस्टरस पाहून लहान मुलावर किती वाईट सस्कार होत असनील या कल्पनेने त्याना दु ख झाले व त्याविषयी त्यानी तीव्र शत्रुतात निषेध प्रकट केला शहरातील सर्व समजस नागरिकाचा व विशेषत महिलाचा या कामाला एकदम पाठिवा मिळाला व पोस्टर आदोलनाला सुरवात झाली शहरातील सवमान्य प्रतिष्ठित नागरिकाची एक समिति नेमून कोणतें पोस्टर अशोभनीय आहे हें ठरविण्याचे काम त्याच्याकडे सोपवले समितीच्या निर्णयानुसार जें पोस्टर अयोग्य ठरेल, ते काढून टाकण्याविषयी सबधित व्यक्तीशी चर्चा करायची व समजावून सागण्याचे सर्व प्रयत्न थकल्यावर सत्याग्रह करायचा असे ठरविले गेले

स्थानिक स्वराज्य सस्थाभर्द्ये पक्षीय राजकारण घुसले म्हणजे त्या सस्थाद्वारे जनतेचा लाभ होण्याऐवजी नुकसान होतें म्हणून त्याचा कारभार पक्षभुक्त भूमिकेवरून चालावा स्थानिक प्रश्न सोडविण्याच्या कामात सदांनी एकजुटीने सहयोग करावा, अशी विनोबांनी इंदूर नगरनिगमच्या सदस्याना सूचना केली तसेच नगरनिगमचा कारभार टॅक्स वसवून नव्हे तर दानाच्या प्रक्रियेन चालविण्याचा प्रयोग करावा असाहि मुचवले स्वातंत्र्यानंतर जनता अधिकाधिक सरकाराभिमुख वनत चालली आहे प्रत्येक काम सरकारनें करावे असें म्हणून स्वतः निष्क्रीय वनत चालली आहे लोकशाहीच्या विकासाच्या

ही अत्यंत घातक गोष्ट आहे जागृत, सक्रिय व स्वतंत्र जनतान लोकशाही टिकवू शरते आजच्या मऱ्याच्या हाती जी सत्ता वेन्द्रित झाली आहे, ती पूर्वीच्या मोठमोठ्या वादशाहाच्या हाती देगील नव्हती. औरंग-जेबाचा हुक्म आमामपर्यंत पोहोचायलाच चार महीने लागत आज वाही मिनिटाच्या आत एन हुक्म सान्या देशभर पोहाचतो अशा स्थितीत जनतेने आपली अधिवाधिव कामे आपल्या अभिन्नमाने व आपल्या शक्तीने करावयास सुरवात केली तरच लोकशाही व स्वतंत्र्य टिकेल

इदूर सर्वोदय नगर व्हावे याकरता तेथे एका नवीन आश्रमाची—
विमर्जन आश्रम—स्थापना १९६० च्या स्वतंत्र्यदिनाच्या सुमूहूर्तावर झाली विमर्जन म्हणजे जुन्या मूल्याचे विमर्जन व नव्या मूल्याचे विशेष सर्जन असे विनोबांनी सांगितले इदूरातील सर्वोदय-कार्य चाळविण्याकरता तीन सदस्याची एव 'शून्य समिति' स्थापन केली आपल्या कार्यकर्त्यांनी शून्यवन् निरहकारी वनून काम करावे, स्थानिक लोकांनी एकाच्या आवड्याची भूमिका घ्यावी व सर्वोदय कार्यकर्त्यांनी त्याच्यामागे शून्याप्रमाणे उभे राहून त्याची शक्ति वाडवावी, असे विनोबा नेहमी सागत

प्राचीन आश्रमव्यवस्थेत समाजाला व व्यक्तीला विकासाची सर्वोत्तम सधि मिळते प्रहाचर्याश्रमात गुलुही राहून अध्ययन केल्यानंतर गृहस्थाश्रम व गृहस्थाश्रमानंतर ससाराच्या जगावदाच्या मुलावर सोपवून वानप्रस्थ वनून समाजसेवा आणि जीवनाती ईश्वरचिंतनात लीन होण्याकरता सन्यास अशी ही फार सुदर योजना हाती ही आश्रम-व्यवस्था माडली आणि जीवनातहि विस्कळितपणा आला आश्रमव्यवस्थेची पुन स्थापना करावी, वाही दिवस गृहस्थाश्रम केल्यानंतर व्यक्तींनी वानप्रस्थ वनावे म्हणजे समाजाला उत्तम सेवक मिळतील असा कल्पनेने विनोबांनी इदूरात 'वानप्रस्थ मडळा' ची स्थापना केली रिटायर (सेवानिवृत्त) झालेल्या लोकांना ते म्हणत 'तुम्हाला री-टायर करायचे आहे- पुन्हा कामाला लावायचे आहे, तुमच्या ज्ञानाचा व अनुभवाचा लाभ समाजाला मिळायला हवा

इदूरातील सर्व व्यवसायाच्या लोकांशी हितगुज करून विनोबांनी त्यांना आपापला स्वधर्म सांगितला व्यापाऱ्यांनी करणामूलक क्रातीच्या सर्वोदय-कार्यात सहकार्य करावे, शिक्षक, विद्याऱ्यांनी बुद्धीची गुलामगिरी कधीहि

देत विनोबानी विहारला पुन्हा जागविले 'वीघेमें कट्ठा, दान दो इकट्ठा' चा नवा मंत्र दिला प्रत्येक भाणसाने एक विघ्यामाणे एक कट्ठा म्हणजे विसावा भाग द्यावा व उत्तम जमीनीचा भाग द्यावा, प्रत्येक खेड्यातील लोकांनी सामूहिक रूपाने अशा रीतीने जमीन देऊन भूमिहीनता नाहीशी करावी जमीन वाटपाचे काम आजवर भूदान कार्यकर्ते करित पण कार्यकर्त्यांच्या अल्प संख्येमुळे विहारात धरीच जमीन वाटापची राहिली होती यापुढे क्षत्याने स्वतःच आपल्या गावच्या भूमिहीनाला जमीन वाटावी असे हि त्यांनी सांगितले

विहारमधील बोधगयेच, समन्वयाश्रम, मुगेरचा खादीग्राम आश्रम, व पूर्णिया जिल्ह्यातील रानीपतरा या आश्रमाना भेटी देत भूदान प्राप्त करित व वाटीत, विनोबा पश्चिम बंगालातील हिमालयाच्या पायथ्याशी असलेल्या सिलीगुडीला पोहोचले हिमशिखराचे दर्शन घेत चहाच्या मळ्यातून यात्रा करित १९६१ च्या पाच मार्चला त्यांनी आसामात प्रवेश केला

प्राचीन प्रागज्योतिषपुर किंवा कामरूप म्हणजे आजचा आसाम भारताच्या या पूर्वे प्रदेशात सूर्य सर्वांत आधी उगवतो नी पाऊस सर्वांत जास्त पडतो ओसरत्या वाळोखासोबत विनोबा चालू लागत अन् काही वेळाने ऊन तापायला लागले म्हणून घड्याळ पहावे तो अवघे पाच साडेपाच वाजलेले आढळायचे पावसाला तर तिथे वेळकाळ माहितच नाही डोळ्यांना सुखविणारी आसामची हिरवीगार सृष्टि सांगते की, पावसाला सारे ऋतु सारखेच प्रिय घाटतात आसामच्या नैऋत्येवडील चैरापुजी येथे जगात सर्वांत जास्त पाऊस पडतो तिबेटातून येणारी व पूर्वे पाकिस्तानात जाणारी ब्रह्मपुत्रा नदी आसामला उत्तम पीकहि देते व पुराच्या पाण्याने नुकसानहि करते विनोबाना ब्रह्मपुत्रा फार आवडे 'ही आंतरराष्ट्रीय नदी आहे तिन्ही देशांना जोडते व भाणसानाहि एकत्र येण्याचा सदेश देते' गोहतीला ब्रह्मपुत्रेच्या तीरावरील एका टेकडीवरचे कामाख्या देवीचे मंदिर पुरातन वाळापासून तत्रविद्येचे वेदस्थान मानले जाई कामरूपात आलेल्या बाहेरच्या भाणसाना कामाख्यादेवी परत जाऊ देत नाही, अशी एक आख्यायिका आहे विनोबानाहि तिने पुरेपूर दीड वर्षे अडकवून ठेवले होते ब्रह्मदेशाकडून झालेल्या धायलडच्या आक्रमणामुळे आसामवर अनेक वर्षे धायलडच्या अहम

राजाचे राज्य होतें. सर्व परदेशी आक्रमकांना आपले रूप देण्याची भरतभूमीची कला इथेहि प्रकट झाली अहम लोकानी वैष्णवधर्म स्वीकारला व ते स्थानिक जनतेत मिसळून गेले

विनोबा आसामात पोहोचले तेव्हा भाषिक दगे थावले होते पण बंगाली व आसामी लोकांच्या मनातील कटुता कायम होती विनोबानी ग्रामदानाचा, प्रेमाने एकत्र येण्याचा कार्यक्रम मांडून भाषिक प्रश्नाला कुशलतेने हाताळले. 'तुम्ही इथे कुणाकरता आला आहात' असा प्रश्न जेव्हा त्यांना विचारला जाई तेव्हा त्यांना ते म्हणत 'मी आपल्या ग्रामदानाच्या कामाकरता आलो आहे' आसामी व बंगाली लोकांची तुटलेली मनं जुळवणें हें एक आनुपंगिक कार्य झाले आसामी लोक सौम्य शांत स्वभावाचे व सुपीक जमीनीमुळें आळशी व अल्पसंतुष्ट आसामात बंगाली लोकांचे प्रमाण वरेंच जास्त पाकिस्तानातून आलेल्या निर्वासितामुळें तें आणखीच वाढलेले शिक्षणात पुढारलेले असल्यामुळें बंगाली लोकांनी आजवर अनेक महत्त्वाच्या जागा व्यापलेल्या होत्या आसामचा सारा व्यापार मारवाडी लोकांच्या हातीं व चहाच्या मळ्यातील मजूर बाहेरच्या बिहार ओरिसा वगैरे प्रांतातील. मुसलमानांची सख्या जवळ जवळ निम्यापर्यंत पोहोचलेली. आदिवासींच्या अनेक जाती आसामचा सर्व डोंगराळ प्रदेश हजारो वर्षे व्यापून आहेत नाग लोकानी तर एक तुकडा तोडून आपले स्वतंत्र राज्य स्थापन केलेच आहे कामेंग, सुवर्णश्री, सिआंग, लोहित, टिरप या पाच डिवीजन्सचा उत्तरेकडील नेफा प्रदेश भारत सरकारच्या प्रशासनाखाली आहे तिर्ये कुणालाहि परमिटशिवाय प्रवेश नाहो खासी, जेतीया, गारो, लुशाई, बछारो वगैरे सर्व आदिवासी रोमन लिपीत आपापली भाषा शिकतात म्हणजे खुद्द आसामात आसामी भाषा बोलणारे लोक अल्पसंख्य आहेत. आसामात आसामी भाषेचेच प्रभुत्व चालावे ही त्यांची इच्छा आहे व त्यातूनच भाषिक दगे उद्भवले १९६० च्या जुलैत बंगाली लोकांची घरे जाळणें, त्यांना बाहेर हुसकावून लावणें वगैरे दुःखद प्रकार घडले यात शहरातील लोकांनी व विशेषत विद्यार्थ्यांनी पुढाकार घेतला घेड्यातील लोक कित्येक ठिकाणी आपल्या बंगाली शेजाऱ्यांना वाचवण्याकरता घाबले.

आसामात विनोबा येण्यापूर्वी हि वाही ग्रामदाने झाली होती विनोबा लोखाना सांगत "ग्रामदान हा सामूहिक उरत्याचा कार्यक्रम आहे पूर्वी सहभजनाचा कार्यक्रम चाले त्यासोत्रन महमोजनच नसते तर सहजीवन हवे आहे या विज्ञानमुगात लहान कुटुंबे व लहान देश टिकणार नाहीत विज्ञान अगल्याला व्यापक व्हायला सांगते तेव्हा आता आपण सर्वथे खेड्याचे कुटुंब, गावचे गोबुळ वर या व देशाना एवत्र आणून विश्वराज्य स्थापू या ग्रामस्वराज्य व विश्वराज्य ही आमची दोन उद्दिष्टे आहेत दोन विदुची रेघ वनते आतापर्यंत आपण म्हणत अनु की 'ही माझी जमीन, हे माझे घर, हे माझे कुटुंब' आता यापुढे 'माझे' म्हणायचे नाही, 'आपले सर्वांचे' म्हणायचे 'मी' ची भाषा आता चालायची नाही विज्ञान आणि आत्मज्ञान या दोहोंचे 'मी व माझे' यावर जोरदार प्रहार होताहेत माणसाला सुख हवे असते व दुःख नको असते दोहोचीहि एकच युक्ति आहे—वाटून घा, सुख वाटले म्हणजे वाडते व दुःख वाटले म्हणजे कमी होते माणसाला खाण्यात जेवढा आनंद होतो त्यापेक्षा खाऊ घालण्यात जास्त होतो स्वतः उपाशी राहून दुसऱ्याला खाऊ घालणे, दुसऱ्याची सेवा करणे या गोष्टी जनावरात आढळत नाहीत जे आपल्याच मुखदुःखाकडे लक्ष देतात, आपल्या मुखाने सुखी व आपल्या दुःखाने सुखी होऊन त्यांना मी जनावर म्हणता व जे दुसऱ्याच्या मुखदुःखाकडे लक्ष देतात, दुसऱ्याच्या मुखाने सुखी व दुःखाने सुखी होतात त्यांना मी माणस म्हणता '

आसामात पाचशे वर्षापूर्वी शंकरदेव नावाचे महान् सतगुरुप हाऊन गेले त्यांनी ब्रह्मण्य धर्माचा प्रचार केला व 'एकशरणीया' पथ स्थापन केला माधवदेव हे त्याचे पट्टशिष्य शंकरदेव माधवदेव या दाघाचें आसामच्या हृदयावर आजहि राज्य चालते कीर्तनघाषा, नामघोषा ह त्याचे ग्रथ अतिशय लोकप्रिय आहेत त्या दाघानी नामसकीर्तनावर विशेष भर दिला आसामात प्रत्येक खेड्यात 'नामघर' असते गावचे सर्व लोक तेथे एवत्र जमतात व नामसकीर्तन करतात हे लोक मूर्तिपूजा मानत नाहीत त्यामुळे नामघरान मूर्ति नसने कृष्ण ह त्याचे आराध्य दैवत 'चला रे चला, आपण वृंदावनात जाऊ, कृष्णलीला पाहू' अशा आशयाची शेकडा गीते लोकांच्या मुखात घोळत असतात विनोबांनी आसाम यात्रेत

शकरदेव व माधवदेव यांच्या ग्रथाचे सखोल अध्ययन करून 'नामघोषा-सार' हा ग्रंथ प्रकाशित केला. मूळ नामघोषा या ग्रंथातील निवडक साररूप अश घेऊन त्याचे वर्गीकरण करून आसामला सर्वोत्तम देणगी दिली. ज्ञानदेव, एकनाथ, रामदास, तुकाराम इत्यादि सतांच्या भजनाचेहि असेच सार त्यांनी मराठी जनतेला दिले आहे 'नामघोषा-सार' चा आसामच्या मनावर खोल आध्यात्मिक परिणाम झाला. विनोबा रोजच्या प्रवचनात शकरदेव व माधवदेवाची वचने सागून ग्रामदानाचा विचार सागत. ते नेहमी म्हणतात "मी नवे असे काहीच सागत नाही जुन्या सतानी जें सागून ठेवले आहे त्यावर फक्त भाष्य करतो. त्याचा युगानुकूल असा अर्थ सागतो " आसामचे नामघर विनोदाना फार आवडे पण त्यासोबत 'कामघर' हि हवे. सर्व लोकानी मिळून काम करावें व वाटून खायला शिकावे असे ते सागत. "वैष्णव लोक विष्णूला सर्व सृष्टीचा स्वामी मानतात. तेव्हा जो स्वतःला जमीनीचा मालक म्हणवेल तो शर्वण्व ठरेल जमीनीची व्यक्तिगत मालकी नाहीशी करून ग्रामदान करणें हे प्रत्येक वैष्णवाचे कर्तव्य आहे "

पाकिस्तानातून बेकायदेशीर भारीने येणाऱ्यांचा प्रश्न हा आसामचा एक उबलत प्रश्न आहे पूर्वं पाकिस्तानात लोकसंख्या फार व जमीन कमी आणि त्या मानाने आसामात जमीन बरीच अधिक आहे. पूर्वं पाकिस्तानचे मुसलमान लोक आसामात येऊन मजुरी करतात व पैसे मिळवून जमीन खरेदी करून राहतात. अशाची संख्या सारखी वाढते आहे विनोबा म्हणाले की "या प्रश्नावर ग्रामदान हाच एक सोपा उपाय आहे ग्रामदान झाले म्हणजे जमीन ग्रामसभेच्या मालकीची होईल कुणालाहि जमीन विकता येणार नाही की विकत घेता येणार नाही मग जमीनीच्या लोभाने येणाऱ्या बाहेरच्या लोकाना सहजच आळा बसेल ग्रामदानानंतर ग्रामसमाज बनेल, सर्व लोक परस्पराची काळजी करू लागतील. जर आपल्या गावात वाहेरून कोणी आला तर चटकन् लक्षात येईल " आज आसामचे नागरिक कोणते व बाहेरून आलेले कोणते हे ठरविणे फार कठिण होऊन वसले आहे व त्यामुळे दोन देशात तेढहि वाढते आहे

आसामचे घातावरण ग्रामदान-ग्रामस्वराज्याला अधिक अनुकूल आहे-लोक साधारण खाऊन पिऊन सुखी आहेत फारशी विषमता नाही, फार

गरीबीहि नाही. लोकांत परस्पर सहकार्य करण्याची प्रवृत्ति अजूनहि कायम आहे. बाहेरच्या वार्डिट गोष्टीचा अजून फारसा प्रभाव नाही. लोक बहुतेक सर्व गरजांच्या बाबतीत स्वावलंबी आहेत. घरोघर विणाई चालते. रेशमी किडे पाळण्यापासून तो कपडा तयार करण्यापर्यंतच्या सर्व क्रिया घरातच चालतात. आजकाल सुती कपडा वाहेरून येऊ लागला आहे तरीहि सूत घेऊन घरी विणाई करण्याचा प्रघात चालू आहे. जगल भरपूर. इकडची घरे लाकडाची व बाबूची असतात. शेतकरी दिवसभरात आपले घर उभारतो. "प्रत्येक खेड्याने आपापले प्रश्न स्वतः सोडवून आपल्या खेड्याच्या विकासाकरिता योजना तयार करावी व ती अमलात आणण्याकरिता एक होऊन कामाला लागवें. खेडे स्वावलंबी, स्वयंपूर्ण व एकरस झाले म्हणजे अभेद्य किल्ल्याप्रमाणे वनेल. देशाच्या संरक्षणाकरिता ग्रामदान आवश्यक आहे. ग्रामदानाला मी 'डिफेन्स मेझर' (संरक्षण योजना) म्हणतो. आसामांत तर त्याची विशेषच गरज आहे. खेड्यामध्ये परस्पर प्रेम, सहकार्य नसेल, आपापसांत भाडणें, मनोमालिन्य द्वेष राहिल, गरीबाची अशीच उपेक्षा होत राहिल तर देशाचे स्वातंत्र्य धोक्यात येईल." असा इशारा विनोबा नेहमी देत

— आसामच्या यात्रेतील महत्त्वाची घटना 'मैत्री आश्रमा' ची स्थापना ही आहे. चीन व भारताच्या सीमेजवळील हा भाग आंतरराष्ट्रीय दृष्टीने महत्त्वाचा केन्द्रबिंदू आहे, असे विनोबा १९६१ च्या जानेवारी पासून सारखे सांगू लागले. "विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे पूर्वीच्या तोंडणाऱ्या गोष्टीहि आता एकमेकाना जोडू लागल्या आहेत. समुद्र व हिमालय हे आजवर देशाना एकमेकापासून दूर राखत पण आता प्रशांत महासागराच्या दोन तीरावरील जपान आणि अमेरिका आणि हिमालयाच्या अलीकडील नी पलीकडील भारत व चीन कायमचे शेजारी वनेले आहेत. कालाच्या अतापर्यंत त्यांना शेजारी म्हणून रहायचे आहे. चीन-भारताचा हा असा प्रथम संपर्क घडतो आहे. प्रथम संपर्क हा आरंभी कधी कधी सघर्षाचेहि रूप घेऊन येतो. पण आम्ही रूक्षात ठेवले पाहिजे की या संपर्कातून मधुर संध निर्माण झाले तर विश्वशांति स्थापित होईल व वटुता निर्माण झाल्यास विश्व-विनाश ओढवेल. विज्ञानामुळे माणसाचे दाय्य जीवन बदलत आहे पण आतील चिंतन मात्र अजून पूर्वीचेच कायम आहे. इंग्लंड नावाचा एक देश आहे, याची अजवर

वादशाहला कल्पना देखील नव्हती आणि आज शाळकरी पोराना साऱ्या जगाची माहिती असते या प्रमाणें वृद्धि व्यापक होत चालली आहे पण हृदय अजून पूर्वोत्तरखेच सकुचित आहे. व्यापक वृद्धि व सकुचित मनाच्या या सधर्पात सररें जग होरपळून निघेल की काय अशी भीति निर्माण झाली आहे तेव्हा आपल्याला आता हृदयहि व्यापक वरायला हवें, विश्वमानव विश्वनागरिक बनायला हवे

दोन देशाच्या सीमेवर देशरक्षणाकरता दोन्ही देशाच्या फौजा ठेवण्याचा जुन्या जगाचा प्रघात आजहि कायम आहे विनोबानांनी नव्या मुगाला अनुरूप असे पाऊल उचलले आणि चीन-भारत सीमेवरील नेफाच्या सुवन्सरी डिवीजनजवळ उत्तर लखीमपुर शहरात हिमालय-पुत्राच्या छायेत ५ मार्च १९६१ रोजी मंत्री आश्रमाची स्थापना केली 'या आश्रमाचा उद्देश मंत्री, नियम मंत्री व कार्यक्रमहि मंत्री, हा राहिल' असे सागून आश्रमामागील भूमिका स्पष्ट केली—“ सीमेवर गुडबिल मिशनचे वाम व्हावे, स्नेहभाव निर्माण व्हावा, भारताच्या भावनात्मक एकीकरणाचे काम व्हावे, आसपासच्या ग्रामदानी गावाच्या क्षेत्राशी संपर्क रहावा व स्त्री-शक्तीचा विकास व्हावा म्हणून हा आश्रम स्थापला आहे हा स्त्रियाचा आश्रम आहे ” आसामात स्त्रीशक्ति जागृत दिसते आसामातील सर्वोदय कार्याचे नेतृत्व अमलप्रभा दास याचेकडे आहे त्याच्याजवळ त्यागी निष्ठावान भगिनीची एक सेना आहे यापुढें अहिंसेच्या क्षेत्रात पराक्रम करायचा आहे व त्यात स्त्रिया स्वाभाविकच पुढाकार घेऊ शकतील ही अपेक्षा आहे भारतातल्या भिन्न भिन्न प्रांताच्या भगिनींनी मंत्री आश्रमात एकत्र राहून मंत्रीची सामूहिक साधना करावी, अरस्पराच्या भापा शिकाव्या, सर्व भापातील सर्वोत्तम ग्रयाचे सर्व भारतीय भापात भापातर करावे व जीवनाद्वारे मंत्रीचे वातावरण निर्माण करावे अशी कल्पना आहे आसामच्या यात्रेत तेथील कार्यकर्त्या भगिनींना 'गीताई' द्वारे मराठी भापा शिकवून विनोबानांनी स्वतः भावनात्मक एकीकरणाच्या कार्यास प्रारंभ केला व पदयात्रेत अनेक वर्षे राहून त्याचे विचार अक्षरवद्ध करणारी त्याची मानसकन्या कुसुम देशपांडे हिला त्यांनी मंत्री आश्रमात ठेवले उत्तर लखीमपुर जिल्ह्यात बरीच ग्रामदाने झाली होती व सधन कार्याची योजना तयार करण्याचे काम चालले होते. इकडे ग्रामदानाद्वारे

करणामूलक प्रातीचा विचारं प्रतिष्ठित करण्याचे काम चालू होतें तर सीमे-पलीकडील चीनमध्ये मत्सरमूलक प्राति होऊन चुकली होती व त्याची षड्-गोड फळें चापायलाहि मिळाली होती. दोन देशाच्या वैचारिक सघर्षात आता-मला फार मोठे काम करून दाखवायचे होतें. मंत्री आश्रमाच्या जवळ भार-तीय संन्याची छावणी व विमानतळ होता. काश्मीरात जनरल यदुनायसिंग यानी शांति-मैत्रिक बनून चंबळच्या घोंब्यांतील डाकूना प्रेमाचा सदेश देऊन, संन्यासमोर एक आदर्श ठेवला होताच. 'निर्भय व निर्वैर अमून व हाती शस्त्र घेऊन लढतात ते वीर व निर्भय निर्वैर अमून शस्त्र न घेता लढतात ते महावीर. वीर हा फार लवकर महावीर होऊ शकतो' असे विनोबा नेहमो सागत. विश्वमैत्रीकरता जवळील विमानतळ उपयोगी पडेल अशी विनोबाची वैज्ञानिक दृष्टि होती. 'मंत्री आश्रमा' ची स्थापना करून विनोबांनी चीन-भारत प्रश्नाच्या मूलभूत स्वरूपाकडे सर्वांचे लक्ष वेधले.

गोहती नगरातील महिला-सभेच्या भगिनीनी विनोबाच्या सल्ल्यानुसार 'महिला लोकसेवक सघा' ची स्थापना करून नवा उपक्रम सुरू केला. विनोबा त्यांना म्हणाले की "स्वराज्यानंतर काँग्रेसचे विसर्जन करून लोकसेवक-सघाची स्थापना करण्याचा गांधीजीचा सल्ला काँग्रेसने मानला असता तर देशात सेवा-संस्था बलशाली झाली असती व सत्ता-संस्थेवर तिचा प्रभाव पडला असता. ज्ञानी ऋषींच्या सल्ल्याने राज्यकारभार चालविण्याची प्राचीन भारतीय परंपरा नव्या आशयासकट पुनरुज्जीवित झाली असती. पण काँग्रेसने गांधीजीचा सल्ला मानला नाही त्यामुळे काँग्रेस हा एक केवळ राजकीय पक्ष बनला आणि देशात सत्तेचे राजकारण सुरू झाले. आता महिलानी गांधीजीच्या आदेशानुसार पुढचे पाऊल उचलून लोकसेवक-सघ स्थापित करावा. सर्व महिलानी पक्षमुक्त होऊन सेवाकार्यास लागावे, व पुरुष भाडत राहतील तर त्यांना लगाम घालण्याचे काम करावे. आजवर पुरुषांच्या हाती जगाचा कारभार राहिला तर त्यातून दोन विश्वयुद्धे निर्माण झाली व तिसऱ्याची तयारी चालली आहे. तेव्हा आता स्त्रियांनी आपल्या हाती कारभार घेऊन जगाला शांतीचा मार्ग दाखवावा. . . . महिला लोकसेवक सघाने आपली वैचारिक भूमिका नीट लक्षात घ्यावी. माणसा-माणसात भेद निर्माण करणाऱ्या, एकमेकापासून तोडणाऱ्या सर्व भेदाच्या भितीवर

नावत वयून शरयू नदी ओलाटताना

बयाकुमारीला सागराच्या सातव्यात गिळवर बसून, भारतात ग्रामस्वराज्याची स्थापना
हाभीपमत अखंड पदयात्रा चालू ठवण्याची प्रतिज्ञा करीत असताना

प्रहार करून त्यांना तोडण्याचे, म्हणजेच जगाला जोडण्याचे काम आपल्याला करायचे आहे पाँवर पॉलिटिक्स (पक्षीय राजकारण) मुळे देशाचे फार नुकसान होतं आहे म्हणून आपल्याला तें खतम करून लोकनीतीची स्थापना करायची आहे ”

विनोबा जिथें जातात तिथें नद्याहि त्याच्या भागोभाग वेगानें धावू लागतात विहारमध्ये विनोबाच्या विचारसरितेसोबत सर्व नद्यांना पूर आला काश्मीरात तर विनोबा जलप्रलयच घेऊन गेले कुराणात 'तूफाने-नूह' ची कहाणी आहे नूह नावाचा परमेश्वराचा एक प्रेषित होता. त्याचा सदेश लोकानी ऐकला नाही म्हणून परमेश्वरानें जलप्रलय घडवून आणला त्याचा उल्लेख करून विनोबा म्हणत "नूह की तूफाने-नूह यापैकी काय हवे आहे तुम्हाला ? प्रेमानें एक व्हा नाहीतर देव प्रलय पाठवेल " आसामात ब्रह्मपुत्रा व तिच्या उपनद्या घुमाकूळ घालत असताना विनोबा लोकाना सांगत 'ग्रामदानालाहि असाच पूर येऊ द्या नद्याचे पूर पाठवून ईश्वर आप्णी परीक्षा घेतो आहे सवटात देव आठवतो म्हणून कुतीनें देवाजवळ वर मागितला की मला नेहमी सवटें दे नदीला भेदभाव माहीत नाही ती सर्वांचे सारखेंच नुकसान करते व आपल्याला भेदभाव विसरून प्रेमानें एक होण्याचा, करुणा व सहकार्याच्या पायावर नवा समाज उभारण्याचा सदेश देते जनतेनें पुरपार्थी वनाचें हसत हसत सवटाचा मुकाबला करायला शिवावे म्हणून देव असा आपत्ति निर्माण करतो ' काही खेड्यात गमतीदार घटना घडल्या विनोबाचे न ऐकता जमीनीची मालकी घट्ट पकडून ठेवणाऱ्याची जमीनच ब्रह्मपुत्रेनें वाहून नेली अन् मग त्यांना हळूहळू वाटली, 'अरेरे, साधुवात्राचे ऐकले असतें तर किती वरें झाले असतें ' विहारमध्ये काही कांही ठिकाणी नेमके याच्या उलट घडले वाही दाटपानी पडित जमीन दान दिली तिचे वाटप झाले अन् लगेच पूर आला पुराचरोवर आलेल्या गाळामुळें ती पडित जमीन चागली झाली आणि ज्यांना मिळाली त्या गरीबांच्या पोतात भरघोस पिकें उभी राहिली.

आसाम प्रादेशिक काँग्रेस कमीटीनें ग्रामदानाचे धायं करण्याचा ठराव पाम वेला "स्वराज्यापूर्वीच्या जुन्या पुण्याईवर तुम्ही विनी दिवस
भा भा ८

जगणार ? स्वराज्यानंतर सत्ता हानी घेतल्यामुळे तुमचा पुण्यक्षयाचा कार्य-
क्रम सुरू झाला आहे 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकम् विशन्ति' तेव्हा आता
ग्रामदानाचे काम हानी घेऊन गावोगाव हिंडाल, सेवा कराल तर तुमची हि
प्रतिष्ठा वाढेल " विरोधी पक्षाच्या लोकाना विनोबा आवाहन करीत की
कुस्ती खेळायची असेल तर आधी काही व्यायाम नको का करायला ? जनतेची
सेवा करा, दुखी लोकांची दुखे दूर करा म्हणजे तुम्ही सत्ताधारी पक्षाशी
कुस्ती खेळायला समर्थ व्हाल " राजकीय पक्ष ठराव करीत, पत्रवे वाढत
पण पत्रकानी का कुठे काम होते ? विनोबा म्हणत एक पत्रक दुसऱ्या पत्रकाना
जन्म देते काही व्यक्तीच्या हृदयाना विनोबा-विचार स्पर्श करी आणि
त्याना चालवी आसामच्या असेव्हीचे स्पीकर यातीलच एक होते ग्राम-
दानाचा विचार सांगत ते खेडापाडी हिंडू लागले पण विनोबाचे एवढ्याने
समाधान कुठून होणार ! 'तुमचे स्वतःचे गाव ग्रामदान झाले पाहिजे'
विनोबानी त्याच्या मागे लफडा लावला त्याचे 'नगाव' हे १०० वस्तीचे
मोठे गाव व त्यात अनेक प्रश्न ! पण ऋषींनी सांगितले आहे, 'आत्मा सत्यनाम
सत्य सकल्प' सत्य कामना, सत्य सकल्प सुफलित करण्याची शक्ति आत्म्यात
आहे माणसाला त्याचे भान नसतं म्हणून त्याला वाटतं की आपण दुबळं
आहात नगावचे ग्रामदान झाले तेव्हा विनोबा सोडून इतर सर्वांना
भलतेंच आश्चर्य वाटले

माधवदेवाच्या एका भजनाचा विनोबा वारवार उल्लेख करीत
त्यात म्हटले आहे की 'दुसऱ्याचे दोष पाहणारा अधम पुरुष, गुणदोष दोन्हीहि
पाहणारा मध्यम पुरुष, गुणच पाहणारा उत्तम पुरुष व दुसऱ्याच्या थोडपाशा
गुणाचा विस्तार करून पाहणारा उत्तमोत्तम पुरुष असतो' विनोबा कार्यकर्त्यांना
नेहमी सांगत की माणसातील दोष म्हणजे भित नी गुण म्हणजे दरवाजा
आह दरवाज्यातून प्रवेश केला म्हणजे कुठल्याहि घरात सहज शिरता
येतं भितीकडून प्रवेश करण्याच्या प्रयत्नात आपलेच डोके आपटले जाते
'ईश्वराने त्रिगुणात्मक सृष्टि निर्माण केली आहे, आणि तुम्ही रज-तमाला
नाहीस करू इच्छिता' असे विनोबाना लोक म्हणत तेव्हा विनोबा सांगत की
प्रभूची सृष्टि आहे तरीच राहणार रजोगुण व तमोगुण नाहीसे व्हावे असे मी
म्हणत नाही तिन्ही गुणाची माणसाला गरज आहे मी फक्त एवढेंच

सागतो की सत्त्वगुणाचे रूढ असावेत व रूढ नैतील तिवडे रजोगुणाच्या इजिनानें तमोगुणाच्या डब्यासकट जावे.

उत्तर प्रदेशातले तुलसीदास असोत, तमिळनाडूचे भारतीयार असोत, गुजरातचे नरसी मेहता असोत की आसामचे माधवदेव असोत, सर्वांची अनुभूति सारखीच आहे. भारतभूमीच्या गौरवाचे व वैशिष्ट्याचे सर्वांना सारखेंच भान आहे. भारताने आधुनिक काळात जगाला चार मोठ्या देणग्या दिल्या असं सागून विनोबा म्हणाले की "सत्याग्रह-दर्शन, अधिचित्तावर आरोहण, सर्वोपासना आणि समन्वय या भारतात प्रकटलेल्या चार गोष्टींची आजच्या जगाला फार गरज होती "

ज्या भारताने जगाला बुद्धाचा अहिंसा-करणेचा विचार दिला, अहिंसेच्या मार्गाने स्वराज्य मिळविण्याचा अभिनव प्रयोग केला आणि आता कर्णामूलक क्रांतीचा प्रयोग करीत आहे, त्या भारताने गोव्याला स्वतंत्र करण्याकरता सेना पाठवली या घटनेमुळे जगभर खळबळ उडाली. भारताकडून विशेष अपेक्षा ठेवणाऱ्या जगभरच्या शांतिवाद्यांना धक्का बसला. जपानच्या अहिंसाप्रेमी लोकानी तर हे कसे घडले हे विचारण्याकरता तावड-तोव एका भिडूला विनोबाकडे पाठवले. विनोबानी परिस्थितीचे अविबश वृत्तीने विश्लेषण करीत सांगितले की "आज जगातल्या सर्व सरकाराचा आधार सैन्य हाच आहे. सैन्य असले म्हणजे त्याचा उपयोगहि केला जाणारच. तेव्हा शांतताप्रेमी लोकानी जनशक्ति जागृत करून सर्व सरकारापासून जनतेला मुक्त करण्याचा कार्यक्रम हाती घेतला पाहिजे . . . . . मला आण्विक अस्त्राचे भय वाटत नाही. ती अस्त्रे अहिंसेच्या अगदी जवळ आहेत. आजच्या लढाईत क्रूरता नसते मूर्खता असते. तीत सहार भयकर होतो पण तलवारीने एखाद्याचा गळा कापण्यात जी क्रूरता आहे ती नीट हिशोब करून नेमक्या दिशेने आकाशातून बांब टाकण्यात नाही. बांब टाकणाऱ्याला थड, शांत डोक्याने काम करावें लागतें; नाहीतर बांब चुकीच्या ठिकाणी पडेल माझी विज्ञानावर फार श्रद्धा आहे. विज्ञान माणसाला अहिंसेबडे 'आणोल.' "

आसामात नयनरम्य सृष्टिसौंदर्य असेल, सौम्य सोज्वळ प्रेमळ लोक असतील, नऊसोहून अधिक् प्रामदानें झाली असतील, एका भागात गावोगावी

ग्रामसभा स्थापन करून जमीन वाटण्याचे काम झाले असेल म्हणून वाय झाले, विनोबांनी आसामला अठरा महिन्यांचा प्रदीर्घ कालावधि दिला तो अधिकच झाला. विनोबा इतके दिवस हिंदुस्थानच्या अगदी सुदूर पूर्वेच्या कोपऱ्यात राहिले त्यामुळे देशभरच्या कार्यकर्त्यांना त्यांच्याकडे पोहोचणे हि अशक्य झाले असे अनेकानी म्हटले पण ऋषि भानुदशी अमनो, त्याला दूरवरचे दिमतें विनोबाची दृष्टि ईशान्येच्या हिमशिखराकडे होती हिमालयानें एव प्रस्न टाकला होता आणि विनोबांना त्याचे उत्तर मापडले होतें—'मंत्री' !

* * *

पाकिस्तानांत सोळा दिवस : ११ :

“तुझी हाक ऐकून तुझ्यामागून कोणीच आले नाही तरीहि तू एवढाच पुढे जात रहा अध्यात्मा रात्री पाऊन कोसळतोय झसावात सुटला आहे, सारे दीप विझून गेले तरीहि तू आपला हृदय-दीप पेटवून एवढाच पुढे जात रहा” कवि रवीन्द्राचे हे अनेक वर्षांपूर्वीचे गीत जणू गाधीजीकरताच लिहिले होतं भारतात भेदाचा भस्मासुर भैमान घालत होता माणसाला आपला विसर पडला होता, भाऊ भावाला मारीत होता, सगळे विवेकदीप विझले होते पण गाधीजीनी आपले जीवन जाळून मानवतेची ज्योत जागवली. पूर्व पाकिस्तानातील नोआखालीत ते एकटेच पायी चालत गेले, भगलेली मनें जोडत गेले, तुटलेल्या तारा जुळवत गेले, उजाड जीवन फुलवीत गेले

पाच सप्टेंबर १९६२ ला आसामच्या सीमेवरून विनोवानो समोरचा मार्ग पाहिला आजवर त्यानी कित्येकदा एका प्राताची सीमा ओलाडून दुसऱ्या प्रातात पाऊल टाकले होतं, पण आज ते दुसऱ्या प्रातात नव्हे तर दुसऱ्या देशात पाऊल टाकणार होतं दुभंगलेल्या देशातल्या दुसऱ्या शकलाचे दर्शन घेणार होते आसामातून पश्चिम बंगालात जायचे म्हणजे उत्तरेकडून चांगलाच बळसा घेऊन जावे लागतं व सोपा सरळ मार्ग घ्यायचा म्हणजे वाटेत पूर्व पाकिस्तान येतं काही महिन्यापूर्वी विनोवानी पाकिस्तान सरकारला ह्या सोप्या सरळ मार्गावरून जाऊ देण्याविषयी परवानगी मागितली पाकिस्तान सरकार फकीराला कसे अडवणार? परवानगी मिळाली आणि भारताच्या पंतप्रधानानी जाहीर केले की “विनोवाची ही पूर्व पाकिस्तानची पदयात्रा थोड्या दिवसा-

पुरती असली तरी उभय देशामध्ये सौहार्द स्थापन करण्यास सहामय होईल”
 हें प्रसिद्ध होताच पश्चिम पाकिस्तानातील धृत्पत्रानी विनोबाना प्रवेश दिल्या-
 बदल पाकिस्तान सरकारवर टीपेचा भडीमार मुरू वेला पाकिस्तानचे
 परराष्ट्रमंत्री श्री महमद अली यानी टीपेला उत्तर देत म्हटले की “विनोबाना
 पूर्व पाकिस्तानातून जाण्याची परवानगी वेवळ मानवतेच्या दृष्टीनेच देण्यात
 आलेली असून पाकिस्तान सरकारच्या या वृत्तीचे फक्त भारतातच नव्हे तर
 साऱ्या जगात अभिनंदन करण्यात आले आहे विनोबाजी आपल्या पदयात्रेच्या
 द्वारे शुभेच्छेचाच प्रचार करतील व त्यामुळे उभय देशात मैत्री स्थापन होण्यास
 मदत होईल आम्ही तर भारताशी वधुत्वपूर्ण सवध राखू इच्छितो”

सोनारहाट या सीमेवरील गावानून विनोबांनी पाकिस्तानात प्रवेश केला
 तेव्हा पाकिस्तानच्या जनतेने व अधिकाऱ्यांनी त्याचे उत्साहाने स्वागत केले.
 विनोबांनी पाक भूमीवरील प्रथम प्रवचनात म्हटले की “मी पाकिस्तानच्या
 जनतेकडे प्रेम व शांतीचा संदेश घेऊन आलो आहे येथे मला काहीच
 वेगळेपणा भासत नाही तीच हवा तेंच आकाश, तीच माती, तोच माणूस,
 तेंच स्नेहाने भरलेले मन भारतातील जनतेच्या दर्शनाने माझे हृदय प्रेमाने
 उचवळून येई, तसेच आजहि येत आहे सर्व दुनिया माझी आहे आणि मी
 तिचा सेवक आहे मी ‘जय जगत्’ म्हणतो त्याचा अर्थ असा की दुनिया
 एक आहे, सर्व मानव एक आहेत” भुखामारी हा पाकिस्तानातील पदयात्रेचा
 पहिला पडाव दर्शनार्थींच्या जमावाने फुलून गेला होता भारतातून हजारो
 मैल पायी चालून आलेल्या साधुवाद्यांच्या आगमनाची वार्ता रयाना बुणीहि
 न सांगता कळली होती विनोबा वधी कधी कार्यवत्यांना म्हणत ‘तुम्ही
 काय माझा प्रचार करणार? माझ्या हृदयीचे भाव ही हवा दरादिशेला घेऊन
 जाते, पाखरे माझा संदेश घेऊन दूरदूर उडतात आकाश माझे विचार सगळ्यांना
 सांगते’ पाकिस्तानात विनोबांच्या ह्या साऱ्या अव्यक्त प्रचारकानी खूप प्रचार
 करून ठेवला होता त्यामुळे त्यांच्या मुक्कामाच्या आसपासच्या पाचपन्नास
 खेड्यातील मुसलमान व हिंदू वाधवाचे भवे त्यांच्याभोवती गोळा होत सारे
 प्राण कानात आणून त्याचे नवनवे विचार ऐकत

फक्त श्रोते बदलले होते पण विनोबा तेच व त्याची भाषाहि तीच होती.

“खेड्यापाड्यात राहणाऱ्या वाधवाना भेटता यावे म्हणून मी या विमानाच्या

युगातहि पायी यात्रा करीत तुमच्याकडे आलो पाकिस्तान सरकारने मला येथून जाण्याची परवानगी दिल्याबद्दल मी अत करणपूर्वक आभार मानतो हा फकीर आहे, गरीबाचा सेवक आहे असे मानून सरकारने परवानगी दिली गरीब लोक भारतात आहेत व पाकिस्तानमध्येहि आहेत गरीबाची गरीबी मिटावी, दुखिताची दुःखे दूर व्हावी, म्हणून आपण सर्वांनी वाय वरामला हवे ते मी तुम्हाला सागत आहे देवाने आपल्याला या जगात पाठवले ते सर्वांना समानभावाने पाठवले श्रीमताच्या घरी जन्माला येणारे मूल दागिने घालून जन्म घेत नाही गरीब असो की श्रीमत असो, प्रत्येक घरात जन्माला येणारे मूल नागवेच येते वरोवर काहीहि घेऊन घेत नाही आणि आपण देवाघरी जातो तेव्हाहि काही घेऊन जात नाही मेल्यानंतर सर्वांच्या देहाची मातीच होते एकाच्या देहाचे सोने नी दुसऱ्याची राख असे होत नाही याचा अर्थ असा की आपण समानतेचा आदर्श राखावा असे देव आपल्याला सिक्वतो हवा, पाणी आणि सूर्यप्रकाश या देवाने दिलेल्या गोष्टी सर्वांकरता आहेत, त्याच प्रमाणे जमीनहि देवाने दिली आहे, ती सर्वांकरता आहे, तिचा मालक अल्लाह (देव) आहे. माणूस जर म्हणेल की मी जमीनीचा मालक आहे तर तो देवाची जागा घेण्याचा प्रयत्न होईल, ईश्वरद्रोह ठरेल तुमच्या गावात भूमिहीन आहेत व भूमिवानहि भूमिहीनाना तुम्हीच जमीन द्यायची आहे दानाचे महात्म्य सर्वेच धर्मांनी सांगितले आहे कुराणात म्हटले आहे की 'देवाने तुला जे काही थोडेफार दिले आहे त्यातून तू दान दे' परमेश्वर रहमान रहीम, दयाळू कृपाळू आहे तर आपण निष्ठुर बनून वसे चालेल ? आपल्यालाहि दुःखिनाविषयी दया करणा राखायला हवी सर्वांवर समभावाने प्रेम करायला हवे देवाने पशु-पक्षाना वाणी दिली नाही, फक्त माणसालाच दिली आहे म्हणून त्या वाणीचा उपयोग सत्यवचनात, प्रेमाने मधुर बोलण्यात करावा इतर कशात करू नये '

सभेनंतर मौन प्रार्थना झाली हिंदु मुसलमान ख्रिस्ती या सर्वांनी मिळून एकत्र मौन प्रार्थना करण्याचा पाकिस्तानच्या इतिहासातील तो पहिलाच प्रसंग होता पाच मिनिटे सारी सभा ध्यानस्थ बसली सामूहिक ध्यानाचा सर्वांवर अद्भुत परिणाम झाला सभेनंतर विनोदानी गावात कुणाला कुराण म्हणता येते का म्हणून विचारले कुराण-पाठ झाल्यानंतर ते यात्रेची व्यवस्था

परणान्या स्यानिव' लोवाना म्हणाले 'तुम्ही मला घाऊ पिऊ घातलेंत पण गावच्या भूमिहीनाना आज काय मिळालें ? त्यांना कोण घाऊ घालणार ?' भारताप्रमाणें पाकिस्तानातहि विनोबा-यात्री-दलाची सारी व्यवस्था गाववरी करीत तेथे विनोबा सरकारी पाहुणे असल्यामुळें, पोलीस विभागाचे, धार्मिक-विभागाचे वगैरे काही सरकारी लोकहि यात्रेवरोबर राहत

तिन्हीसाजा होऊन गेल्या दिवेलगणीची वेळ एका मुसलमान घडूच्या अतरीचा देव जागला तो परत विनोबाकडे येऊन म्हणाला 'माझ्या-जवळ चार एकर जमीन आहे घरी खाणारेहि धरेच आहेत तरी पण एक वीघा जमीन भूमिहीनाकरता द्यायची इच्छा होते आहे' दानपत्रावर सही करताना तो पुन्हा म्हणाला 'एव वीघा नको, एव एकर लिहून घ्या एक वीघा त्याला वसा पुरेल ? रजिस्ट्रेशन फी देणिल मीच देईन' दात्यानें अश्रु-नयनानी विनोबाच्या हानी दानपत्र दिले विनोबानी त्याच्या खाद्यावर हात ठेवीत म्हटले की तुम्हाला आशीर्वाद दे अशी मी अल्लाजवळ प्रार्थना करतो दोघाच्याहि डोळघातून आसवें ओघळली पाकिस्तान-यात्रेच्या पहिल्या दिवशीच्या पावन मुहूर्तावर प्रथम भूदान मिळाले आणि पाकिस्तानात भूदानाची गगोत्री प्रवटली अब्दुल खालिक मुनशी हा पाकिस्तानचा रामचन्द्र रेड्डी झाला आणि भुरगामारी हे पोचमपल्ली झाले

आरभीच्या एक दोन दिवसात जनता 'पाकिस्तान जिदावाद' च्या घोषणेनें विनोबाचे स्वागत करी विनोबा सागत की "जय जगत् मध्यें जगातल्या सर्व देशांचा विजय येऊन जातो 'पाकिस्तान जिदावाद' व 'जय हिंद' हे दोन्हीहि 'जय जगत्' च्या पोटातच आहेत" पुढच्या मुक्कामापासून पाकिस्तानच्या जनतेनें 'जय जगत्' चा उद्घाप सुरू केला विश्वराज्याचा विचार घाणीत आला शब्दानंतर कृति येते, विचारानंतर आचार येतो एका पत्र-धाराने विचारले की 'ब्रह्मपुत्रेच्या पुराचे नियंत्रण कस करायचे' विनोबा म्हणाले 'त्या करता भारत व पाक या दोन्ही देशाना एकत्र यावें लागेल दोन्ही देशाचे कॉन्फेडरेशन केल्याने असे अनेक प्रश्न सुटू शकतील पुढे आपल्याला जगाचे फेडरेशन करायचे आहे भारत व पाकचे कॉन्फेडरेशन हे वर्ल्ड फेडरेशनचे पहिले पाऊल ठरेल'

“पाकिस्तान या राष्ट्राचा विजय व्हावा अशी आपली इच्छा असेल तर राष्ट्राच्या इमारतीचा पाया म्हणजे खेडी मजबूत वनली पाहीजेत पाया कमजोर असेल तर वरचे मजले ढासळल्यावाचून राहणार नाहीत खेड्यातील लोक गरीब, दुखी व असतुष्ट राहतील तर राष्ट्राची उन्नति होणे अशक्य आहे म्हणून सर्वांनी आपले लक्ष खेड्यावर द्यावे जमीनीचा प्रश्न प्रेमाच्या मार्गाने सोडवावा, खेड्यांतल्या सर्व लोकांना काम मिळावे म्हणून ग्रामोद्योग सुरू करावे धरोधरी घेई चालवावे, जातिभेद, धर्मभेद नाहीसे करून प्रेमाच्या आधारावर ग्रामपरिवार निर्माण करावा, परस्पर सहकार्याने काम करण्याची वृत्ति निर्माण करावी धान्याचे उत्पादन वाढवल्याशिवाय सर्वांना पोटभर खायला कसे मिळणार ? त्याकरता विज्ञानाचे सहाय्य तर घेतलेच पाहीजे पण मजूरालाहि सतुष्ट ठेवले पाहीजे आज मजूर मन लावून काम करीत नाही कारण त्याला दुसऱ्याच्या शेतावर काम करावे लागते मालक त्याला मजूरी देण्यात कजूशी करतो व मजूर काम करण्यात कजूशी करतो जरा लक्ष नसले की वसून राहतो दोघेहि मिळून राष्ट्राचे नुकसान करतात. मजुरांना स्वतःची अशी जमीन मिळाली तर ते जीव लावून काम करतील म्हणून राष्ट्रहिताच्या दृष्टीने भूमिहीनांना जमीन देणे आवश्यक आहे मजूर असतुष्ट राहिल तर कम्युनिझम वाढेल तलवारीच्या जोरावर कम्युनिझमला अडवता येणार नाही ”

विनोबाच्या मुक्कामाभोवतीची गर्दी सारखी वाढत होती पाकिस्तानची जनता मुक्तमनाने साग्रुवावावर प्रेम-वर्षाव करीत होती दानवर्षाहि थोडी थोडी होऊ लागली होती हिंदू लोक अनेक वर्षांनंतर रस्त्यावर ‘रामकृष्ण-हरि’ चा जयघोष करीत हाते चरणघूलि घ्यायला येणाऱ्या भाविकांच्या रांगेमुळे विनोबाची वाट अनेकदा अडविली जाई कधी कुणी जवळच्या मंदिरात चलय्याचा आग्रह केला तर विनोबा चार दोन फर्लांग अधिक चालून देवदर्शनास जात “मी मंदिरात गेला नाही तर मंदिराच्या प्रतिष्ठेला धक्का लागेल मंदिराची प्रतिष्ठा कायम रहावी म्हणून मी मंदिरात जातो ” असे ते सागत लोकानी भय सोडावे, हे रोजच्या प्रवचनान ते सागत असत .
‘मी देह आहे—असे मानणारा कधीच निर्भय होऊ शकत नाही मी देह नसून आत्मा आहे, हे ओळखल्याने निर्भयता सहजपणे साधते अशा माणसाला

पुणाचे भय घाटत नाही य इतर पुणाला हि त्याचे भय घाटत नाही लोक ज्याला घाबरतात तो घरा निर्भय नाही, जो दुसऱ्यांना गुलाम बनवतो तो पऱ्या अर्थाने स्यतत्र नाही निर्भयता व प्रेम हा इस्लामचा पाया आहे तेव्हा सर्वांना निर्भय बनविणारा, प्रेम शिवविणारा भूदानाचा कार्यत्रम हाती घेणे हे इस्लामी राष्ट्राचे कर्तव्य आहे शुराणात स्पष्ट निर्देश आहे की धर्माच्या वावतीत जबरदस्ती होऊच शकत नाही सर्वांवर प्रेम करणे, नम्रतेने प्रेमाने आपला विचार समजावून सांगणे, शांति राखणे ही इस्लामची शिक्कण आहे इस्लामचा अर्थच मुळीं आहे, शांति तेव्हा विश्वशांति स्थापन करण्यावरता इस्लाम मानणान्यानी भूदानयज्ञात सहकार्य घेले पाहिजे "

पगलापीर हें लहानसे गाव पण पाच दात्यानी भूदान दिले वाहेरून आलेल्या एका तरणाने विनोबाचे खूप फोटो घेतले नंतर तो त्यांना भेटला आणि म्हणाला " मी सिनेमट आहे डाव्यात राहतो वर्तमानपत्रात तुमच्या पदयात्रेचे वृत्त वाचल्यापामून तुम्हाला भेटावेस वाटू लागले तुमच्या कामा-बद्दल मला फार आदर व श्रद्धा वाटते त्या श्रद्धेचे प्रतीक म्हणून मी माझ्या मालकीच्या तीन एकर जमीनीचे दान अर्पण करीत आहे " विनोबानी प्रेमाने त्याच्या पाठीवरून हात फिरवला फकीराच्या झोळीत श्रद्धेने भारलेले भूदान टाकून तो तरुण डाक्याला परतला माणसाच्या मनात मद्भावना असते, जागवल्याने ती जागते, ह जगाला सांगून गेला चणेफुटाणे विवणारा एक गरीब पोऱ्या विनोबाकडे आला आणि म्हणाला ' माझ्या जवळ जमीन नाही, दान घायला सपत्तिहि नाही, पण चणेफुटाणे विवून हे पाच रुपये जमवले आहेत ते श्रद्धेने अर्पण करीत आहे आपण स्वीकार करावा ' विनोबा सद्गदित झाले माणसाच्या हृदयाचा प्याला प्रेमाने भरलेला आहे, प्रेम दिले की प्रेम मिळते, देव सगळ्याच्याच हृदयमदिऱांत राहतो, ह सारें त्यांना माहीत होतें आणि तरीहि पाकिस्तानच्या जनतेचे अपार प्रेम पाहून त्यांना वाटे की ' देणारा अनंत हुस्तानी देत आहे नी घेणाऱ्याजवळ फक्त दोनच हात आहेत. '

रंगपूरला विनोबाचा मुक्काम पाकिस्तानच्या राष्ट्रीय परिषदेचे सदस्य मसीहूर रहमान याच्या घरी होता शहरातील मुशिक्षित लोकानी नाना प्रश्न विचारले व अनपेक्षित उत्तरें ऐकून ते थक्क झाले एकाने विचारले

पाकिस्तानच्या बेसिक डेमॉन्सिव्हल तुमचे काय मत आहे? विनोवानी उत्तर दिले की "तो एक चांगला प्रयोग आहे पण त्याकडे सत्तेच्या दृष्टीने न पाहता प्रेम व करणेच्या दृष्टीने पाहिले पाहिजे सत्तेबरोबर येणारे ईर्ष्या, द्वेष नी झगडे, सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाबरोबर खालपर्यंत येतील तर त्यातून फायद्याऐवजी नुकसानच होईल म्हणून प्रेम व करुणा यावर आधारित अशी लोकशाही निर्माण केली पाहिजे खंडघातील लोक आपली एक समिति-ग्राम-सभा-स्थापतील प्रत्येक भाणूस गावाच्या वल्याणाकरता ग्रामसभेला आपल्या उत्पन्नाचा एक भाग देत राहिल गावातील झगडे गावातच मिटवले जातील, बाहेरच्या कोर्टात जाणार नाहीत. भूमिहीनाना जमीन दिली जाईल गावाचे ग्रामदान होऊन मालकी नाहीशी होईल तर लोकशाहीचा पाया मजबूत होईल. आज देशावर सकट उभे झाले म्हणजे लोकशाही असलेल्या राष्ट्रातहि सकट-निवारणाच्या नावाने लोकशाही खतम केली जाते म्हणजे सकटकालात लोक-शाहीचा स्वतःवरच विश्वास नाही याचे मुख्य कारण हे आहे की सरकारचा आधार संन्यस्त हा आहे जोपर्यंत लोकशाही अहिंसेच्या पायावर उभारली जाणार नाही, तावर खरी लोकशाही येणार नाही "

दुसऱ्याने कम्युनिझमविषयी प्रश्न विचारला विनोवा म्हणाले की "कम्युनिझममध्ये हिंसक साधनाचा उपयोग केला जात असला तरी कम्युनिझमची मुख्य शक्ति करुणा ही आहे गरीबाच्या दुःखाचे निवारण झाले पाहिजे अशी त्याच्यात तीव्र भावना असते ती आपल्यातहि असायला हवी ज्याचा अहिंसेवर शातीवर विश्वास असतो ते 'जैसे थे' चाहतात व समाज-व्यवस्थेत परिवर्तन चाहणारे हिंसेचा आश्रय घेतात मार्क्सच्या डायलॅक्टिक्सच्या भाषेत बोलायचे झाल्यास मी असे म्हणेन की अहिंसा आणि 'स्टेट्स को' (जैसे थे) हा झाला यिसिस, हिंसा आणि नाति हा अॅन्टी यिसिस व अहिंसक त्राति हा सियेसिस आहे" प्रश्नकर्त्याची जिज्ञासा वाडली 'अहिंसक त्राति कशी घडवून आणायची, तें सांगा' विनोवा पुढे सांगू लागले "त्याकरता पाच गोष्टी केल्या पाहिजेत—(१) सत्तेचे विकेंद्रीकरण केले पाहिजे खंडघात सर्वांत खालच्या घटकात सर्वांत अधिक भौतिक सत्ता व सर्वांत वरच्या घटकात सर्वांत कमी भौतिक सत्ता आणि अधिकाधिक नैतिक सत्ता रहावी (२) सहयोगी समाजाची सघटना केली पाहिजे (३) प्रत्येक व्यक्तीच्या सर्वांगी

विकासाला पूर्ण संधि मिळाली पाहिजे (४) समाज-वत्याणासाठीं आपली सेवा समर्पण करण्याची बुद्धि प्रत्येक व्यक्तीत विकसित झाली पाहिजे (५) शिक्षण-क्षेत्रात ज्ञान व कर्म याचा समन्वय झाला पाहिजे

पहाटे चारच्या ठोक्याला विनोबा नागेश्वरीहून भीतरवदला जायला निघाले तेव्हा वाटेत अधारात एक गृहस्थ उभा असलेला दिसला त्याच्या हातात एक वाटली होती विनोबाना पाहताच तो पुढे होऊन म्हणाला, "माझा मुलगा आजारी आहे, पुष्कळ औषधे घेली पण गुण काही घेत नाही आपण या वाटलीतले पाणी मतहून द्या म्हणजे माझा मुलगा बरा होऊन जाईल" विनोबानी त्याचा हात धरला, वाटली हातात घेत ते म्हणाले "अल्लावरती श्रद्धा असेल तर मुलगा निश्चित बरा होईल" तो माणूस सलाम करून निघून गेला भारतातून आलेल्या फकीराच्या स्पर्शाने आपला मुलगा बरा होईल ही पाकिस्तानच्या मुसलमानाची श्रद्धा सांगते की कुठेहि जा, माणसाचे हृदय सारखेच आढळते

प्रत्येक गावात विनोबाचा मुकाम बहुधा शाळेत असे ते शाळेची सर्व पाठ्यपुस्तके मागवीत व वाचीत पूर्वं पाकिस्तानात बंगाली भाषाच चालते लोकांच बंगालीवर अतोनात प्रेम उर्दू लादली जाऊ नये, बंगाली रहावी म्हणून येथे फार मोठी चळवळहि झाली होती रवीन्द्रराताब्दीचा उत्सव भारताप्रमाणेच पूर्वं पाकिस्तानात उत्साहाने साजरा झाला रवीन्द्राची विश्वव्यापक दृष्टि असल्यामुळे त्याच्या साहित्याचे आकषण जगभर आढळते अस विनोबा सागत पाकिस्तानच्या पाठ्यपुस्तकात ससृष्टनिष्ठ बंगाली आढळे 'आमची बंगाली शुद्ध आहे, पश्चिम बंगालची बंगाली ही कलकत्याच्या हिंदी वर्गरे इतर भाषांच्या प्रभावामुळे विषडली आहे' असे तेथील लोक म्हणत रवीन्द्रनाथ व शरदबाबू हे पूर्वं बंगालचेच त्याच्या साहित्यात येथील सुरम्य सृष्टीची सुंदर वणन आहेत दोन्ही बंगाल मिळून बंगाली बोलणान्याची सध्या आठ कोटीहून अधिक आहे बंगाली ही सज्येन नव्हे तर गुणान देखील जगातील दहा-भाच सर्वोत्कृष्ट भाषातील एक आहे रंगपूरला पाकिस्तानच्या साहित्यिकासमोर बोलताना विनोबा म्हणाले की ज्याचे चित्त स्थलकालाच्या वधनातून मुक्त असते तोच उत्तम साहित्यिक होऊ शकतो साहित्यिक स्वत विकारमुक्त असेल तरच इतराच्या विकाराचे योग्य मोजमाप घेऊ शकेल

ससारविमुख असलेला मुक्क होऊ शकेल पण साहित्यिक नव्हे साहित्यिक अलिप्त असूनहि ससाराभिमुख असतो..... जी भापा विश्वशांति स्थापन करेल तीच सान्या जगाची भापा होईल. .... विज्ञानाला मार्गदर्शन करण्याचे काम साहित्यिक करतील. . . . . यापुढे साहित्यिकाचे महत्त्व फार वाढणार आहे .. . . . शब्द-शक्ति कुठित होईल तर शस्त्र-शक्ति वाढेल साहित्यिकानी जगाला जोडण्याचे काम करावें..... जगभरच्या सर्व साहित्यिकाची एक जमात आहे.”

११ सप्टेंबरला तिस्ता या मुक्कामावर विनोबाचा अबुसप्टावा वाढ-दिवस साजरा झाला जिल्ह्यातील वरेच अधिकारी शुभेच्छा व्यक्त करण्या-करतां आले. पूर्वं पाकिस्तान सरकारनें तार पाठवून शुभकामना व्यक्त केल्या व विनोबाना दीर्घायुष्य लाभावे अशी प्रार्थना केली. कुराण व गीतेचा पाठ करून आणि काही भापातली भजनें म्हणून यात्रीदलानें समारंभ साजरा केला विनोबानी अल् फातिहा म्हणून दाटलेल्या गळ्यानें चार शब्द सांगितले —“मी एका विशिष्ट देशात जन्माला आलो व विशिष्ट देशात मरेन, ही एक आकस्मिक घटना आहे. आता मी पाकिस्तानात आहे तर हा माझाच देश आहे असे मला वाटतें मला जर इथें मरण आले तर माझी हाडें भारतातल्या नद्यात जावी असे मला वाटणार नाही. सारी पृथ्वी माझी नी मी पृथ्वीचा आहे. समाजाचे माझ्यावर अनंत उपकार आहेत मी सध्या जें काम करीत आहे, त्यात विशेष काहीच नाही. मी फक्त समाजाचे ऋण फेडीत आहे ..... आज जिन्नासाहेबाचा मृत्युदिन आहे म्हणून तुम्ही त्याच्या नावानें अधिक भूदान द्यायला हवें.”

गेल्या दोन अडीच वर्षांपासून विनोबानी कुराणाचे अध्ययन करून कुराणातील निवडक भाग घेऊन ‘कुराण-सार’ हे पुस्तक तयार केले होतें. तें पुस्तक प्रकाशित होण्यापूर्वीच पाकिस्तानच्या काही वृत्तपत्रानी त्यावर टीकेचा हल्ला चढविला होता. ‘इस्लामच्या तेराशे वर्षांच्या इतिहासात आजवर कुराणातील काही भाग निवडून काही टाकण्याची हिंमत कुणीहि केली नव्हती असाहि एक आक्षेप होता. पण भारतातील सर्व उर्दू पत्रानी मात्र विनोबाचे समर्थन केले व विनोबानी इस्लामची सर्वोत्तम सेवा केली असे लिहिले. पाकिस्तानातील काही मौलवीनीहि विनोबाची वाजू घेतली टीकेच्या

भडीमारामुलें पाकिस्तानात सर्वत्र त्या पुस्तकाविषयी उत्सुकता निर्माण झाली होती पण पुस्तक अजून प्रकाशित व्हायचे होते तिस्ताला एक वृद्ध मुसलमान डॉक्टर विनोबाना म्हणाले 'तुमचे 'कुराण-मार' पहायची उत्तम इच्छा आहे ' 'पुस्तक' तर अजून छापून झाले नाही ' विनोबा

'माझ्या आपुण्याचा रॉबट जवळ आला आहे मरण्यापूर्वी तुमचे कुराण-सार वाचावयाला मिळेल तर फार समाधान होईल मला त्याची एक प्रत जरूर पाठवा आणि मला आशीर्वाद द्या '

गंगा यमुना आणि मेघना (ब्रह्मपुत्रा) यांच्या वाढत्या प्रवाहाप्रमाणे विनोबाच्या पाक-यात्रेन जनप्रवाह रोज वाढत होता तीस्ताची बिराट समा जनसागराला आलेल्या भरतीचे दर्शन घडवीत होनी विनोबा वोलू लागले— "तुमचे अपार प्रेम मला रोज दिसते आहे त्या प्रेमाचा प्रवास वृत्तीद्वारे प्रकटाचा अशी माझी इच्छा आहे इस्लामने ईमान आणि अमल, श्रद्धा आणि वृत्ति अशा दोन गोष्टींची आवश्यकता सांगितली आहे नुसती श्रद्धा अमून चालणार नाही त्यानुसार आचरण झाले पाहिजे एका गृहस्थाने मला औद्योगीकरणविषयी प्रश्न विचारला आहे मोठमोठे कारखाने काढले गेले तर मला त्यात वावगे काहीच वाटत नाही पण स्वानर्थ मिळून इतकी वर्षे होऊन गेली तरीहि अजून भारत व पाकिस्तान या दोन्ही देशात सर्वांना काम देता येईल, इतके कारखाने उघडले नाहीत उपाशी आणि बेकार लोकाना तुम्ही किती दिवस वाट पहायला लावणार आहात ? तुमचा औद्योगिकरणाचा विचार हा उधार धर्म आहे व भूदान प्रामोद्याग हा नगद धर्म आहे कारण त्याद्वारे लोकाना आजच खायला मिळू शकेल पोटात शांति असेल तर चित्तात नी जगतात शांति राहणार म्हणून भुकेचा प्रश्न सर्वांत आधी सोडवला पाहिजे "

'तुम्ही इथून गेल्यानंतर आपले काम कुणाला सोंपवून जाणार ? एखादी सस्था उभारणार का ?' असा प्रश्न लोक नेहमी विचारित विनोबा उत्तर देत की "मी कोणतीहि सस्था स्थापन करणार नाही येथील लोकच भूदानाचे काम चालवतील तुमच्या वेंसिक डेमॉक्रेसीच्या सदस्यांनी हे काम हाती घ्यायला पाहिजे त्यांनी स्वतः दान द्यावे व इतरांकडून दान मागण्याचे काम करावे प्रेमाचे, करुणेचे काम केल्याने व ते त्या पदाला योग्य ठरतील .

हे काम अल्लाहचे आहे, आणि म्हणून ते पुढे चालविणारे 'अल्लाह के वन्दे' (ईश्वराचे सेवक) या देशात सापडतील अशी माझी श्रद्धा आहे ”

पगलापीरच्या मुक्कामावर एन उच्च सरकारी अधिकारी आपल्या मुलाला घेऊन आले व म्हणाले ' हा मला नेहमी विचारी की साधु कुणाला म्हणायचे मी त्याला नक्य तितके सर्व समजावून पाहिले शेवटी विचार वेला की याला घर माधुच दाखवावा म्हणजे कट्टेल की साधु कुणाला म्हणायचे ' यापाने मुलाला छान्नाधुन्या साधुजवळ बसविले आणि मुलगा चालत्या बोलत्या महापुरुषाकडे अनिमिष नेत्रानी पाहू लागला

एका वकीलाने विनोदाना म्हटले की ' पूर्वे पाकिस्तानात जमीन फार कमी आहे, तर भारत सरकारने आम्हाला काही जमीन दान द्यावी असे सुन्ही वा सागत नाही ? ' विनोदाना म्मित धरीत म्हटले " निवडे पश्चिम पाकिस्तानातहि पुष्पळ जमीन आहे निये प्रथम दान मागू या.... घरे म्हणजे जमीनीचा प्रश्न साऱ्या आशियाचा प्रश्न आहे ती प्रेमानेच सुटू शकेल त्यावरता जगाचे फेडरेसन व्हायला पाहिजे "

आपण सामान स्वतः वाहण्याचे हि अनेक प्रसंग पात्रेत येतात (उत्तर प्रदेशातील एक प्रसंग) १

अनार रडा गुंथा गुंथा गाथावेले ि गाथा बाजापुकी (ररडागीर पर प्रमग)

पावले टाकू लागले तेव्हा 'अजान' चे सूर ऐकू आले. पहाटेच्या प्रभात वेळी सर्वांना जागविणारा अजानचा गभीर ध्वनि विनोवाना फार प्रिय आहे "ईश्वर एक आहे, मशीदीतून अमा ध्वनि चहूकडे निनादे. विनोवा लोकांना सांगत 'ईश्वर एक आहे' तसा मानवहि एक आहे. जाति, धर्म, पय, देश या सर्वापेक्षा मानवता अधिक श्रेष्ठ आहे".

विनोवाच्या पाकिस्तान-यात्रेने सर्वांना गाधीजींच्या नोआखालीच्या यात्रेचे स्मरण होई अत्यंत विपम नी कठिण परिस्थितीत गाधीजींची ज्योत तेवत ठेवण्याचे काम पाकिस्तानातील मूठभर विधायक कार्यकर्ते गेली कित्येक वर्षे करीत होते श्री चारू चौधरी हे त्यातील एक प्रमुख कार्यकर्ते. पाकिस्तान सोडण्यापूर्वी विनोवानी या सर्वांना जीवनाची शिदोरी देत म्हटले की "कार्यकर्त्यांनी आपली तपस्वर्या वाढवीत रहावे म्हणजे जनतेकडून प्रतिसाद मिळत जाईल कार्यकर्त्यांनी सतत संचार करीत रहावे. 'घोडा अडला का? पाने सडली का? पोळी जळली का?' या सर्व प्रश्नाचे एकच उत्तर आहे की, फिरवले नाही म्हणून पदयात्रा हे चित्त-शुद्धीचे एक उत्तम साधन आहे. कार्यकर्त्यांत ऐक्य असणे आवश्यक आहे त्याकरता परमेश्वराने तुम्हाला फार मोठी देणगी दिली आहे—आपत्ति! सर्वत्र नारायणाचे दर्शन घेण्यास तिका. कार्यकर्त्यांनी आपले सर्वांचे मिळून एक कुटुंब आहे, असे मानावे "

पाऊस किंचित थावला, चिखलाच्या रस्त्यावर विनोवाची पावले झपझप पुढे पडत होती वाटेत एक नाला लागला नावेची व्यवस्था होती पण फार खोल पाणी नाही, हे कळताच विनोवा पायीच पुढे निघाले छाती-पर्यंतच्या पाण्याने त्यांना पूर्ण मिजवले चिखलाच्या कठिण वाटेवरून ते पाक-भारत सीमेकडे जाऊ लागले

दोन्हीकडच्या माणसांच्या समुदायाने सारी सीमारेषा व्यापून टाकली होती मध्ये मोवळी जागा (नो मॅनस् लॅन्ड) होती तिथे मच उभारला होता पाकिस्तानची जनता व अधिकारी जड अत करणाने निरोप घायला आले होते तिथे पश्चिम बंगालच्या मुख्यमंत्र्यांसोबत शंकरा लोका उल्मुकनेने वाट पाहत होते फोटो व फिल्म घेणाऱ्या अनेक देशांच्या पत्रकारांची गर्दीमुळे तारावळ उडाली होती इवडे पाकिस्तानचा हिरवा झेंडा फडकत होता व

त्याच्या जवळच्या कमानावर पाकिस्तान पाइन्दाबाद ' विनोबाना दीर्घापुष्प लाभो ' ' विनोबाना निरोप ' अशी अक्षरें लिहिन्नी होती. तिकडे भारताचा तिरंगी झेंडा फडकत होता व त्याच्या जवळ ' विनोबाचे स्वागत ' ' जय जगत् ' लिहिलेली कमान होती. निरोपाच्या भाषणात विनोबा म्हणाले " पाकिस्तान सरकारने प्रेमानें परवानगी दिली व आमच्या यात्रेची उत्तम व्यवस्था ठेवली याबद्दल सरकारचे व अधिकाऱ्याचे मी विशेष आभार मानतो. गाधीजींच्या नोआखाली यात्रेपासून पाकिस्तानची एकनिष्ठ सेवा करणाऱ्या विधायक कार्यकर्त्यांचे आभार मी कसे मानू ? त्यांनी गेले सोळा दिवस अविश्रात परिश्रम करून आमची यात्रा सफल केली. त्यांच्या सेवेचा स्पर्श पाकिस्तानी जनतेच्या हृदयाला होईल, असा मला विश्वास आहे. पाकिस्तानच्या जनतेच्या प्रेमाचे वर्णन मी कोणत्या शब्दात करू ? कुराणाच्या भाषेंत बोलायचे तर मी म्हणोन की इयें प्रेम मिळेल असा माझा ' इलमुल यकीन ' (ज्ञानजन्य विश्वास) होता पण इयें प्रेमाचा जो साक्षात्कार झाला, त्याला ' आयनुल यकीन ' (प्रत्यक्ष दर्शनाने विश्वास) म्हणतां येईल. गंगा यमुना आणि मेघनेचा इयें सगम होतो या नद्या राष्ट्रभेद मानत नाहीत. लोकहृदयातहि हे भेद राहू नयेत.... वगभूमीतील महापुरुषाचे माह्यावर फार मोठे ऋण आहे. या भूमीची थोडी-फार सेवा करायला मिळाली तर माझे जीवन सार्थकी लागेल."

जनसागराला भरती आली. पूर्व-पश्चिम वगालचे लोक जुने, चिर-परिचित चेहेरे न्याहाळू लागले. चौदा वर्षे लोटून गेली पिता-पुत्रानें एक-मेकाना प्रेमानें आलिंगन दिले भाऊ भावाला भेटले, मित्र मित्राना भेटले. चौदा वर्षे पाखरासारखी उडून गेली. पूर्व वग व पश्चिम वगाचा सगम झाला. क्षणभरच कां होईना पण दुभंगलेले देश नी भगलेली मनें जुळली गेली.

बारा वर्षे तेरा महीने : १२ :

गोनेत म्हटले आहे 'मी स्थिरात हिमालय'. स्थिर्यांची विभूति असा तो हिमालय हादरला आणि भारतात सर्वत्र प्रक्षोभ निर्माण झाला भारताच्या ईशान्य सीमेवरील नेफा आणि उत्तर सीमेवरील लडाखच्या भागातून चिनी फौजा पुढे सरकू लागल्या, भारत खडबडून जागा झाला स्वातंत्र्याच्या रक्षणाकरता त्याग, वलिदान करायला तयार झाला सारे मतभेद विसरून एकदिलाने काम करण्याची भाषा बोलू लागला पण स्वातंत्र्यरक्षणाकरता काय केल पाहिजे? विहार व बंगालच्या लहान लहान खेड्यात हिंडत विनोबा अक्षुब्ध चिंतनातून प्रकटलेले सार सागत होते चाणक्याने म्हटले आहे की 'बुद्धिस् तु मा गान् मम' माझे सारे काहा जावो पण बुद्धि न जावो हिमालय हादरला तरी भारताची बुद्धि विचलित हाऊ नये याकरता विनोबाचा सतत प्रयत्न चालू होता

नेफा आणि लडाखच्या सीमेवरील सधर्पांची वातमी येताच विनोबानी स्पष्ट भूमिका मांडली "तटस्थ वृत्तीने विचार करताना असे दिसते की भारतावर ही लढाई लादली गेली आहे भारताची युद्धाची तयारी नव्हती कारण भारताला यद्ध नको होते, शांति हवी होती यात भारताचा दोष नसून गुणच आहे सीमेवरील काही भाग आमचा आहे, असे भारत व चीन या दोघाचेहि दावे आहेत पण भारताची वाटाघाटी करण्याची तयारी असूनहि चीनने वाटाघाटीना नकार दिला भारताच्या सवध इतिहासात त्याने कधीहि बाहेरच्या मुलुखावर आक्रमण केले नाही आजहि भारतामध्ये राज्यविस्तार-तृष्णा

नाही पण चीनमध्ये ती दिसते ह चीनचे आक्रमण आहे असे मला वाटते आणि आजमणाचा प्रतिकार करणे हा धर्म आहे असे समजून भारताने सीमेवर सैन्य पाठवले पण तरीही भारताने आपली निव्वर वृत्ति कायम राखावी हा सघर्ष फार दिवस टिकणार नाही कारण सघर्ष टिकेल तर दुनिया टिकणार नाही चीन व भारत कायमचे शेजारी म्हणून रहायचे आहेत याचा या क्षणीही विसर पडू देता कामा नये धर्मबुद्ध समजून भारत आज लढत असला तरीही विज्ञानयुगात हिसेला स्थान नाही व वेगवेगळी राष्ट्रे टिकणार नाहीत, जगाचे एक राज्य होणार आहे, हे सर्व लक्षात ठेवावे ”

विनोबाच्या या भूमिकेवर चोहीकडून हल्ले झाले पश्चिमेच्या शांतिवादी मित्रांना वाटले की विनोबा जयजगन्ची भूमिका सोडून राष्ट्रवादी बनून आहेत सर्वोदय कार्यकर्त्यांनाही या परिस्थितीत नवकी काय करायचे ते कळेना पण भारतीय जनतेला विनोबाची भूमिका समजत होती, पटत होती 'वीर कायरहि नसतो आणि क्रूरहि नसतो आपली सेना क्रूरतेने लडून विजयी झाली तर ती आपल्यावरच अत्याचार करेल त्याचप्रमाणे देशात भिन्नेपणा राहिल तर देश रसातळाला जाईल . म्हणून सैन्याने खरी वीरवृत्ति राखावी या काळात कोणताही देश नुसत्या सैन्याच्या जोरावर लडू शकत नाही सैन्याच्या मागे जनतेची शक्ति हवी आज्ञा, विलासप्रियता, स्वार्थ, कलह कायम ठेऊन आपण आपल्या देशाचे रक्षण करू शकणार नाही '

ऋषि हे क्रांतदर्शी असतात, त्यांना दूरचे दिसते असे म्हणतात १९४४ साली जेलमध्ये असताना विनोबांनी आपल्या सहकाऱ्यांना सांगितले होते की यापुढे भारतावर आक्रमण ईशान्य दिशेकडून होणार आहे १९५१ पामून भारताच्या खेड्यापाड्यात अखड संचार करीत ते जनतेला जागवीत होते, पुढे घडणाऱ्या घटनेची सूचना देत होते तेलगणाच्या यात्रेतच त्यांना दिसले होत की चीनकडून विचाराचे आक्रमण होणार आहे त्या आक्रमणाचा प्रतिकार विचाराच्या पानळीवरच होऊ शकेल भारताने अहिंसेच्या वरुणेच्या मार्गाने भमिसमस्या, गरीबी, विपमना इत्यादीचे निराकरण केले तरच भारत टिकेल. १९५७ साली देगात सवत्र 'हिन्दी चिनी भाई भाई' चा उद्घोष होत असताना देखील त्यांनी येलवालच्या ग्रामदान परिषदेत सांगितले की ग्रामदान हे हिंसेने

मेजर आहे देशाच्या रक्षणाकरता काय काय केले पाहिजे ते विचार वा कृतीद्वारे अखड सागत असताना जेव्हा लोक त्यांना विचारीत की तुम्ही कशाला एवढे पायी हिडण्याचे कष्ट घेता ? तेव्हा ते उत्तर देत की, 'मला समोर सकट दिसते आहे त्याचा प्रतिकार आतापासून करायला हवा हे तुम्हाला सांगण्याकरता मी पायी हिडतो आहे' भारत व चीनच्या सघर्षांचे स्वरूप वैचारिक आहे, आणि या दोन देशांच्या सवधावर विश्वशांति किंवा विश्वविनाश अवलंबून आहे याची ते सतत जाणीव करून देत.

त्याचवेळी तिकडे क्युवात भयंकर परिस्थिति निर्माण झाली होती. रशिया आणि अमेरिका दड थोपटून समोरासमोर उभे होते. जराशी ठिणगी पडली की आण्विक अस्त्रे फेंकली जाणार नी जग भस्मसात होणार अशी भीति निर्माण झाली होती तेवढ्यात रशियाचे राष्ट्रपति क्रूश्चेव्ह यानी पाऊल मागे घेतले आणि जगाने सुटकेचा निश्र्वास टाकला याबद्दल क्रूश्चेव्हचे अभिनंदन करीत विनोबा म्हणाले, "लढाईच्या मैदानात उतरायलाहि हिंमत लागते आणि शांतीच्या मैदानात उतरायलाहि हिंमत लागते क्रूश्चेव्ह हिंमतीने शांतीच्या मैदानात उतरला" भारताच्या उत्तर सीमेवर लढाई थाबल्याची व चीनची विजयी सेना परत जात असल्याची बातमी आली. कुणाचा यावर विश्वास बसेना विनोबा म्हणाले, "आज जगाची एक विवेकबुद्धि (वलड कान्गान्स) तयार झाली आहे सुवेश कालव्याच्या प्रश्नावर इंग्लंडने इजिप्तपर हल्ला केला तेव्हा सारे जग खंबळून उठले, इंग्लंडमध्येहि जनमताने विरुद्ध कौल दिला आणि इंग्लंडला पांऊल मागे घ्यावे लागले. मागच्या शतकात इंग्लंडने भारताला गिळून टाकले तरी कुणाला पत्ताहि लागला नाही पण आतां जगात कुडेहि जराशी घटना घडली तरी त्याचा सवध जगावर परिणाम होतो चीन रणागणावर जिंकला पण जागतिक जनमताच्या फटवर हरला. जागतिक जनमत त्याच्या विरुद्ध गेले म्हणून त्या फटवरहि विजय मिळवण्याच्या हेतूने तो परत जात आहे रणागणातील विजयापेक्षा जगाची सहानुभूति मिळवण्याच्या फटवरचा विजय अधिक महत्त्वाचा आहे "

लोक विचारीत आना तुमची अहिंसा काय कामाची ? विनोबा उत्तर देत, " हिंसा-शक्ति तारक देवना आहे असे तुम्हाला वाटते तर मग देशाच्या

आतले प्रश्न सोडविण्यात हिसेचा उपयोग करू नये असे तुम्ही का म्हणता ? .

अतर्गत क्षेत्रात अहिंसा हवी ह सर्वमान्य आहे, आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात अजून अहिंसा मान्य व्हायची आहे अहिंसेचे पाच दावे आहेत—(१) अहिंसा अतर्गत क्षेत्रात शांतता राखू शकते (२) अहिंसेद्वारा देशात भिन्न भिन्न पक्षांत एकता व अविरोध स्थापन होऊ शकतो (३) उत्पादन, उद्योग वाढवणे, गरीबाना मदत देणे इत्यादि कामे करू शकते (४) शेजारी, मित्र राष्ट्रे किंवा शत्रु समजल्या जाणाऱ्या राष्ट्राशीहि अहिंसा कुशलतेने वाटाघाटी करून त्यांना डिस् आर्म (निरुत्तर) किंवा विन ओ हर (जिंकू) करू शकते. (५) लढणाऱ्या वीराना क्रूर वनू देत नाही (६) शत्रूच्या आक्रमणाचा मुकाबला करून त्याला थोपवू शकते यापैकी पहिले पाच दावे मान्य आहेत, सहावा अजून मान्य व्हायचा आहे आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात अहिंसेच प्रयोग आता करायचे आहेत ग्रामदान शांतिसेनेचे काम असे आहे की त्यायोगे सरकारच्या राष्ट्ररक्षणाच्या कामात मदतहि मिळू शकते व त्या कामाद्वारे युद्ध थांबून मंत्रीहि होऊ शकते आज सर्वोदय विचार सर्वस्वी अकुठित आहे ”

वगालच्या यात्रेत विनोबा रवीन्द्रगीताचे सतत अध्ययन करीत असत. रोजच्या सभाचा आरंभ सुरेल रवीन्द्रगीताने होत असे सर्वोदयाचा विचार रवीन्द्रानी आपल्या गीताद्वारे आधीच सांगून ठेवला आहे, असे ते नेहमी म्हणत व रवीन्द्रगीतावर भाष्य करीत ‘ रवीन्द्रनाथ हे भारताचे सेटिनल (प्रहरी) होते भारताने सकुचित राष्ट्रवादाच्या जन्मघात अडकू नये, विश्वव्यापक दृष्टि राखावी व विश्वाची सेवा करावी असे त्यांनी शिक्कले ‘ मोरे डाकिल्ये जा, मुक्तद्वारे, तोमार विश्वर सभाते ’ या गीतात त्यांनी ‘ जय जगत् ’ चा विचार मांडला आहे ‘ अतर मम विवसित करो, अतरतर हे ’ या गीताद्वारे त्यांनी एक सूक्ष्म आध्यात्मिक विचार मांडला आहे, अतर, अतरतर व अतरतम ही एक वाजू व वाह्य, वाह्यतर व वाह्यतम ही दुसरी वाजू आहे आम्ही दोहाच्या मधोमध आहोत फक्त आध्यात्मिक विकास किंवा फक्त भौतिक विकास हे आमच ध्येय नमून दोहाचा विकास ह ध्येय आहे आत्मा व शरीर या दोहा-षाहि विकास झाला म्हणजे माणसाचा पूर्ण विकास होतो भूदानयज्ञाद्वारे असा उभयविध विकास होई ” रवीन्द्रनाथाचे ‘ शांति निवेदन ’

हे विनोबाच्या दृष्टीने एक आधुनिक तीर्थस्थान तेथील 'विश्वभारती' विद्यापीठात देशीदेशीचे लोक येत नी मानवतेची, विश्वात्मक दृष्टि घेऊन जाऊन तेथे जाऊन विनोबानी, गीताजलि वाहून परमेश्वराची आराधना करणाऱ्या आनंदब्रह्माच्या उपासकाला, आधुनिक देवपीठा, श्रद्धाजलि वाहिली

'स्वातंत्र्याच्या रक्षणाकरता हाती शस्त्र घेऊन लढावे लागले तरी वृत्ति निर्वोर राखावी' असे भारताचे राष्ट्रपति व पंतप्रधान सतत सागत शांतिनिकेतमध्ये प नेहरूनी म्हटले की 'वैर किंवा द्वेषभाव न राखता लढायला पाहिजे' या विचाराचे विनोबानी स्वागत केले १९६२ च्या डिसेबरमध्ये प नेहरूनी विनोबाची भेट घेतली जाहीर सभेत दोघाचीहि भाषणे झाली तेव्हा प नेहरूनी म्हटले की 'दारिद्र्य हा आपला सर्वांत मोठा शत्रू आहे त्या शत्रूला खतम करण्याकरता सर्वांनी लढले पाहिजे' विनोबानी म्हटले की "ग्रामदान ग्रामस्वराज्य हा राष्ट्र-रक्षणाचा सर्वोत्तम उपाय आहे खेड्या-खेड्यात जमीनीची मालकी नाहीशी होऊन लोक एकदिलाने उत्पादनवाढीच्या व इतर विकासाच्या कार्याला लागतील, आपल्या गरजांच्या बाबतीत स्वावलंबी वनतील, आपल्या रक्षणाची जबाबदारी स्वतः उचलून शांतिसेना स्थापतील व निर्मयतेने सर्व आक्रमकाशी असहकार करायला तयार होतील तर प्रत्येक खेडे अभेद्य विल्ल्याप्रमाणे वनेल जनतेत निर्भयता, एकोपा, उद्योगप्रियता नसेल तर नुसत्या सेनेने देशाचे रक्षण होऊ शकणार नाही "

नवद्वीप हे चंतन्य महाप्रभूचे जन्मस्थान बगालला वैष्णव धर्माची दीक्षा देऊन भक्तीचा धडा शिववणाऱ्या चंतन्याच्या नवद्वीपात अखिल भारतातील सर्व प्रमुख खादीकार्यकर्त्यांचे संमेलन झाले खादी ग्रामोद्योग कमिशन द्वारे सरकारखादीकार्याला गेली काही वर्षे मदत देत आहे पण सरकारी मदतीच्या भरोसावर खादी कार्य चालेल तर तें निस्तेज होईल कमान वाघताना आधी आधार देतात व कमान तयार झाल्यावर आधार काढून घेतात त्याप्रमाणे सरकारी मदतीच्या आधारावर खादीकार्य काढवून पुढे त्या मदतीविना, जनतेच्या पाठिंब्यावर खादीचे काम चालविले पाहिजे असे विनोबा नेहमी सागत असत. नवद्वीपच्या सभेत त्यांनी सांगितले की "चरक्याच्या आधारेने प्रत्येक खेडे वस्त्रासारख्या अल्पत महत्त्वाच्या गरजेबाबत स्वावलंबी वनू शकेल अन्न-वपदधासारख्या आवश्यक वस्तूचा लोकांना पुरवठा करण्यात सरकारची

दाखित घडं न होणें हें रक्षणाच्या दृष्टीनें आवश्यक आहे म्हणून यादी हें डिफेन्स मेजर आहे असे मी मानतो. बेकारीचा व यस्त्राचा प्रश्न सोडवून यादी राष्ट्ररक्षणान फार मोठी मदत करते. जनतेनें यादीचे काम उचलावे व गावोगावच्या लोकांनी आपापली यादी तयार करावी असे प्रयत्न झाले पाहिजेत."

गौम्य-मीम्यतर-सौम्यतम ही अहिंसक प्रातीची दिशा आहे. ह्या दिशेनें चालताना विहारमध्ये दात्यांनी स्वतः जमीनवाटप करावे, हें पुढे पाऊल पडले व पश्चिम व गालात 'सुलभ ग्रामदाना' चे त्याहून पुढे पाऊल पडले. आरभीच्या वर्षांत एग्राचा खेडघातील सर्व लोकांनी आपल्या सर्व जमीनीची मालकी सोडली व प्रत्येक कुटुंबातील लोकांच्या गरजेप्रमाणे गावच्या सर्व भूमीचे पुनर्वितरण झाले म्हणजे त्याला ग्रामदान म्हणत पुढे त्यात फरक होऊन खेडघातील लोकांची निदान ऐंशी टक्के लोकांनी ग्रामदानपत्रावर सहा वेत्या आणि गावच्या सर्व जमीनीचा निदान शेकडा एकावन टक्के भाग त्यात आला तर तें ग्रामदान झाले असे जाहीर होई. निरनिराळ्या राज्यातील सरकारांनी वेलेल्या ग्रामदानाच्या वायद्यात या शेकडा प्रमाणात थोडेफार फरक केले. ग्रामदानाच्या विचाराला अधिक सरल व लोचम्याह्य करीत 'सुलभ ग्रामदाना' चा विचार प्रकटला. विनोबा त्याविषयी म्हणाले की "ग्रामदानाचा विचार समाजप्रेरणेला पूर्णपणे अनुकूल असा आहे पण स्वार्थप्रेरणेला तितकासा अनुकूल वाटत नाही, असे आढळून आल्यामुळे दान्ही प्रेरणाचा मेळ साधण्याची युक्ति मी शोधू लागलो. त्यातूनच सुलभ ग्रामदानाची कल्पना घ्यानात आली. यात दान्ही प्रेरणाचा, समन्वय असल्यामुळे सारा देश हे काम आनदाने उचलून घेईल असा मला विश्वास आहे."

सुलभ ग्रामदानात खालील गोष्टी घेतात (१) खेडघातील निदान ऐंशी टक्क्याहून अधिक लोकांनी आपल्या जमीनीची मालकी सोडावी (२) त्यात गावची कमीत कमी शेकडा एकावन टक्के जमीन यावी (३) प्रत्येकानें आपल्या जमीनीचा विसावा हिस्सा गावच्या भूमिहीनांकरता दान द्यावा. (४) उरलेली एकोणीस हिस्से जमीन पूर्वीप्रमाणे मालकाजवळ राहिल व ती ती जमीन कसेल त्याच्या व त्याच्या मागून त्याच्या वारसाच्या समतिविना त्या जमीनीचे हस्तांतरण होणार नाही (५) लहान गाव असल्यास गावच्या

सर्वे प्रौढाची मिळून एक ग्रामसभा वनेल. मोठे गाव असल्यास प्रत्येक कुटुंबातला एक व्यक्ति ग्रामसभेचा सदस्य राहील. गावाचा सर्व कारभार ग्रामसभा पाहील. (६) प्रत्येक व्यक्ति दरवर्षी आपल्या उत्पन्नाचा एक हिस्सा (साधरणतः विसावा हिस्सा) ग्रामकोष निर्माण करण्याकरता म्हणून ग्रामसभेला देत राहील. ग्रामसभा यातून वेकाराना काम देण्याकरता उद्योग सुरू करणे, अनाथाची व्यवस्था, शिक्षण व उपचाराची व्यवस्था, गावाचा आर्थिक विकास इत्यादि सर्व सामूहिक उत्थानाची कामे करील.

ग्रामदानाचा विचार लोकांना पटे पण अनेक व्यावहारिक प्रश्न निर्माण होत. जमीनीची मालकी सोडल्यानंतर कर्ज कसे मिळणार हा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. यावर विनोबा सागत की "ग्रामदानी गावातल्या लोकांवर पूर्वीचे जे कर्ज आहे, ते परत करण्याची जबाबदारी आम्ही नाकारित नाही. पण यावकाराना आमची अशी विनंति आहे की लोकानी मालकी सोडून एवढा त्याग केला तर तुम्हीहि काही त्याग करा व कर्जाच्या रकमेत शक्य तितकी सूट द्या. कधी कधी मूळ मुद्दलाच्या रकमेहून अधिक व्याज दिलेले असते आणि तरीहि कर्ज कायमच राहते. अशा कर्जांची परत फेड मागू नका. तसेच ग्रामदानी गावाच्या विकासासाठी विनव्याजी कर्ज देऊन या पवित्र कार्यात हातभार लावा. कर्ज देण्याच्या कामी सरकारहि काही मदत करील." लोक विचारित 'आमच्या मुलांच्या लग्नाला पैसा कुठून आणायचा नी मुलाची शिक्षण कशी व्हायची? कारण जमीनीची मालकी सोडल्यावर जमीन विकण्याचा किंवा गहाण ठेवण्याचा अधिकार राहत नाही. मग काय करावचे?' विनोबा यावर तोंड सुचवीत "आज तुम्ही आपली जमीन विकू शकता. तुमची जमीनीची मालकी म्हणजे जमीन गमावण्याचा अधिकार आहे. ग्रामदानानंतर तो अधिकार राहणार नाही. पण पैशाची गरज पडली तर गावातल्या गावात जमीन गहाण ठेवली जाऊ शकेल. पण गावची जमीन वाहेर मात्र जाऊ देता कामा नये. ... आज लग्नकार्यात वाटेल तसा पैसा उघळण्याची वाईट चाल आहे ती बदलली पाहिजे. गावातील सर्व घरातील लग्ने सामूहिक रीतीने करावी. ज्याच्या घरी लग्न असेल त्याच्या घराची कवडीहि खर्च होऊ नये. प्रत्येक कुटुंबाने थोडी थोडी मदत करावी व सर्वांनी मिळून लग्न पार पाडावे. .... शिक्षणाच्या खर्चासाठीहि आपल्याला बदल करावा लागेल.

माझी तर इच्छा आहे की 'ग्रामे ग्रामे विद्यापीठम्' व्हावे प्रत्येक खेड्यात विद्यापीठ स्थापले जावे पण आज गावातील जी मुले बाहेर शिकत असतील त्याचे शिक्षण पूर्ण करण्याची जबाबदारी घ्यायला हवी "

आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने विनोबा अनेक सूचना करतात पण निर्णय घेण्याचे काम गावकऱ्यानीच करावे, त्याच्यावर कोणाचेहि मत लादले जाऊ नये, सत्ता कोणत्या बाबूचीहि नको की बाबाचीहि नको, गावकऱ्याचीच हवी. गावातील कारभार कोणत्या वादानुसार चालेल असा प्रश्न विचारला जाई तेव्हा विनोबा सांगत की गावात साम्यवाद नको की सर्वोदयवाद नको, ग्रामवाद हवा गावकऱ्यानी सल्ला अनेकांचा घ्यावा पण स्वतंत्र बुद्धीने विचार करून आपल्या गावाची योजना तयार करावी विनोबा गावकऱ्यांना सल्ला देत "ग्रामदानी गावात एक सामूहिक दुकान असावे खाजगी व्यापाऱ्यांचे पूर्वीचे दुकान असेल तर त्यालाच गावाच्या बतीने सामूहिक दुकान चालविण्याची विनंती करावी दरवर्षी दुकानाद्वारे कोणकोणत्या वस्तु किती खपल्या याचा हिशोब करून ग्रामसभेने असे ठरवावे की या वर्षी इतका कपडा खपला, पुढच्या वर्षी आपण गावात चर्खे आणून इतका हिस्सा कपडा गावातच निर्माण करू यावर्षी इतके तेल लागले आता पुढच्या वर्षी गावातच घाणी चालवून तेल काढू म्हणजे चांगले शुद्ध तेल मिळेल व गावात एक उद्योगहि सुरू होईल याप्रमाणे गावाच्या शक्य तितक्या सर्व गरजा गावातच भागविण्याचा व गावाला लक्ष्मीवान् समृद्ध करण्याचा प्रयत्न करावा आर्थिक उन्नतिसोबत नैतिक, आध्यात्मिक उन्नतिहि व्हायला पाहिजे तुम्ही कितीहि जोर मारलात तरी अमेरिके इतकी समृद्धि काही इथे येणार नाही तरीहि अमेरिकेतले लोक तुमचे काम पाहण्याकरता इथे का येतात ? तुम्ही नैतिक मार्गाने आपले प्रश्न सोडवीत आहात. आर्थिक उन्नति करीत आहात, याचे त्यांना आकर्षण वाटते कारण आज जगाला त्याची गरज आहे "

वगालच्या मुंशिदाबाद जिल्ह्यातील प्लासीच्या नावाचा भारताला बघी विसर पडणार नाही १७५७ मध्ये प्लासीच्या लढाईत इंग्रजांनी आपल्याला हरवले आणि भारताच्या मुलामगिरीचा आरंभ झाला प्लासीमध्ये लागलेला हा कलक धुळून टाकण्याकरता प्लासीचे ग्रामदान झाले पाहिजे असा विनावानी जप गुरू केला 'प्लासीचे एक ग्रामदान मला शहर गावाच्या योग्यतेचे वाटते,

पण कार्यकर्ते म्हणत की प्लासीचे ग्रामदान होणे अशक्य आहे प्लासी हे चार हजार वस्तीचे एक मोठे गाव आहे तिथे हिंदु व मुसलमानाची समिश्र वस्ती आहे, लोक शिक्षित आहेत ग्रामदानात अजून एवढी मोठी गावे मिळाली नव्हती विनोवानी सेनापति या नात्याने प्लासीवर सर्व बाजूनी हल्ला चढविण्यास सांगितले सगळ्या प्रमुख विधायक कार्यकर्त्यांनी फौज प्लासीवर स्वारी करायला गेली कस्तुरबा ट्रस्टच्या भगिनी गावच्या महिला-मोर्चावर लढू लागल्या, खादी कार्यकर्ते आर्थिक विकासाच्या मोर्चावर चढाई करू लागले आणि भूदान कार्यकर्त्यांनी विचाराच्या फटवर आक्रमण केले अहिंसेची लढाई हृदयक्षेत्रात होते विनोवाची आई सागे 'देतो तो देव नी राखतो तो राक्षस, दानात देव रक्षणात राक्षस' प्लासी निवासीयांच्या हृदयक्षेत्रावर देव आणि राक्षसाचा घनघोर संग्राम सुरू झाला अखेरीस देवाचा विजय झाला, जुने प्लासी पडले, नवे प्लासी नवजीवन घेऊन उठून उभे राहिले प्लासीला जाण्याकरता विनोवानी आपल्या ठरलेल्या कार्यक्रमात यदल केला प्लासीचे ग्रामदान विनोवाना अर्पण झाले इग्रजाना शरण जाऊन पूर्वी प्लासीने गुलामीचे बीज पेरले होते, आता त्याच प्लासीने खऱ्या स्वातंत्र्याचे, ग्रामस्वराज्याचे बीजारोपण करून वगालला मुवतीचा मार्ग दाखवला

मुशिदाबाद जिल्ह्यातले एक मोठे गाव मुशिक्षित ब्राह्मणाची वस्ती. आपापसांतल्या भाडणामुळे गावात दोन तट पडलेले कितीतरी दिवसापामून कोर्टात वेस चाललेली या गावात ग्रामदान होणे अशक्य आहे, असेच सर्वांचे मत विनोवानी सांगितले की "गावागावात अशी भाडणे नी द्वेष मत्सर चालू राहिल तर या देशाचे स्वराज्य कसे टिकेल? राष्ट्रांच्या इमारतीचा पहिला मजला म्हणजे गाव राहणे म्हणजे वरचे मजले खालचा मजला कोसळला तर वरचे टिकतील का?" गावकरी विचार करू लागले ग्रामदानात गावाचे हिण आहे, हें त्यांना पटू लागले विनोवा म्हणाले थाधी भाडण मिटवा, वेस कोर्टातून बाडून घ्या गावकरी तयार झाले गावाचे ग्रामदान जाहीर झाले विनोवा म्हणताना काल प्रवाह ग्रामदानाला अनुभूल आहे, जे मालकी राखून ठेवू पाहतील, झगडे चालू ठेवतील ते कालप्रवाहाच्या विरुद्ध दिगेने पोहण्याचा प्रयत्न करतील आणि म्हणूनच मार घातील नी हार घातील.

गाधीजींच्या काळात बंगालने अहिंसा-विचार मान्य केला नव्हता. बंगालमध्ये पूर्वोपासून दहशतवादाचे, हिंसक कर्मयोगाचे आदर्श होते. आता वाड्या अन्नोपाचरोपर साम्यवादाचा जोरहि यादत होना. फाळणीमुळे बंगालचे चित्त अस्थिर असात व अस्वस्थ झाले होते. अशा बंगालमध्ये ग्रामदानाचा विचार वेगाने पसरू लागला, अशक्य घटनांच्या गावाचे ग्रामदान होऊ लागले. वैचारिक पातळीवर ग्रामदानाच्या विचाराला फारसा कुणाचाच विरोध राहिला नाही. हे सर्व पाहून वित्तेकाच्या मनात मग्न सुद्धे झाले. १९५७ पर्यंत सर्वोदय कार्यकर्त्यांत दिसणारा प्रातीचा उत्साह पुढे आंसारू लागला होता. भूमिसमस्या अजून सुटली नाही या भावनेने कुठे कुठे निराशाहि भासू लागली होती. भूदान-ग्रामदानाचे काम पुरेशे नाही, प्रातीचे नवे तन्त्र सोडून वाडले पाहिजे असाहि मूर निघू लागला होता. विनावा 'एवहि साधे सब साधे, सब साधे सब जाये' या बचनानुसार भूदान-ग्रामदानाचा अखंड जप तो त्यावरतां तप करीत राहिले. ते जिथे जिथे जात तिथे तिथे ग्रामदाने मिळतहि होती. पण देशभरचे काम मदावले होते. बंगालच्या ग्रामदानानी सर्व कार्यकर्त्यांना नवी चेतना दिली. त्यातच चीनच्या वैचारिक आक्रमणाला, अहिंसेच्या, लोकशाहीच्या मार्गाने नवी समाज-रचना उभावन च उत्तर देता येईल, भूमिसमस्या, दारिद्र्य कायम राहिल तर बेवळ सेनेच्या बळावर चीनचा मुकाबला केला जाऊ शकणार नाही. हेहि तीव्रतेने जाणवल्यामुळे जयप्रकाश-जींनी देश विदेशातही त्याची इतर सारी कामे स्वीत कमी करून विहारच्या गया जिल्ह्यात ग्रामदानाच्या कामात 'सोनपत पानपत' होऊ द्या, असा निर्धाराने आपली शक्ति लावण्याचा सकल्प केला, तेव्हा विनोबा प्रसन्न होऊन म्हणाले "सेकड फूट उघडला गेला गेली दोन तीन वर्षे माझ्या एकट्याच्याच फूटवर लढाई चालू हाती."

बंगालच्या कम्पुनिस्टाना विनोबानी आवाहन केले की "ग्रामदानाद्वारे प्रातीचे प्रत्यक्ष दर्शन द्या घडत आहे, तेव्हा तुम्हीहि या कामात भाग घ्या. आज देशात तुमच्यावर कुणाचा विश्वास नाही आणि त्याला कारणेहि तशीच आहेत तरी पण मी तुमच्यावर विश्वास ठेवून तुम्हाला आवाहन करीत आहे. चीनच्या आक्रमणाच्या प्रतिकाराच्या कामात सरकारशी सहकार्य करण्याचा तुम्ही जो ठराव केला आहे त्याबद्दल मी तुमचे अभिनंदन करता

व त्यावर विश्वास ठेवून तुम्हाला ग्रामदानाच्या कामात सहकार्य देण्याविषयी विनंति करतो तुम्ही माझ्याकडे या व मला आपला विचार पटवून देण्याचा प्रयत्न करा आणि माझा विचार तुम्हाला पटल्यास माझे काम करा. तुम्ही मला कन्व्हर्ट करा नाहीतर स्वतः कन्व्हर्ट व्हा " या आवाहनानंतर अनेक कम्युनिस्ट नेते व कार्यकर्ते विनोवाना भेटले व पुष्कळानी ग्रामदानाचे कामही केले विचाराच्या फटवर विनोवाचे सतत हल्ले चालूच असत. "जगातला अंतिम सधर्ष साम्यवाद व सर्वोदय या दोन विचारात होणार आहे. कारण ते दोनच 'समग्र जीवन-दर्शन' या सज्जेस पात्र ठरणारे विचार आहेत इंग्लंड-अमेरिकेजवळ शस्त्रास्त्रे व साधनसामग्री भरपूर आहे; पण विचार नाही वरुणेच्या मागनि साम्य येऊ शकते, शासनमुक्त समाज स्थापित होऊ शकतो हा सर्वोदयाचा दावा आहे तो सिद्ध करून दाखविल्या-शिवाय साम्यवादाला पराभूत करता येणार नाही "

हुगळी जिल्हातले कामारपुर हे रामकृष्ण परमहंसाचे जन्मस्थान अमेरिकेत वेदाताची गर्जना करणाऱ्या विवेकानंदाच्या गुरूचा जन्म एका लहानशा तळघाच्या काठी झोपडीत झाला. शारदामातेचे जन्मस्थान तेथून दोन मैलावर सहस्र धारानी सागराला भेटायला निघालेल्या गंगेच्या या प्रदेशात रामकृष्णाचे मतत स्मरण करीत विनोवा जन्तला सागत की " आपल्याला सर्वोदय-विचाराचे गगाजळ घेऊन पीकिंगला जायचे आहे ग्रामदान-ग्रामस्वराज्याद्वारे वरुणामूलक साम्याचा, सर्वोदयाचा विचार देशात प्रतिष्ठित करून मग तो जगभर न्यायचा आहे पीकिंग, मास्को, लंडन, न्यूयॉर्क या सर्व ठिकाणी सर्वोदय विचाराचे गगाजळ घेऊन जाण्याचा व त्या गगाजळाने तेथील जनतेला शानि व समाधान देण्याचा नवा पराक्रम करायचा आहे " चीनच्या आक्रमणाचा प्रतिवार व स्वातंत्र्याचे रक्षण करणे एवढेच आपले काम नाही, आपल्याला चीनवर विचार व प्रेमाचे प्रतिआक्रमण करायचे आहे, सर्वोदय विचार माया जगात न्यायचा आहे " असे सांगून विनोवा भारता-यागीयाना त्याच्या स्वर्गाचे भान करून देत मनुने हजारो वर्षापूर्वी लिहून ठेवले होते—

'एतद्देशप्रभूतस्य सकानावप्रजन्मन ।

स्व स्वं चरित्रं दिशेरेण् पृथिव्यां सर्वं मानवा ।'

‘या देशात जन्मलेल्या ज्ञान्याकडून पृथ्वीवरचे सर्व मानव आपापल्या धर्माचे शिक्षण घेतील.’ विज्ञान-युगाच्या समस्या सोडविण्याचे सामर्थ्य भारतांत प्रकटलेल्या सत्याग्रह-दर्शनात व असत्यामुळे ईश्वराने भारतावर एक विशेष जबाबदारी टाकली आहे.

गंगासागर हे बंगालचे फार मोठे तीर्थस्थान. सकातीला तिथे यात्रा भरते. येथेच गंगा सागराला भेटते आणि आपले स्वतंत्र अस्तित्त्व सागरात लीन करते. जणू भक्त भगवतात विलीन होऊन जातो. पदयात्रेच्या मार्गात, गंगासागर येत नव्हतं पण विनोबा थोडी वेगळी वाट घेऊन गंगासागराला गेले. दक्षिणेत कन्याकुमारीला नी काश्मीरात हिमशिखरावर ध्यान वेल्यानंतर त्यांनी गंगासागराचें तिसरे टोक गाठले. आणि ग्रामस्वराज्याच्या सकल्पाचा त्रिवार जप केला वाटेंत चौवीस परगणा या कलकत्याजवळच्या जिल्ह्यात ग्रामदाने मिळव गेली. गंगासागराची यात्रा आटोपून विनोबांनी कलकत्यात प्रवेश केला. कलकत्ता हे भारतातले सर्वांत मोठे नगर, सुमारे साठ लाख लोकवस्तीचे, असख्य समस्याचे माहेरघर. माणसाला तेथे जगावे लागणारे भयानक जीवन पाहून पापाणातूनहि कष्टना फुटेल ! राजा राममोहन राॅय पासून सुभाषबाबूपर्यंत अनेक धोर पुरुषांच्या सहवासाचा लाभ या नगराला घडला होता स्वामी विवेकानंद, रवीन्द्रनाथ, चित्तरजन दास वगैरे कितीतरी नावे घेऊन विनोबा म्हणाले ‘मी नावें तरी किती घेऊ ? या कलकत्यावर अनेक सत्पुरुषांचा, नेत्यांचा वरदहस्त राहिला आहे. अशा या नगरीत अहिंसक क्रांतीच्या कार्यालाहि गति मिळाल्यावाचून कशी राहिल ? कलकत्यातील मुक्कामात विनोबांनी ग्रामदान व शांतिसेनेची वैचारिक बैठक समजावून सांगितली. व्यापारी, अध्यापक, वैज्ञानिक, चित्रपट-व्यवसायी, साहित्यिक इत्यादि सर्व भिन्न भिन्न वृत्ति, प्रकृति व व्यवसायातील लोक विनोबांना भेटले. व्यापार्यांच्या बैठकीत विनोबांनी सांगितले की “आज व्यापारी दडपणामुळे व लोभामुळे राजकीय पक्षांना पैसा देतात व त्यामुळे स्वतःचा आणि समाजाचा घात करतात. व्यापार्यांनी राजकीय पक्षांना पैसा देऊ नये व त्यामुळे होणारा त्रास निभंयतेने सोसावा म्हणजे सामाजिक जीवन सुधारेल. व्यापार्यांनी सरकारला पैसा द्यावा कारण सरकारचा पैसा सर्व जगतेसाठी खर्च होतो व सर्वोदयासारख्या सर्वांच्या कल्याणाच्या कामा करता दान द्यावे.

ग्रामदानाद्वारे होत असलेल्या करुणामूलक कातीच्या कामाला सहाय्य देणे हें व्यापाऱ्याचे कर्तव्य आहे त्यानी तें कर्तव्य पार न पाडल्यास मत्सरमूलक काति होईल ग्रामदानी गावाच्या विकासाची जबाबदारी व्यापाऱ्यानी घ्यायला हवी त्या गावाना मदत व विनव्याजी वज घावे निदान खाद्य वस्तूत व औषधात तर्गी मिश्रण न करण्याची व समाजाला शुद्ध वस्तु पुरवण्याची त्यानी प्रतिज्ञा करावी खाद्य वस्तूत व औषधात भेसळ करण्या-इतका भयकर अपराध दुसरा कोणताच नसेल " अशा तऱ्हेची भेसळ न करण्याची प्रनज्ञा व्यापाऱ्याकडून घेवविण्याची चळवळ विनोवानी बंगाल-यानेत सुरू केली सुमारे दान अडीचशे व्यापाऱ्यानी त्या प्रतिज्ञापत्रकावर सहा केल्या

गो सेवा सधाच्या कार्यकर्त्यांना नवी दृष्टि देत विनोवानी सांगितले की 'भारताने गायीला आपल्या कुटुवात दाखल केले आहे गायीचे रक्षण करणे हा भारतीय समाजवादाचा एक भाग आहे गोरक्षणाच्या कायात वैज्ञानिक दृष्टि ठेवली पाहिजे " इयें कालीमातेच्या देवळात वकऱ्याचे बळी रोज दिले जातात मुक्ता जनावराच्या रक्ताने मंदिर माखले जाते या पद्धतीवर विनोवानी विचाराचा प्रहार करीत म्हटले की "या विज्ञानयुगात धार्मिक अधश्चदा व खुळचट कल्पना टिकणार नाहीत विज्ञानाच्या कसोटीवर प्रत्येक धर्म घासला जाईल व त्यातून खरा धर्म— आध्यात्मिकता—उज्ज्वल रूप घेऊन वाहर येईल कालीमातेसमोर दुबळ्या पसूचा बळी देणे अत्यंत चूक आहे कालीमाता ही सर्व विस्वाची माता आहे आपल्याच मुलगा खाणारी आई कोणी कधी पाहिली आहे का ? तेव्हा तिला बळी पाहिजे असता असे मानण्यात विचारदोष आहे " विनोवाच्या या भाषणाचा वृत्तान काही स्थानीय वक्तपत्रानी अतिसय विकृत करून छापल्या-मुळे सगळीपडे खळबळ उडाली हावड्याच्या मुक्तामात काही जातीय-वाद्यानी विनावावर दगडफेक केली व सभा उधळून लावण्याचा प्रयत्न केला विनोवानी भाषण न देता नुसतीच भौन प्रार्थना केली पण प्रार्थनेतहि त्या लोकानी घोषणा चालू ठेवल्या

विनोवानी कुराणातील निवडक वेचे निवडून त्याचे वर्गीकरण करून तमार केलेल्या 'कुराण-सार' या पुस्तकाचा प्रकाशन-समारंभ बल्बत्यात

झाला. नगरातील सर्व प्रमुख मुसलमान पुढाऱ्यांची एक सभा झाली व त्यांनी या पुस्तकाचे स्वागत करित म्हटले की 'विनोबानी इस्लामची फार मोठी सेवा केली आहे.' पुस्तक प्रकाशित करण्याचा उद्देश हृदये जोडणें हा आहे. विज्ञान-युगात सकुचित धर्म सोडून शुद्ध आध्यात्मिकता घ्यायची आहे. धर्मातील असार टाकून सार घ्यायचें आहे " या नंतर भाषेविषयी आपले विचार व्यक्त करित म्हटले की "उर्दू ही मुसलमानांची भाषा आहे असे मानणे चूक आहे. उर्दू ही या देशातील इतर भाषाप्रमाणे एक भाषा आहे. हिंदी व उर्दू या दोन भाषा नाहीत, दोन्ही मिळून एकच भाषा आहे. दोन्हीचे व्याकरण सारखे आहे. फरक एवढाच आहे की हिंदीत संस्कृत शब्द अधिक येतात तर उर्दूत अरबी फारसी शब्द अधिक येतात...मुसलमानांनी स्थानीय भाषा आत्मसात् करून लोकांत मिसळून जावे. ...प्रत्येकाने आपल्या धर्मग्रथासोबत इतरहि धर्मग्रथाचे अध्ययन करावे "

कलकत्त्यात सुमारे दहा हजार चिनी लोक राहतात. त्यातील बहुतेक सर्व शहर वर्षांपासून इकडे आलेले आहेत. त्यातील बरेचसे जोडे तयार करण्याचा धडा करतात. चीन भारत सधर्पाच्या वाळातहि भारतीय जनतेची वागणुक अनुदार नव्हती; याविषयी त्यांना फार वृत्तज्ञता वाटते. 'चायना टाऊन' भागातून विनोबाची यात्रा झाली तेव्हा चिनी समाजातर्फे शेकडों बालकांनी व प्रौढांनी विनोबाचे स्वागत केले. हा पायी चालणारा सत पाचला येणार म्हणून अर्ध्या रात्रीपासून ती चिनी बालके प्रतीक्षा करित उभी होती. विनोबानी त्यांना मागितले की "ह्या भरतभूमिनें हजारां वर्षांपासून सर्वांचे स्वागत केले आहे. व भरणपोषण केले आहे. हा देश सर्व मानवाचा आहे; तेव्हा तुमचाहि आहे तुम्ही इथे प्रेमानें रहा, काम करा. घूप शिवा. या देशात तुम्हाला प्रेम व आत्मीयताच मिळेल असे भारतीय जनतेतर्फे मी तुम्हाला आश्वासन देतो." परस्पर स्नेहभाव वाढण्याकरता परस्परांच्या भाषा शिकणे आवश्यक आहे. विनोबानी शांतिनिधेतनच्या 'चीना-भवन' च्या एका शिक्षकाच्या मदतीने चिनी भाषेचा अभ्यास केला व नागरी लिपीद्वारे चिनी भाषा शिकण्याकरता पुस्तके तयार करण्याचे काम 'चीना-भवन' वर सोंपविले. चीन व जपानची चित्रलिपी फार बठिण असल्यामुळे त्यांना नवी सोपी व शास्त्रीय दृष्टीने योग्य अशी लिपी हवी आहे भारताच्या सर्व

भाषानी नागरी लिपीचा स्वीकार केला तर पुढे भाग चीन-जपानहि नागरी लिपीचा स्वीकार करतील अशी मला आशा आहे" असे विनोबांनी सांगितले.

कलकत्यातील नागरिकाना विनोबांनी शांतिसेनेचे काम हाती घेण्याविषयी सांगितले " देशात अशांति राहिल, दंगेधोपे चालू राहतील तर देशाचे सैन्य सीमारक्षणाऐवजी अतर्गत शांततेच्या कामीच लावावे लागेल तेव्हा देश-रक्षणाकरता सैन्याची आवश्यकता आहे, असे मानणाऱ्यांनी देखील अतर्गत शांततेकरता शांतिसेनेच्या कामात सहकार्य करायला पाहिजे या कामाला पूर्ण वेळ देणारे शांति-सैनिक व आशिक वेळ देणारे शांति-सेवक प्रत्येक माहोल्यात असावे, त्यांनी रोज तासभर तरी सेवेचे काम करून नागरिकांचा स्नेह व विश्वास संपादन करावा आणि दगा झाल्यास शांतिस्थापनेच्या कामाकरता प्राणार्पण करण्याचीही तयारी ठेवावी " कलकत्यात सुमारे दोनशे व्यक्तींनी शांति-सेवकांच्या प्रतिज्ञा-पत्रकावर सही केली त्यातील बहुतेक सर्व उच्चविद्या-विभूषित होते

बंगालच्या मुख्य मंत्र्यांना ग्रामदानात विशेष आस्था असल्यामुळे त्यांनी वरेंच सहकार्य दिले बंगाल प्रादेशिक काँग्रेस कमीटीने ग्रामदानाविषयी ठराव केला एकदा सरकारी अधिकाऱ्यासमोर बोलताना विनोबा म्हणाले " सर्वोदयवाले म्हणून काही वेगळी जात नाहीं, सगळे लोक माझे कार्यकर्ते आहेत तुम्ही पगार सरकारकडून घ्या व काम दावाचे करा म्हणजे गरीबांच्या सेवेची दृष्टि राखून काम करा " ' अवघे जन मज झाले लोकमाळ सोईरे सकळ प्राणसखे ' अशी विनोबांची स्थिति विकास-खंडाच्या अधिकाऱ्यांना त्यांनी नवी व्याख्या सांगितली ' वी डी ओ म्हणजे भूदान डेव्हलपमेंट ऑफिसर नी एस डी ओ म्हणजे सर्वोदय डेव्हलपमेंट ऑफिसर सगळे मिळून गरीबांची गरीबी नी दुःखितांचे दुःख दूर करण्याच्या कामाला लागू या "

बंगालनंतर पुन्हा ओरिसा " आता मला पूर्ण ओरिसाचेच दान हवे आहे, इथे पूर्ण शांति झाली पाहिजे--" विनोबांनी पुढचे पाऊल घेतले ओरिसाच्या कार्यकर्त्यांनी आह्वान स्वीकारले लहान लहान कार्यकर्ते ग्रामदाने मिळवू लागले रमादेवी चौधरीच्या तालमीत तयार झालेल्या लहान मुली देखील खेड्यापाड्यात जात, विनोबा विचार सांगत नी ग्रामदान मिळवीत ओरिसा यात्रेच्या व्यवस्थेचेहि काम स्त्रियांकडे होते मुग बदलत चालल्याची

लक्षणें प्रकटू लागली बोरापुटमध्यें गेल्या काही घर्षांत चढउतार येऊनहि ग्रामस्वराज्याचे काम मूळ धरू लागले होतें विनोबानी आपल्यावडे यावें म्हणून बोरापुटचे लोक अधिवाधिव ग्रामदाने करण्याच्या प्रयत्नाला लागले.

बलांगीरचे राजेसाहेब स्वतंत्र पक्षाचे एक नेते आहेत ग्रामदानामुळे व्यक्ति-स्वातंत्र्यावर घाला तर नाही ना येणार अशी त्यांच्या मनात शका होती विनोबानी शका निरसन करीत म्हटले, "ग्रामदानात व्यक्ति आपापली शक्ति समाजाला समर्पण करील आणि समाज व्यक्तीचे स्वातंत्र्य अवाधित राखेल ग्रामदानात स्वातंत्र्य आणि समर्पण या दोहोंचा सुंदर सगम होतो "

अजमेरच्या १९५९ च्या फेब्रुवारीतील सर्वोदय-समेलनानंतर चार वर्षे विनोबा सर्वोदय-समेलनाला हजर राहिले नव्हते त्याला त्यानी 'नेतृत्वमोचन प्रक्रिया' असे नाव दिले 'अहिंसेच्या विवासात नेतृत्वाची गरज राहू नये गणसेवकत्वाचा विकास व्हावा.' विनोबा कार्यकर्त्यांना म्हणत की 'माझ्या-वाचून काम चालवायला शिका' त्याप्रमाणें नेत्याशिवाय काम चालवण्याचा बराच अभ्यास झाल्यानंतर १९६३ अती मध्यप्रदेशात रायपूर येथें भरणाऱ्या पधराच्या सर्वोदय-समेलनाला हजर राहण्यास विनोबानी समति दिली आणि ओरिसातून महासमुन्द तहसिलीतून मध्यप्रदेशात प्रवेश करून नाताळच्या आरभी ते रायपुरला पोहोचले

गेली चार वर्षे विनोबाचे दर्शनहि न घेता एवढ्याप्रमाणें त्याचे काम करणारे देशभरचे शेंकडो कार्यकर्ते आणि सर्वोदय-प्रेमी मडळीचा एक जगी मेळावा भरल्यामुळे रायपूरच्या समेलनाला आगळेंच महत्त्व प्राप्त झाले. विनोबानी त्या मेळाव्याला 'वेडघाचा समाज' (पागलोकी जमात) असे म्हटले साऱ्या जगात सामाजिक क्रांति करायची अन् ती करणेच्या मार्गानें, भली मोठी सेना तयार करायची अन् ती शांतीची, जोरदार लढाई लढायची अन् ती हृदयाच्या रणमदानावर, हाती शक्तिशाली शस्त्रास्त्रें घ्यायची अन् ती विचार व प्रेमाची, विश्वराज्य स्थापायचे अन् तें ग्रामस्वराज्य निर्माण करून, आध्यात्मिक साधना करायची अन् हिमालयाच्या गुहेतल्या एकातात न जाता, मुक्ति मिळवायची अन् ती स्वतः करता नव्हे तर सर्वांकरता—हा सारा निव्वळ वेडेपणा, पागलपणाच मानला जाणार पण विनोबा सागत होते अजून आपण सर्व पूर्ण पागल बनला नाही, ते बनायचे आहे तुकाराम

महाराज सांगतात—‘आम्ही विघडलो तुम्ही विपडाना’ आणि मीराबाई म्हणते—‘लोग कहे मीरा भई रे वावरी’

रायपूरच्या समेलनानंतर विनोबांनी आपल्या प्रांतात यावे म्हणून प्रत्येकाचा आग्रह होता कोरापुटवाले म्हणत हजार ग्रामदाने देऊ, तुम्ही या, तमिळनाडवाले म्हणत दक्षिण दिशा तुमची वाट पाहते आहे, मध्यप्रदेशवाल्याना वाटे, आताच तर तुम्ही आमच्याकडे आलात, लवकर नाही जाऊ देणार, अन् महाराष्ट्रीय मडळी तर होकाराशिवाय दुसरं उत्तरच ऐकायला तयार नव्हती. बराच खल झाला अन् शेवटी जाहीर झाले की ‘सहा एप्रिलला विनोबा सेवाग्रामच्या बापू-कुटीच्या दाराशी उभे राहणार ७ मार्च १९५१ ला त्यांनी. सेवाग्राम सोडले तेव्हा आश्रमवाल्या भजन गात होत्या ‘सुने री मँने निबंल के बल राम’ विनोबा अनुभवाचे बोल बोलले—‘सुने, नही, देखी रे मँने निबंल के बल राम’ ‘निबंलाला राम बळ देतो हे मी नुसतं ऐकलेच नाही तर अनुभवले आहे’ त्याच बळावर विनोबा चालू लागले रामाच्या वानरसेनेनें बाघलेल्या सेतुपासून तो ब्रह्मविद्येकडे नेणाऱ्या हिमाचलरूपी सेतुपर्यन्त त्याचा अविरत अकुठित, अनिरुद्ध संचार चालला महीने सपले, वर्षे लोटली, बारा वर्षांचे तप सरलं आणि तरीहि संचार चालूच राहिला चरण धरणीवर नी चिंतन विश्वाचे, मार्गं करणेचा नी कार्यं क्रातीचे, पाय फिरते नी प्रज्ञा स्थिर ! ‘सात मार्च १९५१ ला सेवाग्राम सोडून, सुमारे जेचाळीस हजार मंलाची पदयांना करून सहा एप्रिलला १९६४ला बारा वर्षे अन् तेरा महिन्यांनंतर सेवाग्रामला पोहोचण्यात विनोबांच्या जवळजवळ दोन पृथ्वी प्रदक्षिणा पूर्ण होणार !

‘काल करे सो आज कर ले, आज करे सो अब
पलमें परलय होता है, बहुरि करोगे कब’

‘उद्या करायचे तें आज कर, आज करायचे तें आता कर, क्षणात प्रलय होईल मग तू करायचे तें केव्हा करणार?’ कवीराचा इशारा आठवीत विनोबांनी रायपूरच्या सर्वोदय-समेलनात सांगितले “१९६९ मध्ये गांधीजींची शतसंवत्सरी येणार तोवर त्याचे काम पूर्ण करायचे आहे पाच लाख खेड्यात ग्रामस्वराज्य स्थापायचे, जमीन व सपतीची मालकी नाहीशी करून साम्ययोग स्थापायचा आहे त्याकरता ग्रामदान, शांतिसेना आणि ग्रामाभिमुख खादीचा त्रिविध कार्यक्रम हाती घ्यायचा आहे सगळे मिळून अनन्यभावाने या त्रिमूर्तीची

उपासना करू लागतील तर १९६९ पूर्वी गांधीविचाराची प्रतिष्ठापना झाल्या-
वाचून राहणार नाही वेळ फार थोडा 'उरला आहे एकेव क्षण मोलाचा
आहे"

"राम-वृष्ण-हरि माझे नाव मिटो, रामनाम राहो, माझे वाहीच
नसो, सारें वृष्णापंण असो, माझी इच्छा जावो, हरीची इच्छा राहो," हे
विनोबाचे जीवनसूत्र ,

वेदवेदांतगोतानाम् विनुना सारमुद्युत

ब्रह्म सत्यम् जगत् स्फूर्ति जीवनम् सत्य शोधनम् '

'वेदवेदांत आणि गीतेचे 'विनु' नें सार घेतले आहे ब्रह्म सत्य आहे,
जगत् स्फूर्ति आहे आणि जीवन म्हणजे सत्याचा शोध'—हा विनोबाचा
जीवन मन्त्र आणि

'वेदातो विज्ञानम् विश्वासश्चेति शब्दतय तिस्र

तास्ताम् स्थंयें नित्यम् शातितमृद्धिर् भविष्यति जगति '

"वेदात विज्ञान आणि विश्वास या तीन शक्ति आहेत त्याच्यामध्ये
नित्य स्थिर राहिल्यानेच जगात शाति व समृद्धि नादेल", हे विनोबाचे
जीवन-तंत्र

"आस्ते भग आनीनस्य शेते निषधमानस्य

उत्तिष्ठन् च तिष्ठति चरति चरतो भग "

'शोपणायाचे नशीव शोपते, बसणान्याचे नशीव बसते, उठून उभा
राहणान्याचे नशीव उभें राहतें आणि चालणान्याचे नशीवहि चालू लागतें
म्हणून सचार कर, सचार कर "

चरंवेति चरंयेति ।

